ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

4

TOMUL 31
OCTOMBRIE — DECEMBRIE
1980

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

Preţul unui abonament anual este de 100 lei. În ţară, abonamentele se primesc la oficiile poştale, factorii poştali şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii. Revista se poate procura (direct sau prin poştă) şi prin PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, 79 717, Calea Victoriei 125, sectorul 1.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la ILEXIM, departamentul import—export presă, P.O. Box 136—137, telex 11 226, Bucureşti, 79 517, str. 13 Decembrie 3, România, sau la reprezentanţii săi în străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa: 71 119, str. I. C. Frimu 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 31 **Nr. 4** **octombrie — decembrie 1980**

SUMAR

STUDII

DISCUŢII

NOTE ARHEOLOGICE

CRONICA VIEŢII ŞTIINŢIFICE

RECENZII

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 31 N° 4 octobre — décembre 1980

SOMMAIRE

ÉTUDES

DISCUSSIONS

NOTES ARCHÉOLOGIQUES

CHRONIQUE DE LA VIE SCIENTIFIQUE

SANCTUARUL CIRCULAR COMPLEX GETO-DAC
(Propuneri de reconstituire)

DE

arh. DINU ANTONESCU

Încercînd rînduirea sanctuarelor geto-dace, avem convingerea că cea mai justă clasificare a acestor clădiri de cult este aceea ce ţine seama de utilizarea axelor în ansamblu. De fapt, axele sînt factorii ce pun ordine în compoziţia planului care, astăzi, este şi singurul element arhitectonic cert al acelor timpuri, manifestat prin semne înscrise pe teren şi puse în evidenţă de către arheologi. Judecînd astfel, fără a încerca extinderea demonstraţiei în cadrul rîndurilor de faţă, vom afirma că din compunerea axelor, ce au un scop hotărît în creaţia arhitectonică, rezultă trei tipuri de sanctuare:

A. Sanctuare liniare absidate, cu una sau mai multe încăperi înşiruite în lungul unui singur ax orientat NV — SE;

B. Sanctuare patrulatere cu plan dedus din dispunerea pe teren a discurilor în şiruri încrucişate compuse pe două axe perpendiculare, de aceeaşi valoare, orientate NV — SE, NE — SV[1];

C. Sanctuare circulare, simple sau complexe, cu număr nelimitat de axe ce se încrucişează într-un punct central ocupat de elementul sacru: vatră sau clădire destinată cultului. În acest ultim caz, din multiplele axe aflate în compoziţia planului se detaşează una principală, orientată NV — SE, rezultată din poziţia încăperii centrale absidate.

Reconstituirea ce ne propunem se îndreaptă numai spre grupa sanctuarelor circulare complexe, cu trei încăperi concentrice, pe care le considerăm, prin argumentele ce vom aduce, drept clădiri destinate cultului.

Pentru a înlesni înţelegerea celor ce urmează vom încerca, în primul rînd, reconstituirea marelui sanctuar circular de la Grădiştea Muncelului asupra căruia, astăzi, există un consens în rîndul tuturor istoricilor în ce priveşte statutul de clădire de cult. Din punct de vedere arhitectonic îl considerăm ca un produs de selecţie, rezultat din aplicarea unui standard stabilit sanctuarelor geto-dace.

---

[1] D. Antonescu, RMM—MIA, 1, 1980, p. 85 urm.

SCIVA, tomul 31, nr. 4, Bucureşti, octombrie — decembrie 1980, p. 499—518

Dar mai întîi în tabelul ce urmează prezentăm sintetic tipurile de sanctuare şi subîmpărţirea lor în grupe.

Sanctuare geto-dace	A. Liniare absidate	o încăpere: Tei [2], Cetăţeni [3], Pecica [4] cu mai multe încăperi: Popeşti [5], Piatra Roşie [6], Cîrlomăneşti [7], Căpîlna [8]
	B. Patrulatere modulate	opt la Grădiştea Muncelului [9], patru la Costeşti [10], două la Bîtca Doamnei [11] şi Piatra Craivii [12], unul la Băniţa [13], Barboşi [14], Blidaru [15], Piatra Roşie [16]
	C. Circulare	simple (o încăpere): Feţele Albe [17], două la Grădiştea Muncelului [18], Pecica [19] complexe (trei încăperi concentrice) Grădiştea Muncelului [20], Pustiosu [21], Rudele [22], două la Meleia [23], Feţele Albe [24].

Revenind la sanctuarul circular de la Grădiştea Muncelului precizăm că iniţial a fost considerat ca o enigmă, atribuindu-i-se, pe parcursul timpului, diferite funcţiuni : fie ca templu monopteros, fie ca amfiteatru, fie ca circ[25]. Mai tîrziu, între cele două războaie mondiale, Vasile Pârvan, în cercetările sale, a considerat rotonda un monument funerar[26], iar D.M. Teodorescu — apropiindu-se cel mai mult de adevăr — l-a considerat un sanctuar solar[27],

[2] D. V. Rosetti, *Aşezări şi locuinţe preistorice în preajma Bucureştilor*, Bucureşti, 1932, p. 12—13, fig. 23.
[3] R. Vulpe, *Aşezări getice din Muntenia*, Bucureşti, 1966, p. 38 urm.
[4] I. H. Crişan, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 48—49 şi 106—108.
[5] R. Vulpe, Materiale, 6, 1959, p. 307 urm.
[6] C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, Bucureşti, 1954, p. 54 urm.
[7] M. Babeş, SCIVA, 28, 1977, p. 340 urm.
[8] N. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăţi dacice din sudul Transilvaniei*, Bucureşti, 1966, p. 19 şi pl. I.
[9] C. Daicoviciu şi colab., SCIV, 2, 1951, 1, p. 108 urm. şi p. 117 urm., pl. III c şi III. d; 3, 1952, p. 287 urm. şi p. 292 urm.; 4, 1953, 1—2, p. 156—164; Materiale, 5, 1959, p. 395 urm.; 6, 1959, p. 337 urm.; 7, 1961, p. 303 urm.; Şt. Ferenczi, Materiale, 10, 1973, p. 63 urm.
[10] D. M. Teodorescu, ACMIT, 2, 1929, p. 281 urm.; C. Daicoviciu, SCIV, 2, 1951, 1, p. 110 urm.; Materiale, 7, 1961, p. 302 urm.; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj-Napoca, 1972, p. 305 urm.
[11] N. Gostar, *Cetăţi dacice din Moldova*, Bucureşti, 1969, p. 18 urm.
[12] M. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *op. cit.*, p. 51.
[13] *Ibidem*, pl. III.
[14] N. Gostar, *op. cit.*, p. 33.
[15] C. Daicoviciu, *Aşezările dacice din Munţii Orăştiei*, Bucureşti, 1951, p. 48.
[16] C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, p. 55 urm., fig. 22.
[17] H. Daicoviciu, Apulum, 9, 1971, p. 257 urm.
[18] C. Daicoviciu şi colab., SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 153 urm.; H. Daicoviciu, Materiale, 8, 1962, p. 466 urm.
[19] I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 98 urm.
[20] C. Daicoviciu şi colab., SCIV, 2, 1951, 1, p. 113 urm.; 3, 1952, p. 281 urm.
[21] C. Daicoviciu şi colab., Materiale, 3, 1957, p. 270 urm.
[22] *Ibidem*, 5, 1959, p. 386 urm.
[23] *Ibidem*, 6, 1959, p. 346 urm.; 7, 1961, p. 311 urm.
[24] I. Glodariu, în *Thraco-Dacica*, Bucureşti, 1976, p. 253 şi fig. 6/11.
[25] C. Daicoviciu, *Aşezările dacice din Munţii Orăştiei*, p. 82 urm.
[26] V. Pârvan, *Getica*, Bucureşti, 1926, p. 635.
[27] D. M. Teodorescu, ACMIT, 1930—1931, p. 45 urm.

în sfîrșit, săpăturile întreprinse de C. Daicoviciu și colaboratorii săi în perioada 1950—1958 au lămurit în linii mari problema, interpretările sale fiind considerate astăzi exhaustive [28].

În cursul săpăturilor arheologice și pe baza unor rezultate parțiale, arhitectul Horia Teodoru a încercat, în anul 1951, o reconstituire a incintei sacre [29] și, implicit, a marelui sanctuar circular. Negreșit, reconstituirea a avut la bază elementele cunoscute la acea dată pe șantierul arheologic și probabil altele pe care le-a intuit autorul și le-a considerat necesare în vederea încheierii lucrării. Astăzi, reconstituirea, care la timpul său a iscat interes, nu reprezintă decît o etapă și, evident, un important document de arhivă.

În anul 1952, s-a putut publica planul reconstituit al sanctuarului, completat în 1957 [30] și 1958 [31] cu noi elemente (fig. 1a).

În 1972, H. Daicoviciu, sprijinit atît pe totalitatea datelor descoperite, cît și pe cercetările personale, publică o încercare de reconstituire [32] (fig. 1b). Studiul său reprezintă un important document de lucru și formează temeiul viitoarelor propuneri. Din păcate, el se rezumă numai la o transpunere în elevație a datelor materiale aflate pe teren și care sînt astfel indicate în rapoarte :

— un prim cerc din blocuri de piatră de andezit,
— un al doilea cerc din stîlpi de piatră de andezit,
— un cerc concentric de stîlpi groși de lemn,
— o incintă în formă de potcoavă, din stîlpi groși de lemn.

Datele expuse (fig. 1), rezultate firește din săpături, le socotim insuficiente. Căci, în cazul unei reconstituiri depline, nu trebuie să poziționăm numai elementele constructive, componente ale obiectului în cauză, aflate pe teren, ci să le intuim și funcționalitatea, respectiv tema, cu alte cuvinte să le explicăm rostul și, evident, atribuția, pe care inițial au avut-o. Introducerea și clarificarea ideii de funcționalitate rămîne deci o condiție în rezolvarea problemei ce ne-o propunem.

Cert este, și acesta este și programul, că avem de-a face cu o clădire de cult care în cadrul incintei sacre întrunea atît anumite funcțiuni oficiale permanente, cît și altele legate probabil de date fixe, ce nu puteau fi lăsate la voia și capriciile vremii. Iată, însă, că sanctuarul se află plasat la o altitudine de 1 200 m, într-un climat cu ierni grele și frecvente precipitații în timpul verii, care, în cazul unei clădiri deschise, sub cerul liber, i-ar fi limitat activitatea la numai cîteva luni de vară pe an, reduse și acelea din cauza ploilor și a apei, ce desigur s-ar fi strîns, ca într-un bazin, în incinta sa. Este un aspect pe care îl considerăm deosebit de important și care, în cazul unei reconstituiri, trebuie luat în seamă cu precădere, căci nerezolvat compromite însăși funcțiunea obiectului.

Vom căuta să ne explicăm :

Din rapoartele arheologice citate, reluate apoi și în alte publicații [33], se constată că sanctuarul mare circular cu diametrul de 29,40 m este

[28] C. Daicoviciu și colab., SCIV, 2, 1951, 1, p. 113 urm.; 3, 1952, p. 283 urm.
[29] H. Teodoru, SCIV, 2, 1951, 1, fig. 13.
[30] C. Daicoviciu și colab., Materiale, 6, 1959, p. 336 urm.
[31] *Ibidem*, 7, 1961, p. 303.
[32] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, p. 237, fig. XXX.
[33] *Ibidem*, p. 235 urm.

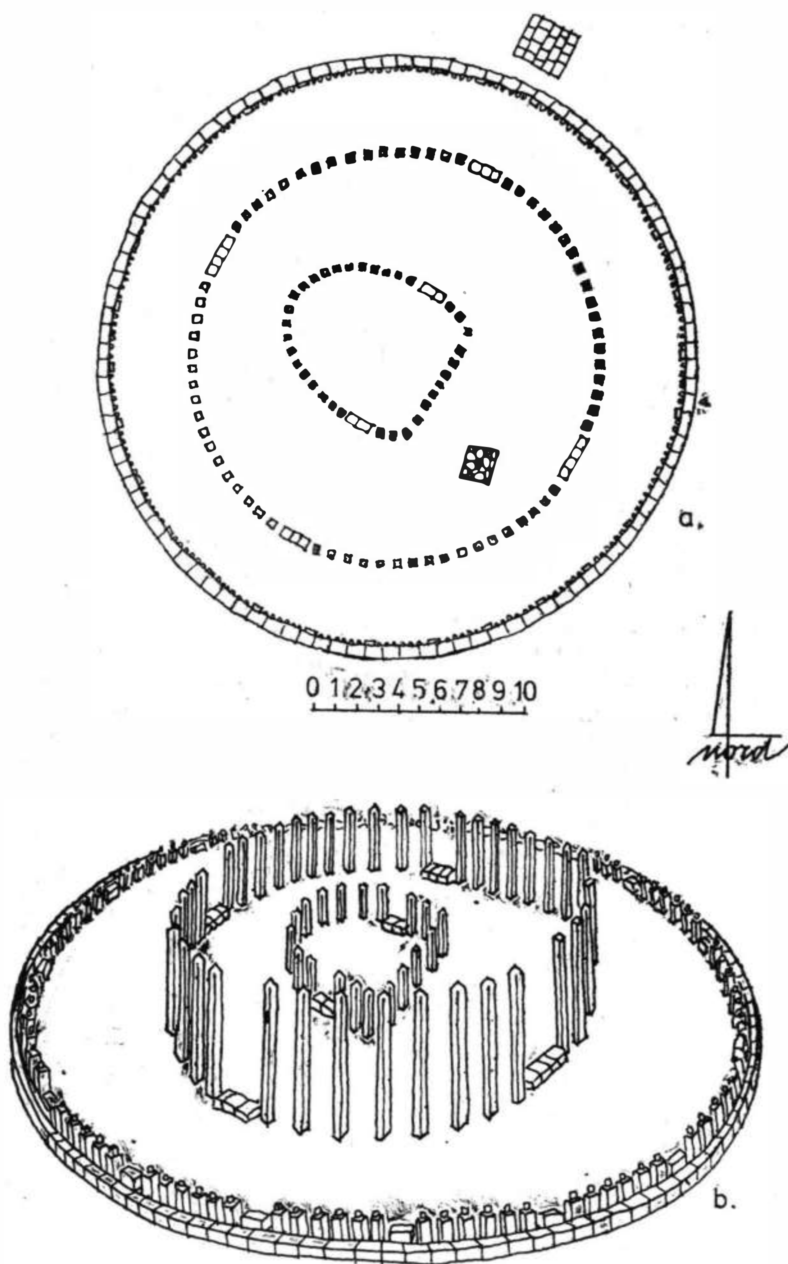

Fig. 1. Marele sanctuar circular, Grădiştea Muncelului; a — plan, b — perspectivă (propunerea de reconstituire a lui H. Daicoviciu, fără respectarea datelor numerice).

delimitat spre exterior prin două rînduri de blocuri de piatră concentrice (de fapt avem de-a face cu unul, pentru că cercurile sînt lipite şi formează un singur element arhitectonic şi anume o balustradă) : primul, un inel continuu de 104 blocuri (a = 80 — 99/49 — 50/43 — 45 cm), iar al doilea, alipit de primul, compus din două tipuri de blocuri : stîlpi (b = 24,5 — 25,5/18 — 20/100—105 cm) şi blocuri alungite (c = 52—54/21/50 cm), de fapt lespezi aşezate pe muchie (şi nu stîlpi cum greşit sînt denumite în raport), orînduite într-un ritm constant de 6 + 1, cu interspaţii de cca 12,5 cm (fig. 2).

Ceea ce trebuie reţinut din rapoartele menţionate este faptul că blocurile primului rînd (a) sînt, citām : „aşezate direct pe nivelul antic, exterior rotondei (deci mai jos decît nivelul sanctuarului cu vreo 20 cm), în care s-au scufundat puţin" şi se află „strîns lipite unele de altele" [34].

Cunoscînd că înălţimea acestor blocuri „strîns lipite" este de circa 45 cm, aceasta înseamnă că blocurile depăşesc cota de nivel a sanctuarului cu circa 20—25 cm, ceea ce, în final, s-ar traduce cu o incintă înconjurată de o bordură continuă şi etanşă, păstrătoare permanentă de apă. Cu alte cuvinte, o oglindă de apă sau, în cazul infiltrării apelor, o platformă noroioasă de cca 700 m².

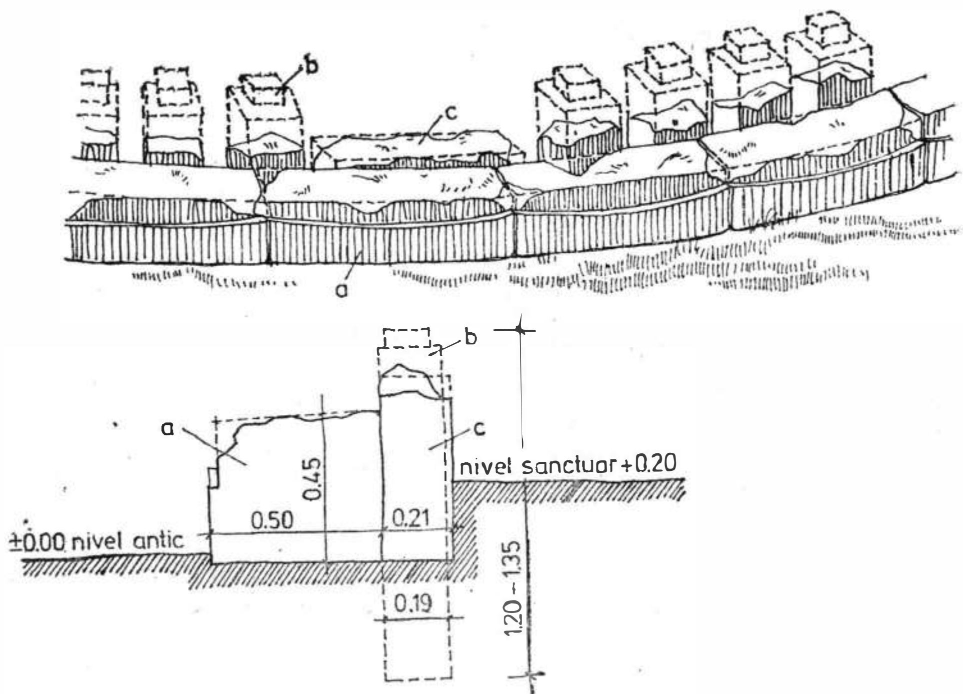

Fig. 2. Marele sanctuar circular, Grădiştea Muncelului; inelul exterior, perspectivă şi secţie (situaţie actuală şi propunerea de reconstituire a lui C. Daicoviciu).

[34] C. Daicoviciu şi colab., SCIV, 2, 1951, 1, p. 113 urm.

Sigur nu acesta putea fi rostul sanctuarului și este cazul să ne întrebăm care erau modalitățile de a îndepărta apele din acest lăcaş cu destinaţie precisă. Practic, pentru acele vremuri, modalităţile puteau fi următoarele :

— fie un sistem simplu de canalizare,

— fie acoperirea și închiderea completă a clădirii,

— fie ridicarea cotei de nivel a sanctuarului.

În principiu, prima ipoteză cade pentru că nu s-a găsit în interiorul rotondei nici un fel de asemenea lucrare (menționăm totuși că în restul incintei sacre de la Grădiștea Muncelului au fost identificate reţele de canalizare), ceea ce înseamnă că sistemul, cu toate că era cunoscut, n-a fost aplicat în cazul sanctuarului.

A doua posibilitate era acoperirea și închiderea completă a incintei printr-un sistem de stîlpi aşezaţi în afara sau pe rîndul exterior de blocuri de piatră (a) şi fixaţi fie prin tălpi de lemn, fie prin cepuri practicate în piatră. Cu toate că soluţia este constructivă, se vede că ea nu a fost adoptată deoarece, nici în afara rotondei, nici pe blocurile respective, nu s-au semnalat urme. Dealtminteri, nici arhitectura n-ar fi îngăduit-o, construcţia fiind, evident, concepută cu o balustradă (formată din baluştri de piatră) care împrejmuiește spre exterior o galerie circulară deschisă. O închidere a acesteia printr-o construcţie de lemn nu-şi are explicaţie, ea contravenind flagrant cu ideea de galerie deschisă. În consecință, se poate afirma, cu destulă siguranţă, că nici această ipoteză nu a fost cea aleasă de constructorii edificiului.

În sfîrşit, ultima soluţie rămîne cea mai constructivă și mai uşor de realizat; ea presupune aplicarea unei pardoseli, posibil din dale de piatră, groase de cca 20—25 cm, peste nivelul antic al sanctuarului. Fireşte, se ridică în acest mod nivelul sanctuarului la cel al blocurilor de bordură (a) și eventual şi al celor alungite (c) iar apa, printr-o uşoară pantă către exterior se scurge prin interspaţiile de 12,5 cm ale baluştrilor. În această ipoteză, nici blocurile alungite (c) nu ar trebui să depăşească nivelul pardoselii, căci ar constitui un prag inutil. De fapt, acestea au actualmente o înălţime de cca 50 cm (deci sînt cu numai 5 cm mai înalte decît blocurile exterioare), la care li s-a mai adăugat, de către cercetători, încă 5—15 cm, care ridică arbitrar înălţimea respectivelor blocuri peste cea a primului şir, cu cca 10—20 cm. Ar fi existat, aşadar, o treaptă-prag, în concepţia noastră nelogică, înălţîndu-se şi reducîndu-se prin aceasta şi stabilitatea blocurilor destul de slabă prin sprijinul lateral ce-l au — în partea interioară a rotondei — de cca 20 cm de pămînt, rezultat din cota nivelului antic al sanctuarului.

Desigur, nu problema cotelor la centimetru joacă un rol definitoriu, nici dacă apare o treaptă-prag, sau nu, aflată şi la alte construcţii dace. În primul rînd, ne interesează rezolvarea logică a temei. Nimeni nu ştie încă pînă astăzi dacă stîlpii (b) au avut sau nu o înălţime de 1,20—1,30 m (cît li se atribuise), faţă de cei cca 1,00—1,05 m de acum, sau dacă blocurile alungite (c) au depăşit în înălţime 55—60 sau 65 cm (faţă de cca 50 existent). După cum nu se poate şti cu certitudine dacă blocurile a şi c au fost aşezate pe nivelul antic sau mai jos (ele fiind astăzi, după cum spune raportul, scufundate) de îndată ce, de bună seamă,

nivelul antic a fost iniţial deranjat prin săpăturile necesitate de fixarea stîlpilor (b) imediat alăturaţi, la o adîncime de 75 cm. Dealtfel, nici nivelul antic nu reprezenta un teren consolidat, cota sa fiind artificială, rezultînd dintr-o mişcare de teren necesitată de amenajare generală a terasei respective.

Cu aceste explicaţii, putem considera ca rezolvată problema de bază a evacuării apelor din intemperii, cel puţin din prima incintă circulară exterioară, în continuare rămînînd să discutăm posibilitatea funcţionării sanctuarului pe timp neprielnic.

Dar, pe calea acestei discuţii, socotim că, în prealabil, trebuie să ne ocupăm de problema intrării sau intrărilor în incinta sanctuarului, neindentificate arheologic pînă astăzi. Evident, cele patru intrări din al doilea inel (fig. 1), două de 1,30 m şi două de 2,20 m, şi cele două prevăzute în încăperea centrală absidată (de 1,30 m în prelungirea celor cu aceeaşi deschidere din al doilea inel), nu pot fi puse la îndoială. Rămîne dar să se analizeze accesul din exterior către prima galerie circulară a sanctuarului.

Potrivit planului, accesele se evidenţiază cu destulă claritate; ele sînt în număr de 30, la o treaptă diferenţă faţă de nivelul antic, şi pătrund în mod concentric de jur împrejurul rotondei. Dimensiunea fiecărui acces este de cca 80 cm (atît cît au blocurile alungite prag, c = 54 cm, plus cele două interspaţii laterale de 12,5 cm), dimensiune pe care şi astăzi o acceptăm, obişnuit, la intrarea în orice încăpere şi, bineînţeles, numai pe o singură deschidere şi nu pe 30 simultan. Dealtfel, să nu omitem că dimensiunea de 80 cm este numai la nivelul de călcare şi deci nu poate fi vorba de o intrare încadrată şi închisă cu uşă, ci de o cale liberă de trecere, fără vreun fel de îngrădire laterală * (fig. 4a). De fapt, avem de-a face nu cu 30 de intrări, ci cu 30 de pătrunderi libere simultane către prima galerie circulară, de unde, de-abia acum, prin cele patru intrări, încadrate cu uşi, se pătrunde — coborîndu-se o treaptă — în a doua galerie, iar de acolo, prin alte două, în încăperea de cult absidată, încăpere considerată sfîntă.

Pare ciudat că aceste ultime două încăperi, tocmai cele mai importante, să nu fi fost pardosite. Prezenţa vetrei de foc în ce de-a doua încăpere circulară şi a nivelului de ardere a scoarţei terenului, ca urmare a unui incendiu, confirmă totuşi presupunerea. De fapt, în aceste incinte s-a găsit şi un bogat material feros (piroane cu inel), ce nu avea cum ajunge în cazul unei pardoseli. Aşa fiind, avem de-a face cu două încăperi al căror nivel de călcare este mai coborît cu cca 20—25 cm, faţă de galeria circulară exterioară, dar care, în mod obligatoriu, spre a evita colectarea apelor, trebuiau să fie acoperite şi închise lateral. Acelaşi lucru se poate spune şi pentru pardoseala galeriei circulare exterioare, sub care se prelungeşte nivelul de ardere. În acest caz (avînd în vedere şi că pavajul trebuia montat ultimul în ordinea firească a executării lucrărilor), putem face mai multe presupuneri: ori sanctuarul a fost neterminat (aşa cum s-a întîmplat şi cu sanctuarul patrulater învecinat de pe terasa a X-a), iar ultimele lucrări s-au întrerupt din cauza războaielor, lespezile rămînînd nemontate, sau lespezile de piatră au fost iniţial ridicate, transportate

* În acest fel credem că s-ar putea pune problema acceselor şi la sanctuarul mic circular de la Sarmizegetusa şi la cel de la Feţele Albe.

şi utilizate în altă parte — după care s-a provocat incendiul — ori pardoseala a fost o podină executată din dulapi de lemn, cu caracter provizoriu sau chiar definitiv, lemnul fiind un material destul de rezistent, în special într-o climă cu o umiditate constantă şi oscilaţii reduse de temperatură.

Oricum, nici una din supoziţii nu modifică datele iniţiale ale problemei, în linii mari sanctuarul putîndu-şi îndeplini rostul său. Pentru aceasta, după cum am arătat, trebuie rezolvată protejarea zonei centrale spre a se feri sanctuarul de inundaţii şi a-l face util tot timpul anului, căci o utilizare temporară, trebuie s-o recunoaştem, n-ar fi corespuns condiţiilor cerute de permanenţa cultului.

În acest caz, nu există decît un singur răspuns : acoperirea şi închiderea laterală a sanctuarului în zona sa centrală.

Numărul mare de stîlpi de lemn (68, lipiţi cu lut şi îmbrăcaţi cu plăci subţiri ceramice), aflaţi în primul cerc ce mărgineşte spre interior galeria exterioară, dispunerea lor la distanţa de cca 0,35 m şi secţiunea rezultată dintr-o cioplire, de cca 30/30 cm, le conferă şi atributul de a fi elemente de susţinere, pe lîngă cel decorativ *. Acest fapt dă posibilitatea ridicării unui acoperiş, probabil de formă conică, începînd de la o înălţime, presupusă de 3,50 m, cotă de unde evident s-ar naşte şi streaşina.

Galeria circulară exterioară, formînd o platformă lată de 3,65 m, ar fi astfel descoperită şi neînchisă lateral, rămînînd, prin mulţimea acceselor, o zonă rezervată atît circulaţiei, cît şi exercitării unor ritualuri în faţa mulţimii adunate sub cerul liber.

Cele 30 de treceri alternează cu balustrada, formată din grupuri de cîte şase baluştri, de secţiune paralelipipedică, terminaţi în cepuri patrulatere (presupuse de cca 10 cm înălţime), formă frecvent utilizată de localnici. Ritmicitatea de 6 + 1 a stîlpilor-baluştri, cu accesele respective, creează un element arhitectonic original şi totodată o ademenitoare intrepretare calendaristică.

Mai rămîne de cercetat sistemul de închidere laterală a sanctuarului ca să poată funcţiona tot cursul anului. Este clar, credem, odată ce îndepărtarea apelor a fost lămurită, că închiderea nu putea fi prevăzută decît pe traseul primului cerc de stîlpi din lemn, adică acolo de unde începe şi acoperişul, galeria exterioară rămînînd deschisă. Închiderea, probabil că se realiza din scînduri groase de lemn (blăni), fixate pe faţa interioară a stîlpilor susţinători. Astfel, între cele patru intrări, pereţii sanctuarului apăreau spre exterior cu o suită de stîlpi pătraţi angajaţi, îmbrăcaţi în plăci de ceramică (eventual decorată) şi care amintesc, într-o interpretare locală, de dispoziţia coloanelor de piatră angajate ale templelor sudului antic (fig. 3, 4 şi 5). Înclinăm a crede că fixarea dulapilor de lemn se făcea prin intermediul piroanelor cu inel, găsite în mare număr *in situ* şi atribuite cîte 9—13 bucăţi fiecărui stîlp [35]. Acestea sînt considerate, în general, că erau susţinătoare de ofrande, ceea ce pare posibil, deşi, dintr-un simplu calcul, reiese că numărul lor pentru acest sanctuar ar fi

---

[35] H. Daicoviciu, *op. cit.*, p 239.

* După ultimele săpături (1980), se pare că cercul respectiv cuprinde acum 84 stîlpi, fapt ce micşorează automat interspaţiile dintre aceştia la cca 0,22 m şi atribuie întregului sistem un coeficient superior de susţinere. Sporirea numărului de stîlpi presupune modificări locale în fig. 1, 3, 4 şi 5, fără a schimba propunerile de reconstituire.

între 900 —1 300 bucăţi, ceea ce ni se pare cam mult. Chiar dacă numărul lor ar fi redus la jumătate, încă sîntem siliţi să credem că aveau şi un rol funcţional — constructiv. În lipsa unor date arheologice, desigur, sistemul de închidere şi prindere al pereţilor de scînduri ar putea fi imaginat şi în diverse alte chipuri.

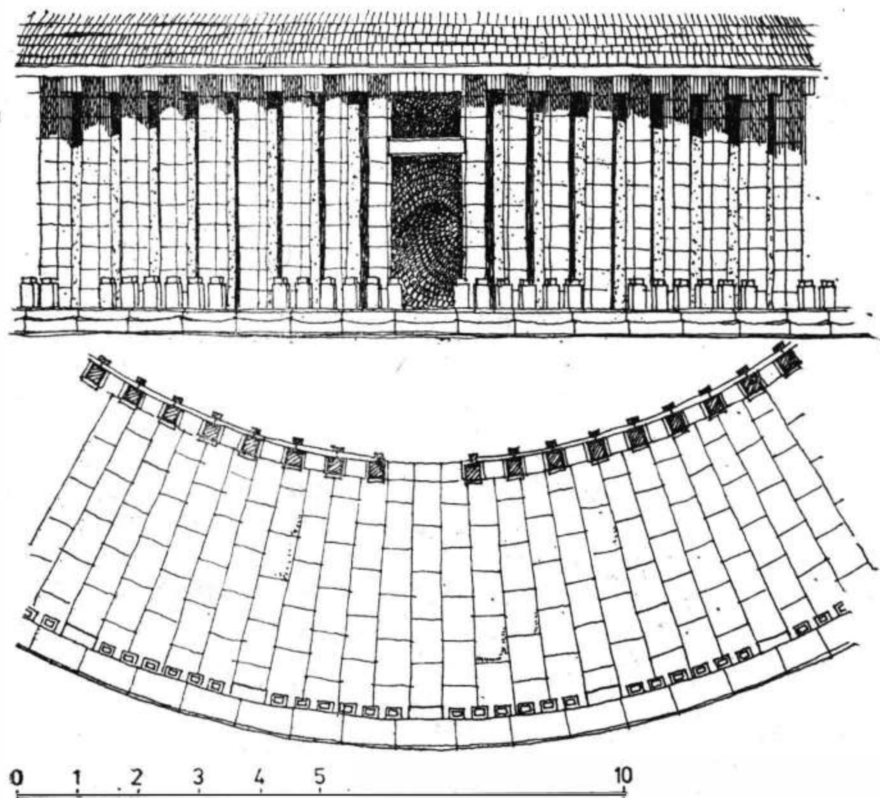

Fig. 3. Marele sanctuar circular, Grădiştea Muncelului; detaliu de plan şi elevaţie (propunere de reconstituire).

De la sine înţeles că, odată închisă, clădirea trebuia să fie şi luminată. Existenţa ferestrelor pe faţa pereţilor este mai greu de acceptat din cauza distanţei reduse de cca 0,35 m dintre stîlpii exteriori de faţadă. Presupunem dar că lumina se obţinea, ori prin golul uşilor, ori, mai logic, prin supralumină, sistem uşor de realizat constructiv şi în acord cu taina ritualului.

Pentru încăperea centrală absidată care — aşa cum ne înfăţişa şi reconstituirea iniţială (fig. 1b) — avea stîlpii de contur mai scunzi şi, probabil, era închisă vederii tot printr-un perete de scînduri groase (blăni), lumina se putea obţine, ori indirect, ori direct, prin lucarne

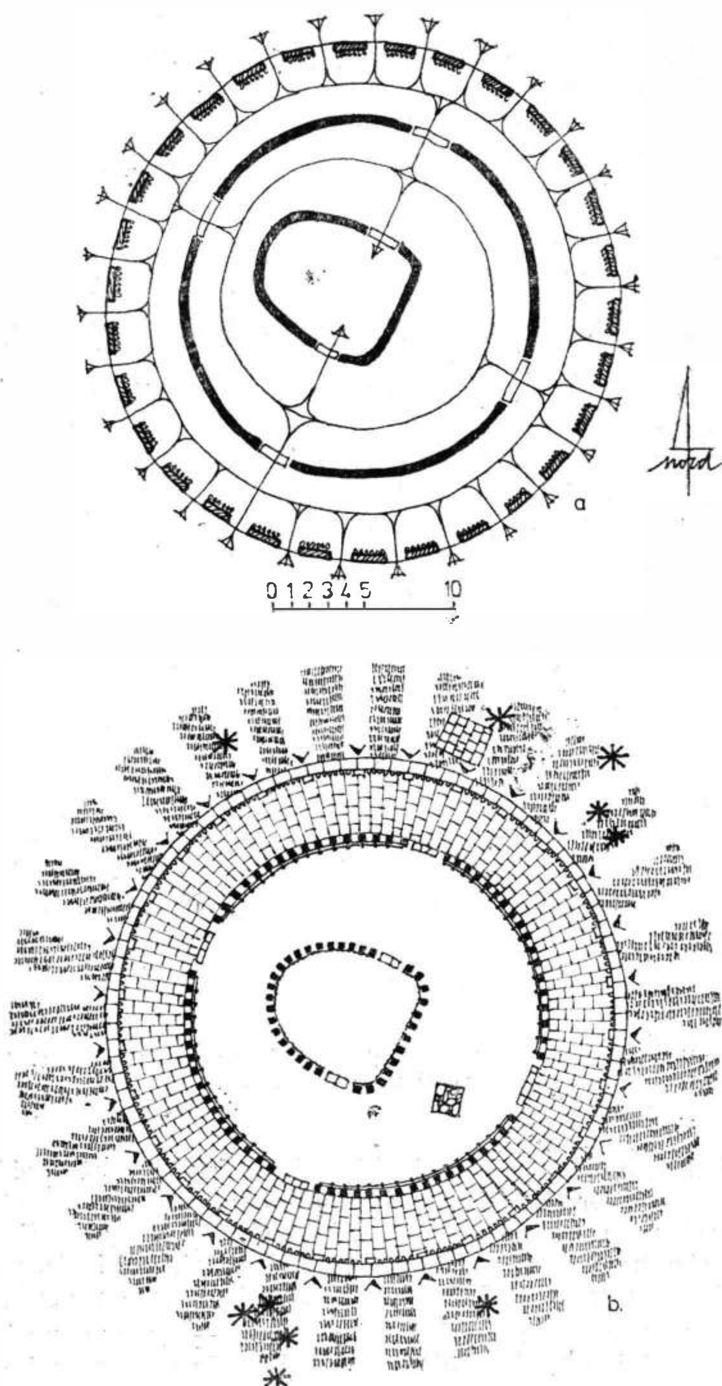

Fig. 4. Marele sanctuar circular, Grădiştea Muncelului; plan: a — propunere de circulaţie; b — propunere de reconstituire.

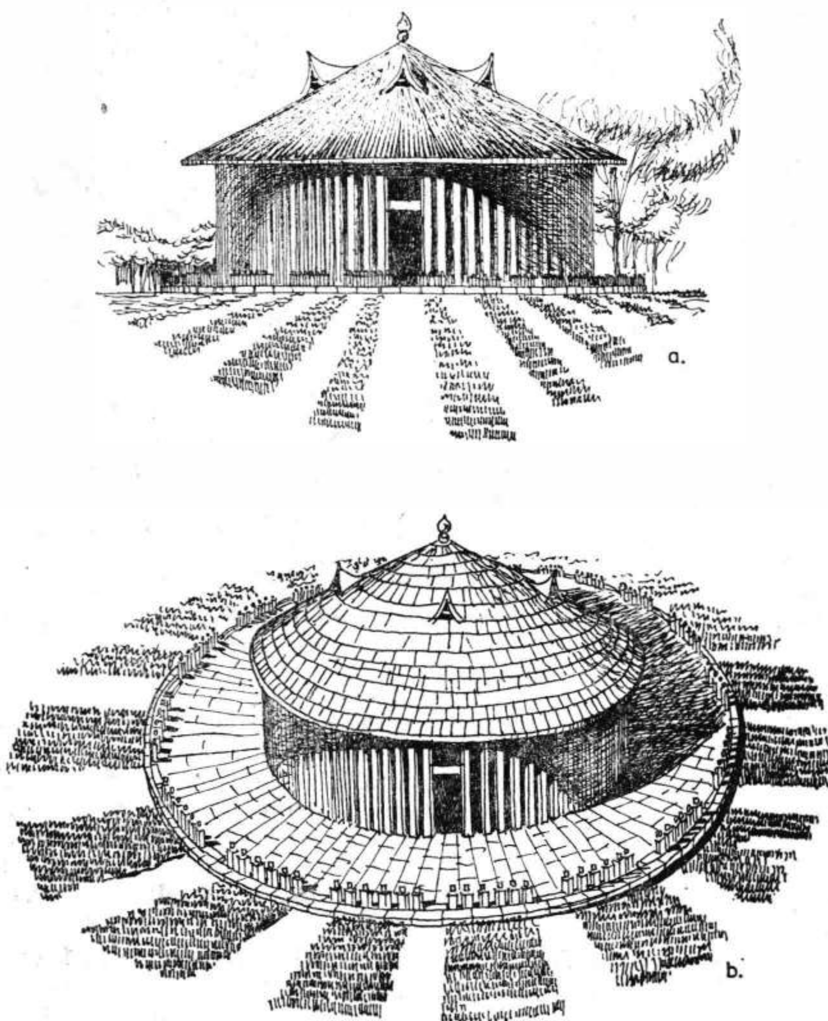

Fig. 5. Marele sanctuar circular, Grădiştea Muncelului; a elevaţie; b perspectivă (propunere de reconstituire).

executate în felul celor indicate pe imaginile Columnei traiane [36] (fig. 6). Este posibil că acestea să fi servit şi ca aerisire a încăperilor sacre unde anumite ritualuri necesitau negreşit şi întrebuinţarea focului. În acest sens ar pleda prezenţa vetrei.

Privind ansamblul, avem de-a face cu o galerie-platformă ridicată la cca 0,40 —0,50 m peste nivelul antic, mărginită cu un puternic soclu de piatră circular şi cu o balustradă, formată din grupuri de cîte şase baluştri, ritmată cu cele 30 de accese. Spre interiorul platformei, se înaltă

---

[36] C. Cichorius, *Dis Reliefs des Traianssäule*, Berlin, 1896, pl. XLIII—XLIV, scena LXII (fig. 150—152); Muzeul de istorie al R. S. România, Coloana traiană, scenele 46—48.

concentric sanctuarul propriu-zis, o clădire din lemn, închisă şi acoperită, marcată spre exterior cu o suită de stîlpi pătraţi, angajaţi, placaţi cu plăci ceramice pînă sub streaşină. Întreaga această horă de stîlpi este întreruptă numai de cele patru intrări care acced la încăperile sfinte.

Fig. 6. Imagine de pe Columna Traiană.

În încheiere, credem că putem trage concluzia că marele sanctuar circular se compunea din două compartimente distincte atît ca funcţionalitate, cît şi ca structură : o clădire centrală închisă şi o galerie exterioară deschisă. Clădirea centrală, cuprinzînd cele două încăperi, rămînea destinată cultului şi celor ce-l efectuau, în timp ce galeria exterioară era destinată circulaţiei şi, poate, unor ritualuri cu caracter public. Ca structură, prima construcţie se afla executată exclusiv din lemn, cealaltă exclusiv din piatră.

Combinarea materialelor, piatra, lemnul, ceramica, după cum şi valorificarea, prin înălţare, a elementului central, conferă edificiului un aspect original şi o distincţie arhitectonică ce se impune de la sine.

*

Revenind la celelalte clădiri de cult cuprinse în grupa sanctuarelor circulare complexe vom menţiona că li se atribuie un caracter divers laic. Acest punct de vedere clasează ca locuinţă clădirea de pe dealul Pustiosu (fig. 7, a); iar clădirile înrudite ca plan, de pe dealul Rudele (fig. 7, a) şi Meleia (fig. 8, a), drept stîne, considerînd : altitudinea de 1 300 —1 400 m la care se află, unitatea funcţională exprimată prin forma şi asemănarea planului, tehnica şi sistemul constructiv al pereţilor de lemn prin absenţa lipiturii de lut şi a materialului feros, fapt ce ar atesta caracterul pastoral — sezonier al clădirilor, orientarea acestora pe direcţia NV — SE, şi, în sfîrşit, ceramica abundentă şi în special prezenţa

a.

nord

a.

nord

b.

b.

0 1 2 3 4 5 10

0 1 2 3 4 5 10

Fig. 7. Sanctuar circular complex: dealul Pustiosu (stînga) şi Rudele (dreapta); a fundaţia (după datele arheologice); b plan (propunere de reconstituire).

a.

nord

a.

nord

b.

b.

0 1 2 3 4 5 10

0 1 2 3 4 5 10

Fig. 8. Sanctuar circular complex, dealul Meleia, (stînga), platou şi (dreapta) terasa a II-a; a fundaţia (după datele arheologice), b plan (propunere de reconstituire).

vaselor cu guler şi fără fund, care nu ar putea fi explicate decît în cadrul aceloraşi ocupaţii mai sus-amintite [37].

Dar, comparînd şi studiind planurile, sistemul constructiv, orientarea şi ceramica, ni se pare că tocmai aceste probe, cu aparent caracter concluziv, ajung a ne conduce către alte ipoteze. Astfel, ne permitem să dezvoltăm unele argumente semnalate mai demult [38], tocmai în vederea unei necesare clarificări.

Din analiza planurilor acestor clădiri, cît şi din propunerile de reconstituire (fig. 7b, 8b), în funcţie de aprecierea lor ca locuinţă sau stînă, vom semnala că nici compoziţia, nici forma lor nu ne conduc la o atare catalogare. Astfel, primul element al planului. cel exterior, este în general o prispă circulară, cu sau fără parapet şi posibil cu stîlpi de lemn susţinători ai unui acoperiş, în cazul cînd acesta cuprinde şi prispa. Este forma caracteristică şi utilă gospodăriilor permanente; ea poate fi admisă în cadrul acestora, dar e fără rost la o stînă şi încă sezonieră (nici ca ţarc, aşa cum se propune, nu se poate accepta pentru că acesta înconjură clădirea, funcţionalitatea necesitînd plasarea sa pe o singură parte a stînei).

În continuare, trecînd la studierea celorlalte încăperi concentrice prispei, prima de formă rotundă sau ovală, iar a doua întotdeauna absidată, ne atrage imediat atenţia dispoziţia lor în plan şi în special a celei centrale care, dacă funcţional ar servi pentru locuinţă sau stînă, nu ar face decît să complice lucrurile; căci la ce ar fi putut folosi şi ce rost ar avea o încăpere absidată şi cu orientare constantă NV, introdusă, ca un corp străin, în spaţiul clar al unei alte încăperi de formă rotundă, lăsînd la o parte faptul că încăperea rotundă exterioară îşi măreşte inutil diametrul îngreuind fără rost sistemul constructiv.

Cum remarcam, dacii se pricepeau să-şi clădească o casă cu două încăperi, iar dacă voiau să-şi ridice o clădire rotundă sau poligonală, cu sau fără prispă, ba chiar şi etajată, ştiau cum s-o execute. Numai privind planul, ne dăm seama, imediat, cît spaţiu nefolosit şi neluminat rezulta pentru o locuinţă. O astfel de aşezare nu putea servi nici de stînă unde dacă sînt necesare două încăperi, acestea în nici un caz nu sînt concentrice, ci, în mod firesc, cum se află şi acum, alăturate şi bine precizate ca funcţiuni. Desigur, un asemenea plan complicat, dacă ar avea vreun rost funcţional, s-ar fi aflat şi astăzi repetat şi evoluat pe linia firească a tradiţiei, în circuitul curent al stînelor locale *.

Repetarea clădirilor circulare, în diverse locuri în Munţii Orăştiei, demonstrează că preznţa lor acolo nu se datorează întîmplării, ci unei

[37] C. Daicoviciu şi colab., Materiale, 3, 1957; p. 270 urm.; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 162 şi I. Glodariu, *op. cit.*, p. 255 urm. consideră clădirea de pe dealul Pustiosu drept locuinţă; C. Daicoviciu şi colab., Materiale, 5, 1959, p. 386 urm.; 6, 1959, p. 346; 7, 1961, p. 311 urm. şi H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 153 urm. socotesc clădirile circulare de pe dealul Rudele şi Meleia ca stine regale, iar I. Glodariu, *op. cit.*, p. 255 urm. şi I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizaţia fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, clasează clădirile respective drept locuinţe; K. Horedt, SCIVA, 24, 1973, 2, p. 303 şi M. Babeş, SCIVA, 25, 1974, 2, p. 236—237, considera respectivele clădiri, avind în vedere asemănarea de plan şi orientare cu rotonda mare de la Grădiştea Muncelului, că ar trebui să aibă o folosire identică, adică caracter de cult.

[38] D. Antonescu, Arhitectura, 4, 1976, p. 51.

* De aici apare şi întrebarea dacă „stînele" respective pot fi socotite ca făcînd derogare de la principiul cunoscut privind formele arhitectonice care, în general evoluează de la simplu la complicat şi nu invers.

anumite cerinţi funcţionale care, pînă la urmă, am văzut că nu poate fi nici de locuinţă, nici de stînă ci, mai mult ca sigur, de cult. Şi este firesc, în acest caz, să ne îndreptăm gîndul către sanctuarele dacice şi în special către cel mare circular (fig. 4 şi 5), care, ca plan şi orientare, se aseamănă întru totul cu clădirile sus-citate denumite, în rapoartele de specialitate, stîne sau locuinţe.

Trecînd la analiza sistemului constructiv, vom remarca faptul că pe de o parte materialul utilizat, în speţă lemnul şi la temelie piatra, indică clădiri folosite permanent şi cu caracter de durată, în timp ce sistemul constructiv adoptat, cum ar fi, spre exemplu, pereţii din bîrne fără lipitură, ar arăta, potrivit rapoartelor arheologice şi a unor lucrări de specialitate, tocmai contrariul — adică caracterul sezonier al acestor construcţii. În zilele noastre, stînele ,şi în special cele sezoniere, ce sigur îmbracă formele continuităţii, rezolvă clădirile, de fapt adăposturile, extrem de simplu şi sub forma provizoratului, utilizînd materiale uşoare, în majoritatea cazurilor perisabile (fără a exclude stînele care întrebuinţează, în construcţie, sub diverse forme material local : lemnul şi mai rar piatra). Toate rămîn la cele mai simple planuri aflate pe terenuri uscate, eliminînd formele complicate, în special traseele nefuncţionale şi obligativitatea unei orientări constante.

Negreşit, absenţa lipiturii de pămînt este un argument pentru caracterul sezonier al stînelor, dar nu determinant, pentru că şi lemnul, după cum se ştie, este un bun izolant termic, totul depinzînd de felul în care este asamblat ; altminteri, cu caracter sezonier ar trebui socotite şi multe locuinţe din lumea satelor sau dintre bisericile noastre de lemn care, şi ele, erau netencuite (tencuiala interioară acolo unde se afla fiind de fapt un preparat apărut odată cu pictura şi în secundar un izolant) ; ceea ce nu înseamnă că ele nu funcţionau în permanenţă. Iar dacă ne referim şi la orientarea constantă a absidei N—NV, apropiată ca direcţie la toate construcţiile, credem că avem încă un argument temeinic în sprijinul tezei noastre. Într-adevăr, prezenţa încăperilor absidate, locuri destinate de daci cultului, şi orientarea lor pe o anume direcţie atît la clădirile circulare, cît şi la cele liniare, este de natură să ne atragă atenţia, mai cu seamă că, în timp, absida s-a menţinut sub diverse aspecte. Astăzi, o aflăm sub forma poligonală — din cauza materialului utilizat — la şurile din Munţii Apuseni şi la bisericile de lemn (unde apar şi altare circulare [39]) care desigur reproduc unele tipuri ce se pierd cu multe veacuri în urmă către obîrşia traco-dacică. Nu mai vorbim de lipsa materialului feros care nu este specific stînelor sezoniere, el fiind propriu, pînă nu demult, atît locuinţelor, cît şi bisericilor ridicate din lemn.

La cele mai sus expuse, se cade să adăugăm şi evidenta asemănare dintre clădirile circulare şi marele sanctuar circular, asemănare ce rezultă din compararea planurilor alăturate ce se apropie pînă la suprapunere, ca să nu mai insistăm asupra orientării. Factorul comun rămîne negreşit încăperea centrală absidată, nefuncţională ca poziţie şi formă în cazul clădirilor de locuit sau stîne, dar clar justificată (prin absida marelui sanctuar circular de la Grădiştea Muncelului), din punct de vedere ritual.

---

[39] T. Oteteleşanu, *Contribuţie la cunoaşterea bisericilor de lemn din Transilvania*, comunicare la Sesiunea D.P.C.N., Bucureşti, 1976.

Mai rămîne de explicat și prezența inventarului ceramic atît în ce privește cantitatea, cît şi al unor forme speciale (abstracţie făcînd de compoziţie, culoare, ornamentaţie sau datare), fapt care, alăturat altor argumente, a şi îndemnat pe unii arheologi la stabilirea statutului de stînă şi categorisire de ansamblu „*pastoral*". Nu trebuie să ignorăm că inventarul ceramic se utilizează pînă şi astăzi în micile gospodării sau odăi, dar în nici un caz — şi încă în cantitate — la stîne unde, din cauza fragilităţii sale, este permanent supus spargerii ; ca să nu mai vorbim de prezenţa vaselor ornamentate și în special a celor pictate, obiecte „*de lux, pentru clasa stăpînitoare, nobilimea și sacerdoțimea*"[40] timpului, care nu vedem ce ar fi căutat pe acolo. La stîne, se întrebuinţează încă și în zilele noastre căldările și vasele de lemn tocmai pentru că se strică anevoie ; și cu atît mai mult în zonele de munte, unde lemnul abundă. Dealtminteri materialul ceramic nici nu rezistă transportului atunci cînd turmele pleacă sau coboară spre şes şi cînd operaţiile curente continuă.

Nici prezenţa vaselor speciale de ceramică, cu guler şi fără fund, socotite ca strecurătoare de produse lactate, nu pot convinge mai mult decît restul inventarului ; şi ele rămîn necorespunzătoare, ca formă, tehnicii specifice, iar manipularea zilnică a unui vas cu guler ceramic fragil (lat de 10 —15 cm) este cu totul străină stînelor unde unul din sistemele moştenite este cel simplu : de strecurare a laptelui într-un ciubăr de lemn printr-o pînză rară de cînepă întinsă pe un ciur de nuiele sau sfori prinse în cerc. În acest chip, toată operaţiunea este mult mai sigură și supusă permanent controlului care nici nu s-ar putea face în fundul vasului cu guler unde se presupune că se află pînza de strecurat.

Fără pretenţia de a trece într-un domeniu străin nouă, forma vasului cu guler ne duce cu gîndul către ipoteza unei sprijiniri, poate pe un trepied, cu o utilizare credem de ritual. Cantitatea ceramicii găsite, s-ar putea lega de procedee de cult cu un oarecare caracter local popular, deosebit de cel oficial practicat în incinta sacră de la Grădiştea Muncelului ; în orişice caz ceramica nu-i exclusă din sanctuarele circulare ea aflîndu-se, este adevărat în cantităţi reduse atît la Pecica, cît şi la Feţele Albe.

În reconstituirea ce propunem, ne-am sprijinit, în primul rînd, pe datele arheologice consemnate în studii şi cu osebire în rapoartele de săpături apărute în publicaţiile de specialitate. Temeliile, scoase la lumină de către cercetători, formează elementul conducător. În cazul de faţă vom folosi şi încercarea noastră de reconstituire a marelui sanctuar circular (fig. 3 —5). Ne vom referi, de asemenea, şi la reliefurile semnalate, de pe Coloana traiană (fig. 6) care socotim noi ar putea însemna o primă reprezentare, în elevaţie, a unor asemenea clădiri. De fapt, pînă astăzi, Columna este aproape singurul document ce ne dă imagini privind forme de arhitectură geto-dace. În ce măsură se integrează adevărului rămîne o problemă discutabilă, ea păstrîndu-se totuşi ca document şi sursă de informaţie ce completează, fără a înlocui, probele arheologice. Aşadar, atîta vreme cît pe Columna traiană sînt prezentate imagini de construcţii dacice ce pot fi controlate și se dovedesc a fi apropiate adevărului, este firesc să le dăm atenţia cuvenită, cu rezervele mai sus arătate. Sub acest aspect vom face referirile din studiul de faţă.

---

[40] C. Daicoviciu, SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 185.

Trecînd la reconstituirea propriu-zisă a clădirilor cu trei încăperi concentrice, notăm că încăperea exterioară, prispa, ar putea fi tratată în două variante :

— ori mărginită la exterior cu stîlpi susţinători de acoperiş, legaţi sau nu între ei cu o balustradă (fig. 9).

— ori, fără stîlpi susţinători, dar cu o balustradă circulară de închidere, prevăzută cu mai multe treceri spre prispă şi, în consecinţă, cu acoperiş redus (fig. 10).

Desigur, prima variantă ar părea cea mai clară şi apropiată de realitate, cu atît mai mult cu cît în cazul clădirii de pe dealul Pustiosu blocurile de piatră ce delimitează prispa au la mijloc o tăietură dreptunghiulară în care, probabil, intra cepul stîlpilor ce înconjurau clădirea.

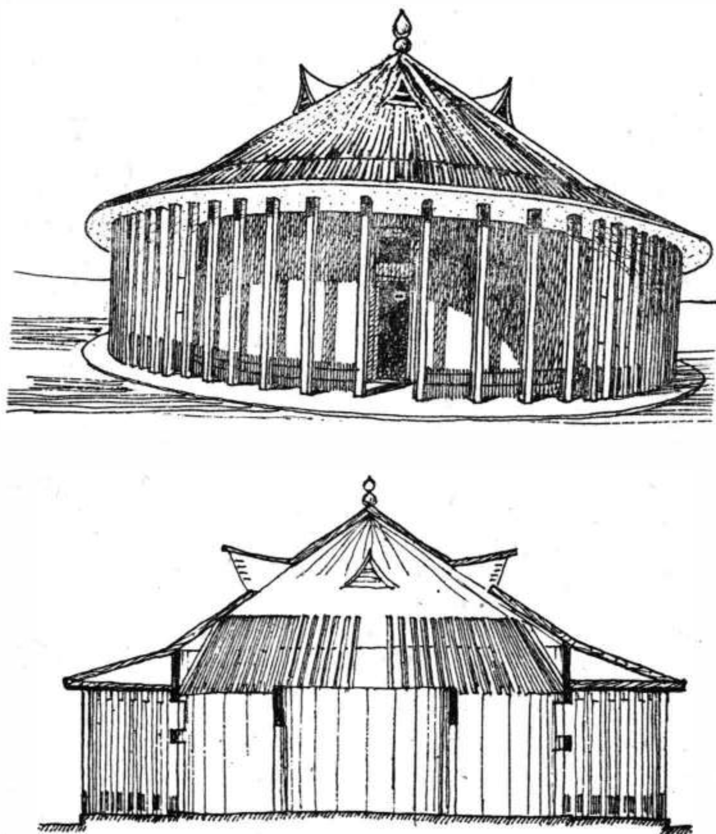

Fig. 9. Sanctuar circular complex; perspectivă şi secţiune (propunere de reconstituire).

Întrebarea este însă : care era înălţimea acestor stîlpi şi dacă aceştia nu sînt simpli baluştri, aspect ce ne conduce la ideea celei de-a doua variante. După reconstituirea propusă la marele sanctuar circular de la Grădiştea Muncelului, corespunzînd datelor de teren, s-ar părea că avem de-a face

cu o balustradă întreruptă ritmic cu treceri. În acest sens, ne-ar îndruma şi imaginea celor patru clădiri circulare de piatră de pe Columnă (fig. 6), în care lipsa streaşinei ar sugera existenţa unei prispe descoperite, cu sau fără balustradă, în orice caz fără stîlpi susţinători de acoperiş. A doua încăpere, cuprinsă între prispă şi camera centrală absidată, avea cu certitudine o formă circulară (cerc sau oval), cu pereţi de lemn pînă sub straşină şi prevăzuţi cu intrări cu supralumină sau, mai puţin probabil, ferestre separate. Sistemul supraluminii este frecvent reprezentat pe Columnă şi probabil că era des utilizat, mai ales la construcţiile cu încăperi mai înalte (cum este şi cazul sanctuarelor), întrucît oferea şi avantaje constructive. În ce priveşte intrările în această încăpere, în unele cazuri sînt marcate prin praguri de piatră şi pot fi identificate, în altele nu. În cazul clădirii de pe dealul Pustiosu, intrările apar în număr de patru (fig.7) dispuse pe axele principale, asemănătoare cu cele ale marelui sanctuar

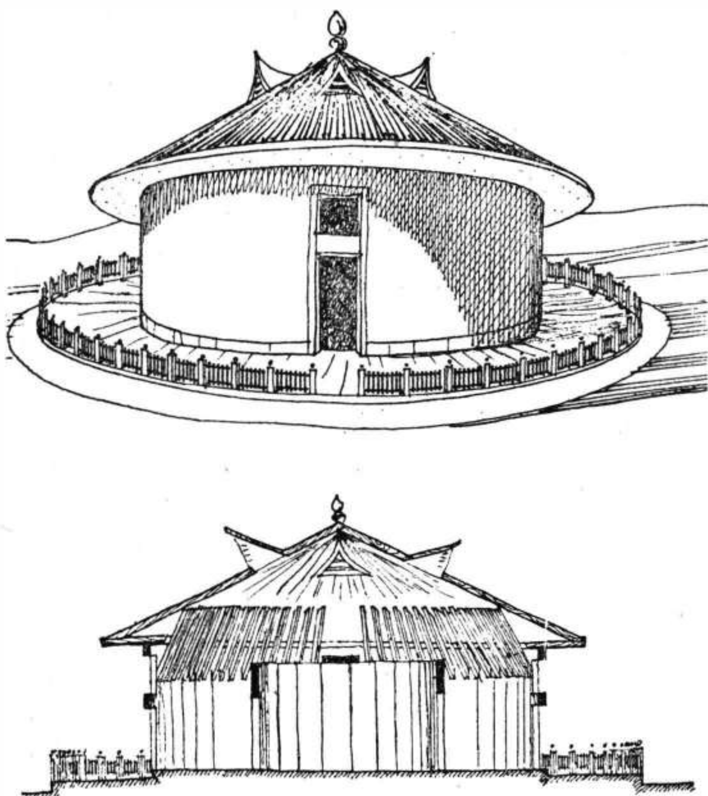

Fig. 10. Sanctuar circular complex (variantă); perspectivă şi secţiune (propunere de reconstituire).

circular. Dar prin sistemul constructiv utilizat de localnici nu întotdeauna intrările pot fi identificate prin intermediul pragurilor de piatră. Acolo, în dreptul uşilor, talpa de jos, ce încingea clădirea, şi sigur era din lemn, nu putea fi întreruptă, prin intercalarea unui prag de piatră, decît în

dauna solidității casei. În acest caz, lipsa unui prag special de piatră nu poate fi hotărîtoare în sensul inexistenței acceselor. Posibil era, dar nu și obligatoriu, ca pietrele de temelie să fi fost alese cu mai multă grijă în dreptul intrărilor, dar ele nu erau elementul direct de călcare, adevăratul prag fiind talpa de lemn, astăzi dispărută, care se așeza pe deasupra lor. În aceste condiții, accesele, cînd n-au putut fi precizate, au fost prevăzute după cele ale marelui sanctuar circular unde, datorită altui sistem constructiv și anume pe verticală (cu stîlpi de lemn direct înfipți în pămînt), talpa de jos nu-și mai avea trebuință, pietrele pragului alese anume fiind cele care constructiv marcau acolo intrările.

A treia și ultima încăpere, negreșit și cea mai importantă, destinată ritualului și slujitorilor săi, are forma absidată, orientată, cu mici devieri, N—NV. Este încăperea centrală a clădirii, complet izolată, ascunsă vederii exterioare. La ea se pătrunde posibil printr-o intrare centrală sau prin două laterale, cum este cazul la marele sanctuar circular. Ferestre nu are, neavînd de unde prinde lumină directă. În acest caz, s-ar putea ca pereții să nu urce pînă la acoperiș, ci să fie mai scunzi, asemănători celor ai sanctuarului mare circular; încăperea ar primi lumina fie indirect, fie direct prin intermediul lucarnelor.

Sistemul constructiv și materialele utilizate sînt cele obișnuite: temelia de piatră, pereții din lemn, cu sau fără lipitură, învelitoarea din șindrilă.

Firește, reconstituirea sanctuarelor circulare complexe s-ar invedera mai completă dacă ar fi imaginată în ansamblul din care face parte; căci un plan general de situație ar întregi cercetarea, arucînd o lumină mai clară asupra tipului de construcție. S-ar lămuri mai limpede funcționalitatea acestor clădiri grupate, cu caracter permanent și stabil, reexaminînd probabil concluzia conferită de complexe pastorale cu caracter sezonier de vară: folosirea lor potrivindu-se mult mai bine altor grupări cum ar fi, spre a exemplifica, cele aparținînd unor comunități călugărești. În acest fel s-ar explica și prezența ceramicei.

În fapt, nici altitudinea de 1 300—1 400 m, unde apar ansamblurile pomenite, nu este hotărîtoare, avînd în vedere zona montană în care ne aflăm și unde o serie de alte clădiri ale timpului sînt construite la cote apropiate de 1 000 m, iar capitala dacică, Sarmizegetusa și bine cunoscuta-i incintă sacră, chiar la o înălțime de 1 200 m.

Din datele ce le-am prezentat credem c-am stabilit convingerea că există suficiente elemente de comparație și apropiere între cele două forme de clădiri; sanctuarul mare circular de la Grădiștea Muncelului și clădirile concentrice cu absidă de pe dealurile Pustiosu, Meleia, Rudele și Fețele Albe. Socotim chiar posibilă ipoteza ca aceste din urmă clădiri de cult, mai simple și probabil primele, să fi influențat cum se întîmplă obișnuit arhitectonica sanctuarului circular, mai mare și cu evidentă amprentă oficială. Fenomenul nu-i nou; s-a produs și la noi, ceva mai tîrziu, cînd bisericile de lemn mai întîi, apoi cele de zid, s-au influențat reciproc. De fapt, la Grădiștea Muncelului avem de-a face cu edificii oficiale ce au necesitat un efort material pe plan statal, în timp ce pentru celelalte

clădiri de cult concentrice efortul va fi fost mult mai restrîns şi local. Aceste ansambluri se află retrase, apropiindu-se de tipul schiturilor de mai tîrziu. S-ar putea să reprezinte tocmai reşedinţele acelor tagme de călugări, vegetarieni şi abstinenţi, pomeniţi de Strabo [41].

Încercînd reconstituirea sanctuarelor circulare complexe, menţionăm, ca şi în cazul altor reconstituiri, că propunerile noastre nu au decît caracter ipotetic. Ele sînt numai nişte machete de lucru ce permit, în continuare, sugestii şi modificări. Ele tind să deschidă o poartă ce nefiresc a stat prea multă vreme închisă.

LE SANCTUAIRE CIRCULAIRE COMPLEXE GÉTO-DACE
(Propositions de reconstitution)

RÉSUMÉ

Par le groupement des sanctuaires géto-daces, leur attribution nominale, et leur arrangement en un tableau synoptique, la présente étude propose une classification de ces monuments en trois types : linéaire, quadrilatéral et circulaire, et leur sous-division en plusieurs groupes. De façon générale, notre classification a eu comme principe l'utilisation des axes dans la composition de la création architectonique, procédé qui sera plus largement discuté dans une autre étude, n'ayant ici qu'un caractère d'énoncé.

Par la suite, nous nous sommes proposé de reconstituer les sanctuaires circulaires complexes à trois pièces concentriques, dont celle du centre, avec abside, est disposée le long d'un axe orienté NO—SE. Dans notre étude, nous avons utilisé les données des rapports de fouilles et les reliefs de la colonne Trajane, — dans la mesure où ils complètent les informations archeologiques —, toutes interprétées et clarifiées selon l'idée de fonctionnalité qui doit être à la base de toute reconstitution, en vue d'une résolution juste du thème programme.

En utilisant de façon sélective les données énoncées, nous en sommes venu finalement à la conclusion, que nous considérons juste, que le grand sanctuaire circulaire (fig. 1a) de Grădiştea Muncelului se compose d'un élément central, fermé et couvert, strictement réservé au rite, élevé sur une plate-forme-galerie ouverte, concentrique, destinée au cérémonial pratique en plein air (fig. 3—5). La nécessité de fermer et couvrir le corps central a été d'après nous une condition de programme, en raison du fait que nous avons affaire à un édifice de culte qui, dans le cadre de l'enceinte sacrée, remplissait aussi bien des fonctions officielles permanentes que d'autres fonctions, liées à des dates fixes, qui ne pouvaient pas être laissées à la merci du temps. N'oublions pas que le sanctuaire se trouve à 1200 m d'altitude, donc dans une zone au climat caractérisé par des hivers difficiles et des précipitations fréquentes au cours de l'été, ce qui, dans le cas d'un édifice non fermé, à ciel ouvert, aurait limité son activité

[41] Strabo, *Geographia*, VII, 3.3 (*Izvoare privind istoria României*, Bucureşti, vol. I, 1964, p. 216); M. Babeş, SCIVA, 25, 1974, 2, p. 237 şi n. 74; D. Antonescu, Arhitectura, 5, 1977, p. 57.

à quelques mois de l'été seulement, et encore sans compter les pluies compromettant ainsi son utilisation normale. Cela est également la motif, bien sûr fonctionnel, pour lequel nous avons considéré nécessaire l'élévation du niveau de foulage au-dessus de la bordure extérieure du sanctuaire (fig. 2), parce que, autrement, l'eau provenant des intempéries n'aurait pas pu s'écouler en dehors de l'enceinte, mais se serait concentrée à l'intérieur, comme dans un bassin.

Sans insister davantage sur la reconstitution de l'édifice sacré, nous considérons nécessaire toutefois de rappeler l'aspect de la galerie — plate-forme ouverte, avec balustrade et de multiples accès (fig. 4 a), formée entièrement de pierre, et celui de l'édifice central, le sanctuaire proprement-dit, mis en valeur aussi bien par sa construction sur une plate-forme circulaire surélevée, que par une suite de colonnes carrées en bois, engagées et recouvertes, sur toute leur hauteur, de plaquettes de terre cuite.

Les autres édifices de culte, à Pustiosu et Rudele (fig. 7), Meleia (fig. 8) ou Fețele Albe, qui appartiennent au même groupe des sanctuaires circulaires complexes, ont été reconstitués, avec des variantes, selon les mêmes principes (fig. 9, 10). Nous remarquons toutefois que ces édifices sont emplacés en divers points des Munții Orăștiei, plus éloignés de Sarmizegetusa, capitale de l'Etat dace, et ont un plan plus simple, ce qui nous fait croire que, chronologiquement, ce sont les premiers et que ce sont donc eux qui ont influencé l'architecture du grand sanctuaire circulaire. En fait, ici, à Grădiștea Muncelului, nous avons affaire à des édifices marqués d'une empreinte officielle évidente, tandis que pour les autres édifices de culte circulaires concentriques, l'effort déposé a dû être beaucoup plus réduit et local. On peut s'expliquer alors pourquoi ces ensembles sont à l'écart et isolés, étant proches de l'aspect des monastères plus tardifs bien connus. Ils pourraient représenter précisement les résidences de ces sectes de moines végétariens et abstinents, dont parle l'historien et géographe grec Strabon dans son livre « Geographia ».

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Le grand sanctuaire circulaire, Grădiștea Muncelului; a — plan, b — perspective (proposition de reconstitution H. Daicoviciu, sans le respect des données numériques).
Fig. 2. Le grand sanctuaire circulaire, Grădiștea Muncelului; anneau extérieur, perspective et section (situation actuelle et proposition de reconstitution C. Daicoviciu).
Fig. 3. Le grand sanctuaire circulaire, Grădiștea Muncelului; détail de plan et élevation (proposition de reconstitution).
Fig. 4. Le grand sanctuaire circulaire, Grădiștea Muncelului; plan a — proposition de circulation b — proposition de reconstitution.
Fig. 5. Le grand sanctuaire circulaire, Grădiștea Muncelului; a — élévation; b — perspective (proposition de reconstitution).
Fig. 6. Images de la Colonne Trajane.
Fig. 7. Le sanctuaire circulaire complexe: à gauche la colline Pustiosu et à droite Rudele; a — fondation (d'après les données archéologiques), b — plan (proposition de reconstitution).
Fig. 8. Le sanctuaire circulaire complexe, colline Meleia à gauche, le plateau et à droite la terrasse II; a — fondation (d'après les données archéologiques), b — plan (proposition de reconstitution).
Fig. 9. Le sanctuaire circulaire complexe; perspective et section (proposition de reconstitution).
Fig. 10. Le sanctuaire circulaire complexe, variante, perspective et section (proposition de reconstitution).

EVOLUȚIA ISTORICĂ PE TERITORIUL ROMÂNIEI DIN PALEOLITIC PÎNĂ LA ÎNCEPUTUL NEOLITICULUI

DE

ALEXANDRU PĂUNESCU

Cercetările privind epoca veche a pietrei vor împlini, nu peste mult timp, un secol de la data cînd, ilustrul geolog Gregoriu Ştefănescu semnala (în 1885) la Mitoc, pe Prut, prezenţa cîtorva piese de silex, descoperire ce reprezenta la acea vreme prima mărturie sigură a existenţei unor unelte paleolitice în ţara noastră.

Începînd cu primele decenii ale secolului nostru, cercetările asupra acestei epoci străvechi se intensifică prin unele descoperiri făcute atît în Transilvania de către Julius Teutsch şi Marton Roşca, cît şi în Moldova de Nicolae N. Moroşan.

Acesta, prin numeroasele sale investigaţii privind zona de nord-est, precum şi prin studiile referitoare la aceste descoperiri, poate fi considerat pe drept cuvînt întemeietorul cercetărilor paleolitice complexe de la noi.

În ultimele trei decenii, aceste cercetări au cunoscut o deosebită dezvoltare, graţie atît numeroaselor săpături în peşteri şi aşezări în aer liber (terase etc.), cît şi metodelor moderne de investigaţie, care au dus la elaborarea unor importante studii monografice.

Dintre aceste studii, demne de menţionat sînt contribuţiile lui C.S. Nicolăescu-Plopşor, arheologul care a dat, timp de aproape două decenii (1950—1968), cît s-a aflat în fruntea sectorului paleolitic al Institutului de arheologie, un pronunţat impuls acestor cercetări.

Astfel, pe baza datelor de care dispunem în prezent, putem avea o înţelegere mai largă asupra evoluţiei societăţii care a locuit pe teritoriul ţării noastre începînd cu primele manifestări de viaţă omenească și sfîrşind cu începuturile neoliticului, mai precis cu acea epocă caracterizată prin aşa zisa ,,revoluţie neolitică'' ce a constituit un mare salt calitativ în istoria umanităţii.

În cele ce urmează ne vom strădui să înfăţişăm, pe scurt, evoluţia istorică a acestor populaţii, pe o perioadă de timp de aproximativ un milion de ani sau poate chiar mai mult, oprindu-ne în studiul nostru pe la jumătatea mileniului al VI-lea î.e.n.

Consideraţii generale privind relieful, clima și fauna cuaternarului în România. Înainte de toate este necesar să amintim că deși limita inferioară a erei cuaternare este încă neprecizată, cei mai mulţi specialişti au luat ca limită convenţională, bazată pe un fenomen fizic universal (paleomagnetism), începutul episodului pozitiv Olduvai (spre 1 800 000 ani),

S C I V A, tomul 31, nr. 4, Bucureşti, octombrie — decembrie 1980, p. 519—545

ceea ce ar corespunde primei mari deteriorări climatice pusă în evidenţă de faunele marine din Mediterană [1].

Se pune întrebarea cum a evoluat pămîntul României în această eră? Situat în afara calotelor glaciare, acest teritoriu a suportat fluctuaţiile climatice, părţile lui cele mai înalte ajungînd să fie acoperite în anumite momente de gheţari (masivele Rodnei, Făgăraşului, Parîngului, Retezatului). În plus, datorită structurii geologice şi configuraţiei orografice, depozitele cuaternare care acoperă suprafeţe întinse prezintă o mare diversitate genetică. În părţile exondate încă de la sfîrşitul pliocenului (Carpaţii cu excepţia unor bazine intramontane, Podişul Transilvaniei, partea nordică a Podişului Moldovei, Dobrogea) predomină denudarea, iar în depresiuni şi văi se formează o cuvertură discontinuă de depozite torenţiale, fluviatile (în lunci şi pe terase), diluviale şi eoliene (loessoide). În afara acestora, pentru importanţa lor în păstrarea vestigiilor de locuire umană, sînt de amintit depunerile din formele carstice (depozite de fisură, din adăposturi sub stîncă, din peşteri).

La exteriorul arcului carpatic (Depresiunea Valahă şi sudul Podişului Moldovei) în timpul pleistocenului inferior şi mijlociu se menţine un lac favorizat de procesele de subsidenţă.

În această vreme se depun importante sedimente lacustre, fluviolacustre şi torenţiale a căror grosime poate atinge în faţa curburii Carpaţilor în jur de 3 000 m.

Evoluţia teritoriului determinată de manifestările fazei orogene valahe a decurs diferit la vest de rîul Argeş (domeniul getic) şi la est de acesta (domeniul estic). Lacul cuaternar din sudul României a cunoscut o retragere treptată spre sud şi est începînd din pleistocenul inferior. Dacă partea de la vest de Argeş, la sfîrşitul pleistocenului mijlociu, devine în întregime uscată, în schimb partea de la est de acest rîu era încă acoperită de Lacul Cîmpiei Române. Această evoluţie arată că numai in cuaternar s-a ajuns la completarea şi definitivarea trăsăturilor orografice şi morfologice ale teritoriului.

De la sfîrşitul pliocenului pînă în holocen s-a produs deci o schimbare profundă a reliefului care nu trebuie privită numai sub aspectul diversificării lui morfologice, sculpturale, cauzată de succesiunea mai multor cicluri morfoclimatice; este vorba de schimbări de fizionomie prin extinderea în suprafaţă, sporirea în altitudine şi definirea celor trei trepte principale de relief: munte, dealuri-podişuri şi cîmpii. La originea acestui proces amplu şi complicat a stat mobilitatea foarte accentuată a reliefului care trebuie văzută în primul rînd ca înălţare generală, mult diversificată regional, căreia i-a urmat adăugarea piemonturilor şi cîmpiilor din sudul şi vestul Carpaţilor.

O mare parte din dealurile subcarpatice şi piemonturile dintre Trotuş şi Motru, întreaga Cîmpie Română cu toate compartimentele ei mai înalte sau foarte joase, inclusiv creaţiile aluviale ale Dunării, o parte din dealurile vestice şi în întregime cîmpiile Banatului, Crişurilor şi Someşului, reprezintă unităţi de relief definitivate şi adăugate pericarpatic în cuaternar.

---

[1] Henry de Lumley, în *La Préhistoire française (Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France)* (sub redacţia lui Henry de Lumley), I, 1, Paris, 1976, p. 13.

Mişcările pozitive ale scoarţei (supunerea reliefului unei înălţări de ansamblu diminuînd din partea centrală, montană, spre marginile teritoriului) au stimulat procesele de denudare şi de accentuare a fragmentării reliefului. Reţeaua hidrografică aflată în condiţii de pantă tot mai pronunţată îşi sporeşte evident rolul modelator. Adîncirea ritmică a rîurilor principale duce la crearea unor sisteme de terase foarte variate regional ca număr, înălţime relativă, extensiune, structură. Indiferent de numărul şi natura lor, ele reprezintă elemente de relief care vor favoriza fixarea şi permanentizarea omului, chiar în regiunile mai accidentate şi cu energie mare de relief. Diferenţierea treptelor principale de relief este urmată (datorită schimbărilor climatice puternice) de apariţia mai multor etape morfoclimatice de modelare începînd cu etajul modelării glaciare, în părţile cele mai înalte ale Carpaţilor, şi terminînd cu cel al cîmpiilor joase aluviale şi ale litoralului. Este vorba deci de un proces desfăşurat relativ rapid — trădînd un caracter general de tinereţe a reliefului — care s-a soldat cu diversificarea ansamblului geomorfologic foarte variat regional, dar şi foarte clar etajat [2].

Este de relevat că multe din formaţiile cuaternare menţionate, indiferent de natura lor, pot fi caracterizate atît paleontologic (fauna de moluşte şi de macro- şi micromamifere), floristic (analize sporopolenice) sedimentologic, paleopedologic (loessuri, depozite de peşteri), cît şi arheologic.

Cercetările multidisciplinare au permis stabilirea unui cadru cronostratigrafic şi paleoclimatic pentru perioada în care s-a dezvoltat omul pe teritoriul României.

Privit în ansamblu, climatul din zona ţării noastre evoluează de la un aspect temperat-cald cu unele oscialţii temperat-răcoroase (faunele cu elefant sudic, rinocer etrusc, cervide primitive etc.), în pleistocenul inferior, spre un aspect de continentalitate, din ce în ce mai puternic exprimat, începînd de la sfîrşitul pleistocenului mijlociu. Astfel, prima deteriorare importantă a climatului se manifestă odată cu faza superioară a glaciaţiunii Mindel, cînd faunele de climă rece (rinocerul lînos) şi arctice (renul, lemingul nordic) ajung în Transilvania, iar speciile de stepă extremă (lemingul de stepă, probabil saiga) ating sud-estul ţării. Interglaciarul Mindel — Riss reprezintă ultima ameliorare mai importantă a climatului (temperat-caldă) după care procesul de deteriorare se continuă accentuîndu-se în glaciaţiunea Riss, la sfîrşitul căreia renul ajunge în Dobrogea şi în special în glaciaţiunea Würm, cînd vulpea polară îi urmează în sudul României.

Interglaciarul Riss-Würm este de durată relativ scurtă, iar ameliorarea climatică moderată. Interstadiile scad în intensitate şi durată începînd din Riss şi Würm. În această vreme (ne referim la perioada corespunzătoare celor două glaciaţiuni (Riss şi îndeosebi Würm) se poate vorbi de alternanţa a două complexe faunistice cu aspect climatic diferit. Primul complex faunistic rece cuprinde mamutul, rinocerul lînos, vulpea

[2] Lucian Badea, Studii şi cercetări de geologie, geofizică şi geografie (Seria geografie), 17, 1970, 1, p. 29—36; idem, *Realizări în geografia românească*, Bucureşti, 1973, p. 113—118; Vintilă Mihăilescu, *Geografia fizică a României*, Bucureşti, 1969; Grigore Posea, N. Popescu, M. Ielenicz, *Relieful României*, Bucureşti, 1974.

polară etc., animale însoţite de elemente de stepă (bizoni, cai etc.) sau de stepă extremă (saiga, lemingul de stepă, vulpile corsacoide etc.).

Al doilea complex faunistic de aspect climatic moderat cuprinde cerbul roşu, cerbul gigantic etc. şi mult mai rar mistreţul, căpriorul, bourul şi măgarul sălbatic (hydruntinul). Este de remarcat că în Würmul vechi domină ca frecvenţă ursul de peşteră. Aceste complexe faunistice alternează cu regularitate, cel puţin în ceea ce priveşte frecvenţa elementelor lor, dintre care unele pot chiar să se excludă [3].

Epoca paleolitică, împărţită în trei mari perioade de vîrste inegale (inferioară, mijlocie, superioară), se caracterizează în primul rînd prin prezenţa celor mai vechi hominide cunoscute pînă acum, creatoare a primelor unelte din istoria umanităţii, care sînt atestate şi pe teritoriul României. Spre deosebire de alte zone ale lumii, îndeosebi din Africa şi Asia, unde începuturile procesului de antropogeneză urcă cu peste trei milioane de ani, pe teritoriul ţării noastre cele mai vechi descoperiri antropologice nu depăşesc, în stadiul actual al cercetărilor, circa 40 000 — 50 000 ani, cu toate că sînt dovezi evidente că locuirea omenească de pe acest pămînt începe cu aproximativ un milion de ani în urmă sau poate chiar mai devreme (fig. 1).

Paleoliticul inferior (perioadă ce s-a dezvoltat în timpul pleistocenului inferior şi mijlociu) este cunoscut prin relativ numeroase descoperiri efectuate în ultimele două decenii. Aceste descoperiri par a dovedi că pămîntul ţării noastre a făcut parte încă din pleistocenul inferior din marea zonă în care s-au desfăşurat etapele timpurii ale procesului de antropogeneză.

Cercetările efectuate în aşezarea „Valea lui Grăunceanu" de la Bugiuleşti (com. Tetoiu, jud. Vîlcea) au dus la descoperirea în depozitele nisipoase sau nisipos-argiloase formate la marginea lacului sau a golfului de lac existent în partea inferioară a bazinului actual al Olteţului a unui variat şi bogat material osteologic (peste 25 de specii de mamifere fosile) atribuit „villafranchianului superior". După descoperitori, aici s-au găsit şi unele oase care ar indica după felul lor de spargere (măciuci, zdrobitoare, străpungătoare, răzuitoare) o activitate intenţionată a unor hominide. Se pare că ne găsim în faţa unor unelte cu un început de prelucrare avînd o folosire permanentă şi o funcţionabilitate multiplă de zdrobit, străpuns, tăiat, răzuit sau rîcîit [4]. Este de reţinut că în nivelul cu resturi de oase de la Grăunceanu — Bugiuleşti nu s-au găsit unelte de piatră cioplită (fig. 2/1—2).

Interesanta descoperire de la Bugiuleşti nu reprezintă, se pare, pe teritoriul european un caz izolat. Astfel, într-unul din nivelurile staţiunii Sinzelles (Franţa) cu o faună datată în faza recentă a „villafranchianului" (circa 1000000 ani) s-au găsit resturi osteologice (fără unelte

[3] P. M. Samson, *Les équidés fossiles de Roumanie (Pliocène moyen — Pléistocene supérieur)* în Geologica Romana, 14, 1975, Roma, 1976.

[4] C. S. Nicolăescu-Plopşor şi Dardu Nicolăescu-Plopşor, Dacia, N. S., 7, 1963, p. 9—25; idem, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi*, Bucureşti, 1965, p. 35—36; Alexandra Bolomey, în *Dicţionar de istorie veche a României* (sub redacţia D. M. Pippidi), Bucureşti, 1976, p. 115.

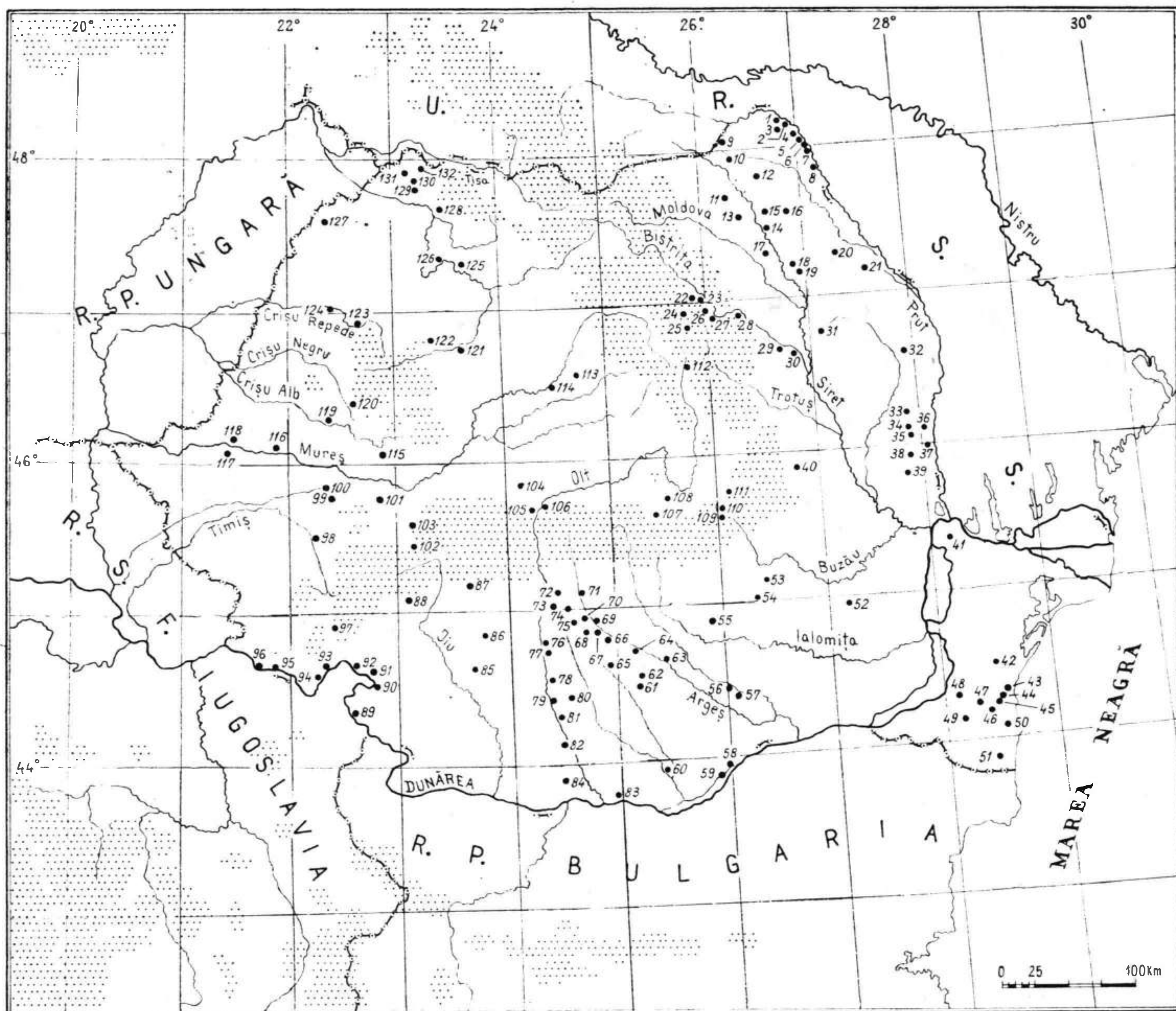

Fig. 1. Harta descoperirilor paleolitice, epipaleolitice, mezolitice şi ale celor aparținînd culturii Schela Cladovei: 1 Cotu Miculinți (gravet.); 2 Crasnaleuca (gravet.); 3 Ghireni (gravet.; tarden.); 4 Mitoc („Malu Galben"; „Pîrîul lui Istrate"; Valea Izvorului; Valea lui Stan) (pal. inf.; muster.; aurign.; gravet.); 5 Manoleasa—Prut (gravet.); 6 Sadoveni (aurign.); Ripiceni — Izvor (pal. inf.; muster.; aurign.; gravet.; tarden.); 7 Ripiceni—Valea Badelui (gravet.); Stînca—Ripiceni (aurign.; gravet.); 8 Ştefăneşti (gravet.); 9 Hilişeu — Horia (gravet.); 10 Dorohoi—Stracova (Strachina) (gravet.); 11 Suceava — „Cîmpu Ciorii" (aurign.); 12 Stînceşti (gravet.); 13 Udeşti (gravet.); 14 Dolhasca (gravet.); 15 Icuşeni (tarden.); 16 Flămînzi (gravet.); 17 Topile — Valea Seacă (gravet.); 18 Movileni—Heleşteni (gravet.), 19 Hăbăşeşti (gravet.); 20 Erbiceni (tarden.); 21 Valea Lupului — Iaşi (pal. inf.); 22 Bistricioara (aurign.; gravet.); 23 Ceahlău (Bofu, Podiş, Dîrțu, Cetățica) (aurign.; gravet.); 24 Ceahlău-Scaune (swider.); 25 Bicaz Chei—Bardosu (swider.); 26 Izvoru Alb—Bicaz (gravet.); 27 Bicaz—Ciungi (gravet.); 28 Piatra Neamț — „Poiana Cireşului" (gravet.); 29 Buda (gravet.); 30 Lespezi (gravet.); 31 Valea Ursului (gravet.); 32 Curteni — Olteneşti (gravet); 33 Măluşteni (I—V) (gravet.); 34 Bereşti — Dealul Taberei" (gravet.; tarden.); 35 Bereşti — Meria (Pleşa; Puricani) (gravet.); 36 Cavadineşti (gravet.); 37 Suceveni (gravet.); 38 Băneasa (tarden.); 39 Moscu — Tîrgu Bujor (gravet.); 40 Bîrseşti (aurign.); 41 Garvăn (tarden.); 42 Tîrguşor (peşterile: Cheia — La Izvor, Bursucilor, La Adam şi aşezarea, „La Grădina") (muster.; aurign.; tarden.); 43 Mamaia Sat (muster.); 44 Peninsula — Lumina (muster.); 45 Ovidiu — Nazarcea (muster.); 46 Poarta Albă (muster.); 47 Castelu (muster.); 48 Saligni—Făclia (muster.); 49 Peştera (muster.); 50 Straja—Cumpăna (tarden.); 51 Albeşti (tarden.); 52 Largu (tarden.); 53 Lapoş (aurign.; tarden.); 54 Vadu Săpat — Fîntînele (gravet.); 55 Tîrgşoru Vechi (aurign.); 56 Bucureşti (muster.; aurign.); 57 Cernica (aurign.); 58 Giurgiu — „Malu Roşu" (pal. inf.; aurign.); 59 Slobozia (aurign.); 60 Alexandria — Poroschia (Valea Vedei) (pal. inf. ?; muster.; aurign.); 61 Negraşi (Valea Dîmbovnicului) (pal. inf.; muster.); 62 Leşile — Teiu (Valea Mozacului) (pal. inf.); 63 Ioneşti — Petreşti — Găeşti (Valea Argeşului) (pal. inf.); 64 Căteasca (Valea Argeşului) (pal. inf.); 65 Şerboeni—Buzoeşti (Valea Teleormanului) (pal. inf.); 66 Piteşti (Valea Argeşului) (pal. inf.; muster.); 67 Bascov (Valea Bascovului) (pal. inf.); 68 Drăganu (Valea Bascovului) (pal. inf.); 69 Budeasa (Valea Argeşului) (pal. inf.); 70 Merişani (Valea Argeşului) (pal. inf.); 71 Băiculeşti (Valea Argeşului) (pal. inf.); 72 Poenarii de Argeş (Valea Topologului) (pal. inf.); 73 Milcoiu (Valea Topologului) (pal. inf.); 74 Morăreşti (Valea Vedei) (pal. inf.); 75 Cotmeana (Valea Cotmenei) (pal. inf.); 76 Olanu—Drăgoeşti (Valea Oltului) (pal. inf.); 77 Dobroteasa (Valea Cungra) (pal. inf.); 78 Comănița—Teslui (Văile Comănița şi Teslui) (pal. inf.); 79 Slatina (Valea Oltului şi Muierii) (pal. inf.; muster.; aurign.); 80 Valea Mare — Brebeni (Valea Dîrjovului) (pal. inf.; muster.); 81 Milcov— Ipoteşti (văile Milcov, Oboga, Olt) (pal. inf.); 82 Farcaşele (văile Olt şi Teslui) (pal. inf.); 83 Ciuperceni (aurign.); 84 Vădastra (aurign.); 85 Amărăşti-Fărcaş (pal. inf.); 86 Bugiuleşti—Tetoiu (pal. inf.); 87 Baia de Fier (muster.; aurign.); 88 Boroşteni (muster.; aurign.); 89 Ostrovu Mare—Gogoşu (cult. Schela Cladovei); 90 Ostrovu Corbului (cult. Schela Cladovei); 91 Schela Cladovei—Drobeta-Turnu Severin (cult. Schela Cladovei); 92 Ostrovu Banului — Gura Văii (azil.; cult. Schela Cladovei); 93 Ogradena (Icoana, Răzvrata) (azil.; cult. Schela Cladovei); 94 Dubova (peşterile Climente I— II, Veterani, adăpost Cuina Turcului şi aşezarea „Veterani-terasă") (muster.; gravet.; azil.; cult. Schela Cladovei); 95 Gornea-Sichevița (muster.; aurign.); 96 Alibeg-Pescari (cult. Schela Cladovei); 97 Băile Herculane (muster.; aurign.; azil.); 98 Tincova (aurign.); 99 Româneşti—Dumbrăvița (aurign.; gravet.); 100 Coşava (aurign.; gravet.); 101 Nandru (peşterile Curata si Spurcata (muster.); 102 Ohaba Ponor (muster.; aurign.); 103 Cioclovina—Boşorod (muster.; aurign.); 104 Ocna Sibiului (muster.); 105 Tălmaciu (pal. inf.; muster.); 106 Racovița (pal. inf.); 107 Peştera—Moieciu (peşterile Mare, Mică, Valea Coacăzei) (muster.; aurign.; gravet.); 108 Gura Cheii — Rîşnov (muster.; aurign.; gravet.); 109 Gîlma — Valea Brădetului (tarden.); 110 Cremenea — Sita Buzăului (aurign.; gravet.; tarden.); 111 Costanda-Lădăuți (tarden.); 112 Sîndominic (pal. inf.); 113 Sînghirița — Gălățeni (muster.); 114 Moreşti—Ungheni (gravet.); 115 Crăciuneşti—Băița (peşterile Gura de Jos, Balogu) (muster.; aurign.); 116 Conop (aurign.; gravet.); 117 Zăbrani (muster.; aurign.; gravet.); 118 Cladova-Păuliş (muster.); 119 Iosăşel (muster.; aurign.); 120 Sighistel—Cîmpeni (peşteră) (muster.; aurign.); 121 Cluj-Napoca (muster.); 122 Căpuşu Mic (pal. inf.?); 123 Lorău (peştera Boiului) (muster.) 124 Igrița — Peştere (muster.; aurign.); 125 Ileanda—Peril Vadului (muster.; gravet.); 126 Cuciulat (pal. sup.); 127 Ciumeşti (tarden.); 128 Buşag (muster.; aurign.; gravet.); 129 Remetea Oaşului (muster.; gravet.); 130 Călineşti—Oaş (aurign.; gravet.); 131 Turulung (gravet.) 132 Boineşti—Bixad (muster.; aurign.; gravet.).

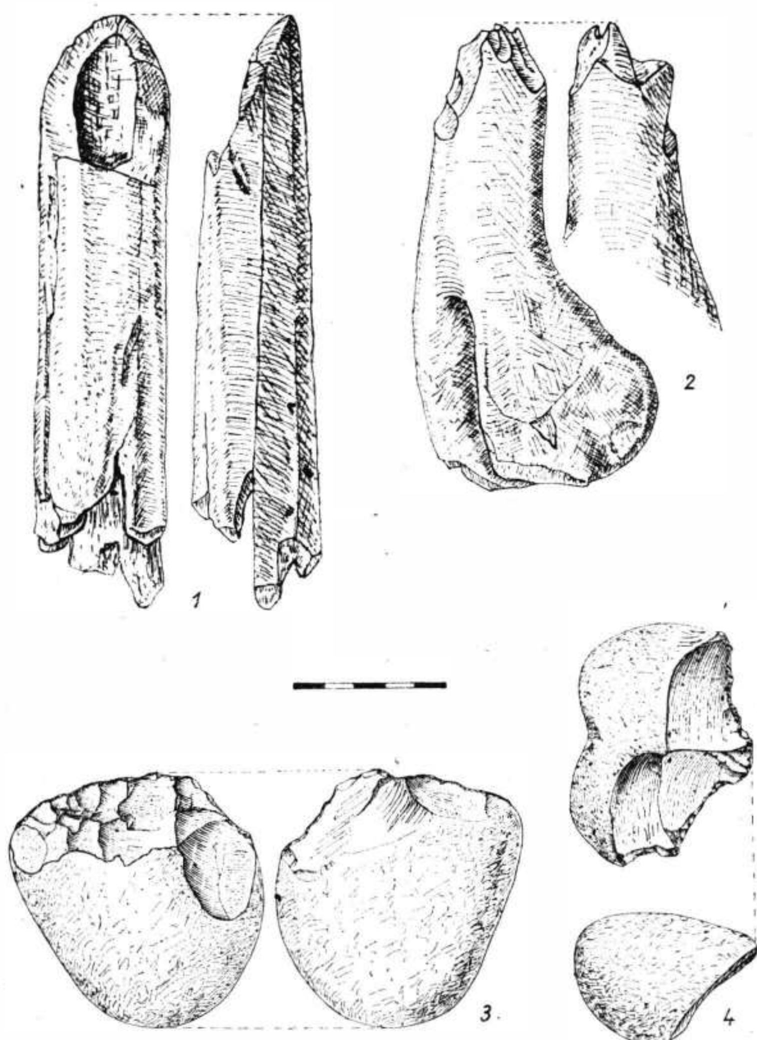

Fig. 2. Unelte de os şi silex din paleoliticul inferior. Bugiuleşti: 1, 2 unelte de os; Valea Oltului—Fărcaşele: 3—4 cioplitoare (bifacial şi unifacial).

de piatră) care după dispoziţia lor, a fracturilor, deseori uniforme, şi a urmelor de striuri par a sugera o intervenţie umană [5].

Cele mai vechi unelte de piatră descoperite în ţara noastră au fost găsite în partea de vest-nord-vest a Munteniei mai precis, în regiunea cuprinsă între Olt şi Argeş, care corespunde cu Piemontul sau Platforma Cotmenei, şi cu partea de nord mai înaltă a cîmpiei. Astfel, din depunerile secundare de aluviuni recente ale văilor mai mari sau mai mici, cum ar fi

[5] Henri Delporte, în *La Préhistoire française*, I, 2, Paris, 1976, p. 803; **Jean** Bouchud, în *La Préhistoire française*, I, 1, Paris, 1976, p. 689.

de pildă cea a rîului Argeş (cursul mijlociu — zona Piteşti) şi a afluenţilor săi direcţi sau indirecţi, Bascov, Mozac, Dîmbovnic, sau a rîului Vedea şi a afluentului său Cotmeana [6], precum şi cea a Oltului (cursul mijlociu şi inferior zona Slatina şi Fărcaşele) [7] şi a afluenţilor săi, Topolog, Teslui, Dîrjov [8] (unde s-au găsit primele unelte) etc., s-au cules pînă în prezent aproximativ 1000 de piese. Este interesant de reţinut că în aceleaşi zone în care s-au găsit obiectele de piatră cu evidente urme de prelucrare, s-au descoperit şi unele resturi de faună fosilă cum ar fi cele de elefant sudic *(Archidiskodon meridionalis)* şi rinocer etrusc *(Dicerorhinus etruscus)*.

Unelte cuprind cîteva sute de piese lucrate pe bolovănaşi mai mici sau mai mari de rîu rulaţi (galete), în marea lor majoritate de silex şi numai cîţiva de cuarţ-cuarţit. Aceştia erau cioplţi de obicei la un capăt, ori lateral fie numai pe o faţă (cioplitoare unifaciale — *choppers*), fie pe ambele feţe (cioplitoare bifaciale — *chopping tools*). Cioplitoarele şi alte forme, cum ar fi poliedrele sau discoidele, aveau un tăiş, fie îngust, fie larg şi sinuos. Tot din aceleaşi depozite remaniate s-au recoltat şi numeroase aşchii de silex (unele folosite ca racloare) cioplite în diferite tehnici cum ar fi cea zisă clactoniană sau „bloc contra bloc" (ori pe „nicovală"), care permitea detaşarea aşchiilor, în general groase, sau prin cea denumită levallois, care constă din prepararea deosebită a suprafeţei nucleului, aşa fel încît să se obţină, prin lovire, aşchii de formă predeterminată. Este dealtfel cunoscut că această din urmă tehnică de cioplire a reprezentat un pas înainte în dezvoltarea prelucrării pietrei, ea fiind inventată de *Homo erectus* [9].

Tot din aceleaşi depuneri (cum ar fi cele ale văilor Argeşului, Bascovului, Mozacului, Cotmenei, Oltului, Dîrjovului, Obogăi etc.) s-au cules şi un număr relativ mic (circa 35) de piese bifaciale (de tip triedric, ovalar, migdaloid, discoidal, triunghiular etc.) care tipologic se înscriu în formele tipice culturilor abbevilliene şi acheulene [10]. Dintre toate aceste piese demne de amintit sînt cele de tip triedric (formă abbevilliană) sau migdaloid găsite pe Valea Dîrjovului, ori cea de tip triunghiular prelung (tip *lagéniforme)* de stil acheulean culeasă din prundişurile văii Oboga (sat Ipoteşti, jud. Olt).

Studiul tipologic, ca şi cel morfologic (privind gradul de patină, lustru şi rulare mai mult sau mai puţin accentuat) al pieselor descoperite pe pămîntul ţării noastre ne îndreptăţeşte să afirmăm că aceste unelte

---

[6] Paul I. Dicu, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 575—586; Ion Nania, SCIV, 23, 1972, 2, p. 235—244; idem, Studia Valachica, Tîrgovişte, 1970, p. 73—77.

[7] Marin Nica, Rev. Muz., 7, 1970, 5, p. 430—433.

[8] C. S. Nicolăescu-Plopşor şi Ion N. Moroşan, Dacia, N. S., 3, 1959, p. 17—33.

[9] Tehnica levallois a fost inventată în perioada corespunzătoare interglaciarului Mindel-Riss, cu aproximativ 350 000—300 000 ani în urmă.

[10] Cele mai vechi piese bifaciale descoperite pe teritoriul Europei (la Abbeville) au o vechime de circa 700 000—650 000 ani (perioadă corespunzătoare interglaciarului Günz-Mindel). În schimb, piesele bifaciale care caracterizează cultura acheuleană apar pe teritoriul european într-o perioadă ceva mai tîrzie (corespunzătoare glaciaţiunii Mindel, cuprinsă între 650 000—350 000 ani), această cultură dăinuind şi în intervalul de timp (de la 300 000 la 120 000 ani) în care s-a desfăşurat glaciaţiunea Riss (vezi Henri de Lumley, *op. cit.*, p. 5—21). În ceea ce priveşte tipologia uneltelor paleoliticului inferior (cioplitoare, protobifaciale etc.), cunoscute şi sub denumirea de unelte de tip olduvaian, vezi M. D. Leakey, *Olduvai Gorge*, vol. 3, Cambridge, 1961; P. Biberson, *Galets aménagés du Maghreb et du Sahara*, în *Fiches tipologiques africaines*, Paris, 1967.

aparţin diverselor culturi ale paleoliticului inferior cum ar fi cultura galetelor prelucrate (cunoscută şi sub denumirea de *cultura de prund* sau *Pebble Culture*), cultura abbevilliană, acheuleană, şi cea premusteriană (fig. 2/3—4 ; 3/1—6).

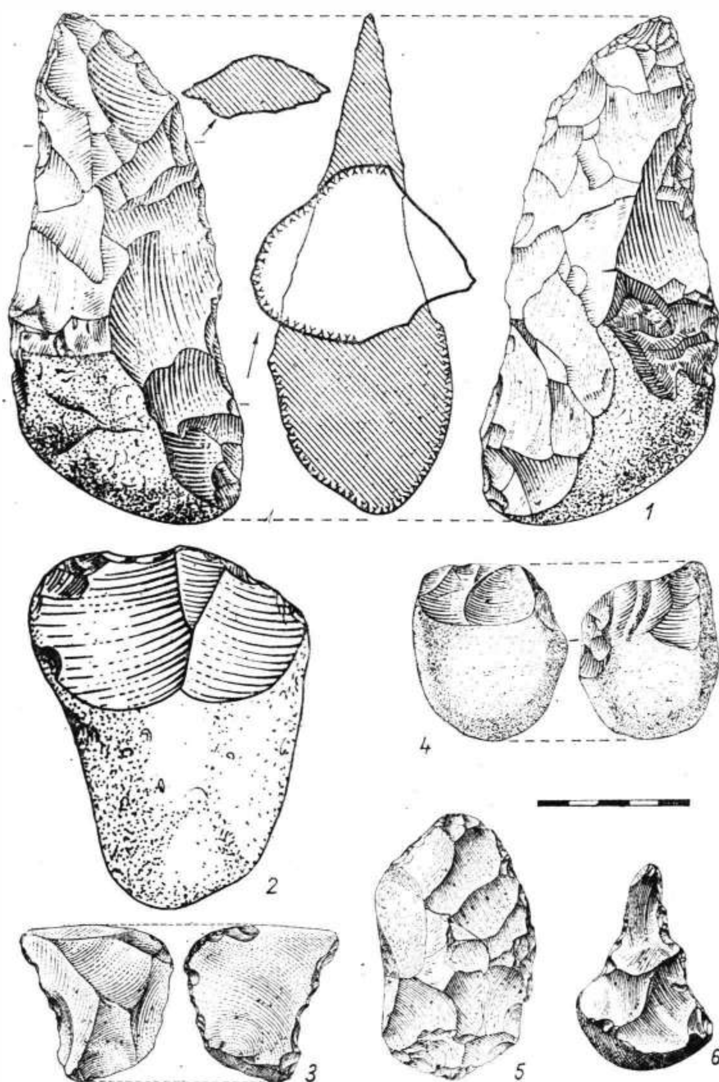

Fig. 3. Unelte şi arme de silex din paleoliticul inferior. Valea Oboga — Ipoteşti (1); Valea Argeşului — Băiculeşti şi Piteşti (2, 4); Valea Dîrjovului (3, 5, 6); 1, 5, 6 piese bifaciale de stil abbevillian şi acheulean; 2, 4 cioplitoare (unifacial şi bifacial); 3 aşchie Levallois.

Ţinînd seama de aceasta, nu este exclus ca diferitele culturi care au evoluat pe teritoriul României — îndeosebi cele identificate pe ţărmurile existente prin retragerea treptată, spre est, a Lacului Cîmpiei Române —

începînd cu așa-numita *cultură de prund* și sfîrșind cu cea premusteriană (cu unelte pe așchii, unele din ele cioplite în tehnică levallois) să fi dăinuit în tot pleistocenul mijlociu pînă la începutul pleistocenului superior, mai exact pînă la începutul glaciațiunii Würm. Este foarte posibil ca premusterianul de la noi — cum ar fi fi cel identificat în primul nivel situat la limita superioară a prundișurilor) de la Ripiceni-Izvor (jud. Botoșani) — să se fi prelungit pînă spre 80000—70000 ani, vreme în care pe pămîntul țării noastre apar primele locuiri musteriene.

De asemenea, amintim că pe teritoriul României s-au mai găsit și alte cîteva piese care tipologic ar putea fi atribuite paleoliticului inferior (foarte posibil final). Este vorba de descoperiri mai vechi, cum ar fi cele de la Căpușu Mic (jud. Cluj) [11], Mitoc — Malu Galben (jud. Botoșani) [12], Valea Lupului — Iași [13], Giurgiu — Malu Roșu (jud. Ilfov) și altele. Mai recent la Amărăști — Fărcaș (jud. Dolj) s-au găsit cîteva piese de cuarțit în asociere cu resturi osoase de *Mammuthus trogontherii* [14].

Ținînd seama de poziția stratigrafică a pieselor arheologice găsite la noi, este necesar să se releve faptul că pînă acum nu au apărut în aceeași depunere de locuire unelte de os asociate cu unelte de piatră [15].

În sfîrșit, este de reținut că pînă în prezent nu au fost descoperite în spațiul țării noastre resturi scheletice ale hominizilor care au făurit diferitele tipuri de unelte de os și piatră atribuite paleoliticului inferior.

Paleoliticul mijlociu este perioada care se desfășoară la începutul pleistocenului superior înscriindu-se în cadrul cronologiei europene între aproximativ 120000 și 35000 ani.

Reprezentînd o perioadă mult mai mică de timp în comparație cu cea precedentă, ea corespunde integlaciarului Riss — Würm și Würmului vechi.

Paleoliticul mijlociu se caracterizează prin individualizarea a numeroase grupuri musteriene, la formarea cărora tradițiile culturale locale au jucat roluri diferite [16]. Aceste grupuri de vînători musterieni ocupau

---

[11] Henri Breuil, Buletinul Societății de științe din Cluj, 2, 1925, p. 193—195; Mai recent s-au descoperit în zona Oltului la Racovița și Tălmaciu (jud. Sibiu) cîteva piese de silex care tipologic ar putea aparține paleoliticului inferior (vezi Iuliu Paul, SCIV, 24, 1973, 1, p. 127—129; Paul I. Dicu, 30, 1979, 4, p. 587—588). Aceste piese (cioplitoare, așchii) s-au găsit tot în depuneri remaniate.

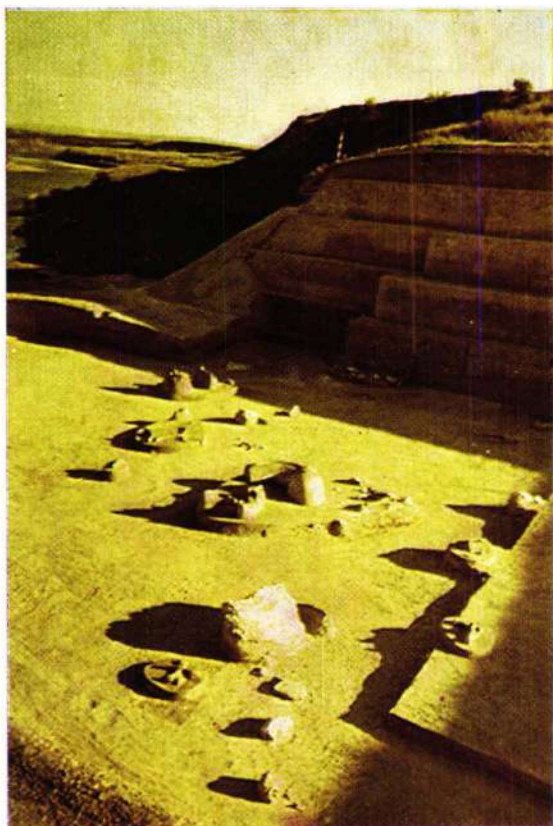
[12] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Materiale, 6, 1959, p. 14—16.

[13] *Ibidem*, 3, 1957, p. 285—288.

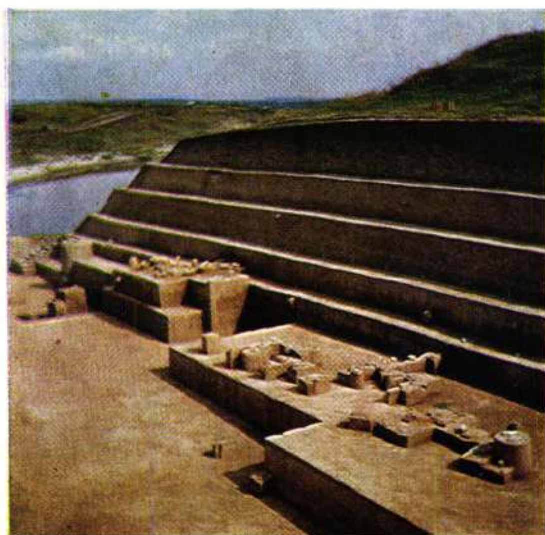
[14] Această descoperire aparține paleontologului Ion Firu căruia îi mulțumim pentru datele oferite, precum și pentru materialul litic dat nouă spre studiu.

[15] Descoperirile efectuate în ultima vreme în Europa au dovedit această asociere de piese (piatră și os cioplit prin percuție directă). În acest sens am putea menționa obiectele găsite în peștera Vallonnet (Franța) datate între 950000—900000 ani), precum și cele aflate în așezările în aer liber la Přezletice (R. S. Cehoslovacă), cariera Hélin (Belgia) și Sandalja I (R. S. F. Iugoslavia) (vezi Henri de Lumley, *op. cit.*, I, 2, p. 765—770; Georg A. Cubuk, Colloque VIIIe—IXe Congrès des sciences préhistoriques et protohistoriques, Nice, 1976, p. 124—151; Jan Fridrich, Colloque VIIIe—IXe, p. 8—23; M. Malez, Colloque VIIIe—IXe, p. 104—123).

[16] Ca și în perioada precedentă, în paleoliticul mijlociu economia era bazată îndeosebi pe vînătoare. Pe lîngă animalele mari sau mici se vînau acum și păsările. Se prefera uneori o anumită specie, cum ar fi mamutul sau ursul de peșteră. Este perioada în care se dezvoltă vînătoarea în grup și se perfecționează tehnica de vînătoare. La cele deja cunoscute de *Homo erectus* (cum ar fi gropile-curse și folosirea ghioagei, măciucii, suliței) se adaugă altele noi legate de descoperirea armei de aruncat și a plasei de vînătoare.

a

b

Fig. 4. Ripiceni-Izvor. Vederi parțiale ale suprafeței II cu diferite complexe descoperite în nivelurile musteriene: a complexe din nivelurile inferioare; b complexe din nivelurile superioare.

în general teritorii de vînătoare probanil bine delimitate şi în cadrul cărora s-au dezvoltat paralel milenii în şir. Uneltele de piatră sînt foarte diverse (racloare de tipuri diferite, vîrfuri şi piese bifaciale, piese denticulate sau cu scobitură etc.) ; pe lîngă acestea se întîlnesc şi unele unelte de os [17].

Pe teritoriul României, paleoliticul mijlociu pare să-şi fi încheiat evoluţia sa în jur de 30000 ani (sau poate între 32000 şi 30000 ani).

S-au descoperit numeroase aşezări musteriene atît în peşteri, cît şi în aer liber (fig. 4).

În unele regiuni geografice ale ţării s-au putut identifica mai multe grupe regionale. Astfel, una din grupe (zisă de tip „Charentien") este reprezentată de locuirile musteriene din peşterile Carpaţilor Meridionali, cum ar fi peştera Muierilor de la Baia de Fier (jud. Gorj) [18], peştera Bordu Mare de la Ohaba Ponor [19], sau peşterile de la Nandru (aflate în jud. Hunedoara) [20], care conţin un material litic (racloare de diverse tipuri, aşchii cu scobitură şi denticulate etc.) lucrat în bună parte din bulgăraşi (galete) mai mari sau mai mici de cuarţ-cuarţit. Piesele bifaciale apar în unele din aceste locuiri, într-un număr foarte redus (fig. 5/4, 6, 8—14).

O altă grupă (numită musterian „tipic"), în care tehnica levallois era destul de frecvent folosită, a fost identificată în nordul Transilvaniei, în aşezările de la Boineşti— Bixad şi Remetea — Somoş I—II (jud. Satu Mare), în cea din urmă staţiune descoperindu-se şi cîteva forme bifaciale [21].

Pe teritoriul Dobrogei s-au putut distinge două grupe. Una, aparţinînd musterianului zis „denticulat" (cu unele piese bifaciale), a fost sesizată atît în aşezările în aer liber din apropierea litoralului Mării Negre (Mamaia-sat, Peninsula, Ovidiu — Nazarcea), cît şi în cele din zona centrală (Saligni — Faclia, Peştera jud. Constanţa). O altă grupă atribuită musterianului „tipic" de debitaj levallois (fără forme bifaciale) a fost identificată în aşezarea de peşteră de la Cheia — Tîrguşor sau în cea în aer liber de la Castelu (ambele în jud. Constanţa) [22].

Pe teritoriul Moldovei, ce face parte din marea arie a musterianului est-european, s-au putut distinge, de asemenea, alte două grupe. De pildă, în marea aşezare de la Ripiceni — Izvor — unde s-au înregistrat pe o grosime de peste 5 m şase niveluri de locuire musteriană — s-a sesizat o grupă a musterianului „tipic" de debitaj levallois (foarte bogat în racloare) în primele trei niveluri şi o alta a musterianului de tradiţie acheuleană de debitaj levallois (cu relativ multe piese bifaciale şi cu unele unelte, ca

[17] Pentru tipologia paleoliticului mijlociu şi grupele caracteristice a se vedea François Bordes, *Typologie du paléolithique ancien et moyen*, I—II, Bordeaux, 1961; Henri de Lumley, *Le paléolithique inférieur et moyen du Midi Méditerranéen dans son cadre géologique*, (în V° *supplément à Gallia Préhistoire*, I—II, Paris, 1969 şi 1971).

[18] C. S. Nicolăescu-Plopşor şi colab., Materiale, 3, 1957, p. 13—26; În ceea ce priveşte consideraţiile privind paleoclimatul pleistocenului superior din România, vezi Marin Circiumaru, *Mediul geografic în pleistocenul superior şi culturile paleolitice din România*, Bucureşti, 1980, p. 45—248.

[19] C. S. Nicolăescu-Plopşor şi colab., op. cit., p. 41—49; Márton Roşka, Közleményck, 3, 1943, 1, p. 47—61.

[20] C. S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu şi Alexandra Bolomey, Materiale, 3, 1957, p. 29—40; C. S. Nicolăescu-Plopşor şi Al. Păunescu, Materiale, 5, 1959, p. 22—29.

[21] Maria Bitiri, *Paleoliticul în Ţara Oaşului (studiu arheologic)*, Bucureşti, 1972.

[22] Al. Păunescu, Florea Mogoşanu şi M. Cârciumaru, Pontica, 5, 1972, p. 11—28; Marin Cârciumaru şi Al. Păunescu, SCIVA, 27, 1976, 3, p. 331—345.

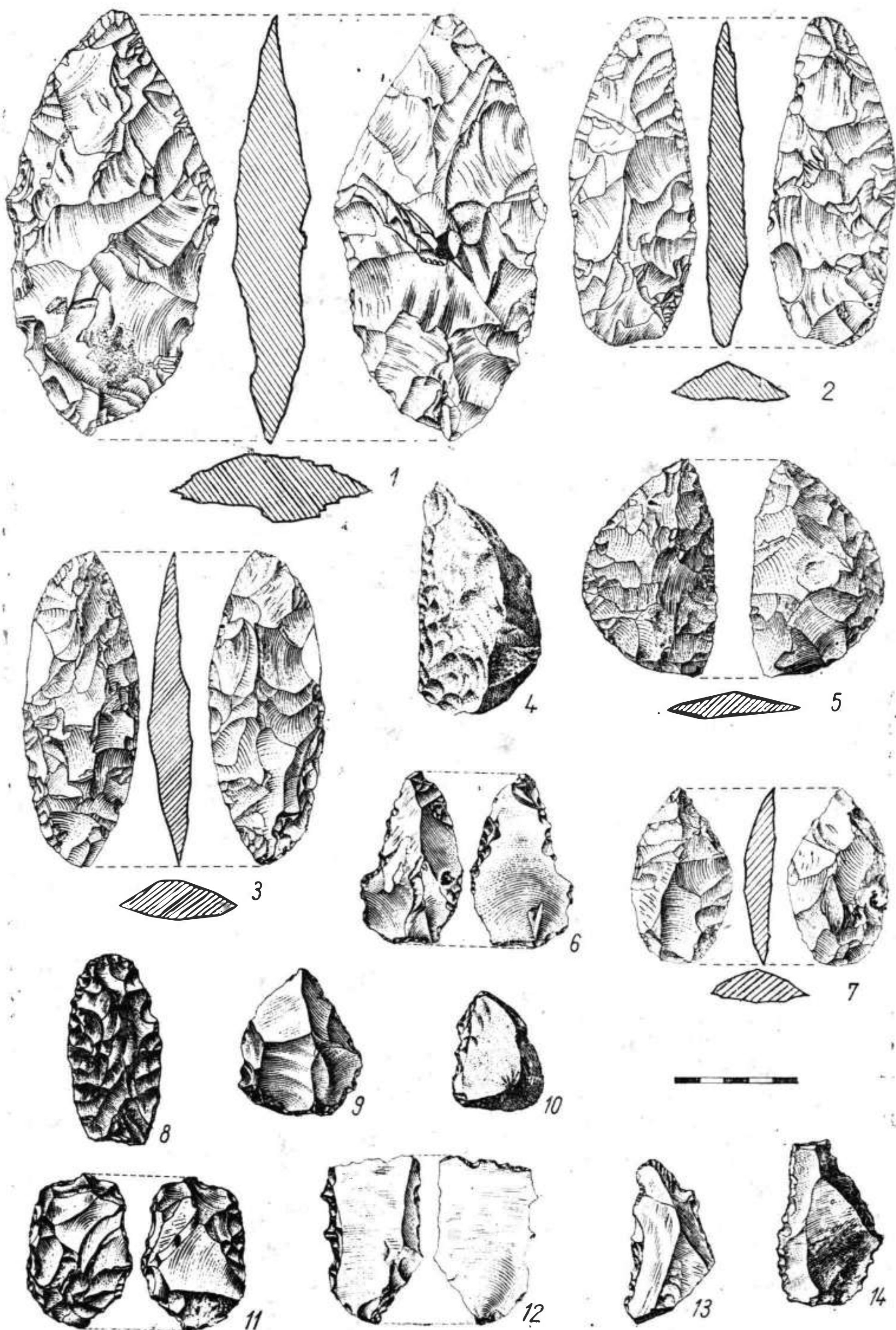

Fig. 5. Unelte şi arme de silex şi cuarţit din musterian. Ripiceni — Izvor (1—3, 5, 7); Baia de Fier (4, 9, 11, 13, 14); Ohaba Ponor : 6 ; Nandru — peşterile „Spurcată" (8) şi „Curată" (12); 1—3, 7, 8, 11 piese bifaciale; 4 racloar simplu drept; 5 racloar bifacial; 6, 10, 12—14 piese denticulate; 9 aşchie Levallois retuşată.

gratoare, burine, caracteristice grupei paleoliticului superior) în nivelurile 4 şi 5 (fig. 5/1—3, 5, 7). Aceste din urmă niveluri au oferit pe lîngă un abundent material litic numeroase complexe de locuire ce constau din vetre de foc, resturi faunistice, aglomerări cu pietre de calcar şi ateliere de prelucrare a uneltelor. Este necesar să se releve splendidele unelte şi arme (racloare sau vîrfuri de suliţă etc.) care reprezintă, fără îndoială, apogeul tehnicii de prelucrare a silexului, îndemînare la care a ajuns marea colectivitate de paleantropi de la Ripiceni — Izvor [23]. Pentru unele vetre ale acestor complexe de locuire dispunem de date absolute obţinute recent de la laboratorul din Groningen.

Astfel, trei vetre situate spre partea inferioară a nivelului 4 au fost datate la: $42\,820 \pm \frac{1300}{1100}$; $41\,820 \pm \frac{1100}{1000}$ şi $40\,520 \pm \frac{1300}{1100}$ ani î.e.n., iar a patra aflată spre limita superioară a nivelului 4 şi spre cea inferioară a nivelului 5 (în marginea sudică a complexului de locuire) la 38220 $\pm \frac{1100}{1000}$ ani î.e.n.

Printre aceste complexe de locuire demne de menţionat sînt şi cele cîteva adăposturi de formă uşor arcuită, cvazirectilinie sau ovală ce protejau omul de vînturile aspre ce băteau de la est — nord-est.

Structura „pereţilor” a unui asemenea adăpost oval a cărui înălţime putea atinge circa 2 m, consta din oase mari, fildeşi de mamut şi crengi groase de pinete, fixate la bază cu pietre de calcar şi pămînt, peste care se aşterneau pieile de animale. În interiorul acestui adăpost oval s-au găsit urmele unei vetre de foc, resturi menajere (oase sparte) şi numeroase piese de silex atipice (deşeuri de la cioplire) care atestă desigur existenţa unor mici ateliere de prelucrare. Adăposturi asemănătoare celor de la Ripiceni — Izvor s-au găsit şi în alte aşezări musteriene cum ar fi cele de la Molodova I şi V aflate pe cursul mijlociu al Nistrului (U.R.S.S.) [24].

De asemenea este interesant de reţinut că nu numai aşezările în aer liber, dar şi unele peşteri au fost intens locuite în această vreme. De pildă, în peştera Bordu Mare de la Ohaba Ponor [25] sau în peştera Curată de la Nandru s-au descoperit mai multe niveluri de locuire musteriene unele din ele păstrînd resturi de vetre de foc.

Dintre acestea atrage atenţia vatra de la Ohaba Ponor, clădită din lespezi de piatră, formată din două „ochiuri” rotunde alăturate, cu marginile ridicate, în interiorul cărora s-au găsit oase mărunte arse, cenuşă şi cărbune. Pentru diversele comunităţi de paleantropi care au locuit atît în peşteri, cît şi în aer liber vînătoarea a jucat un rol preponderent. Unele din aceste colectivităţi vînau mai ales un anumit animal care era probabil mai numeros în zona teritoriului lor de vînătoare.

În acest sens, este de remarcat că, musterienii din peştera Muierilor de la Baia de Fier, vînau în special ursul de peşteră, cei din peştera Bordu Mare de la Ohaba Ponor, calul, iar cei de la Ripiceni — Izvor, mamutul. Se pare că pentru acest animal colectivităţile de paleantropi din ultima

---

[23] Al. Păunescu, Dacia, N. S., 9. 1963, p. 5—31; Al. Păunescu, Ana Conea, Marin Cârciumaru, Venera Codarcea, Alexandru V. Grossu, Radu Popovici, SCIVA, 27, 1976, 1, p. 5—21.
[24] Al. Păunescu, SCIVA, 29, 1978, 3, p. 317—333.
[25] C. S. Nicolăescu-Plopşor, SCIV, 7, 1956, 1—2, p. 7—39.

așezare, au avut un adevărat cult, dovadă fiind unele complexe cu caracter ritual-magic.

Dacă resturile de cultură materială (obiecte de piatră, resturi faunistice) lăsate de diversele grupe musteriene care au locuit pe pămîntul țării noastre sînt destul de numeroase, în schimb, cele osteologice umane păstrate sînt extrem de rare. Pînă în prezent se cunosc doar cele trei falange de la membrul inferior descoperite, cu ani în urmă în peștera Bordu Mare de la Ohaba Ponor, atribuite omului de Neandertal [26].

Paleoliticul superior este perioada care s-a desfășurat spre sfîrșitul pleistocenului superior, în Würmul mijlociu și recent, înscriindu-se în cadrul cronologiei europene între aproximativ 35000—10000 î.e.n.

În această vreme apar noi culturi cu un bogat și variat inventar litic, în bună parte lamelar, obținut prin diverse tehnici de cioplire (cum ar fi cea a percuției indirecte) și cu un numeros și divers material de os, corn, fildeș, prelucrat prin tăiere, șlefuire și perforare. Economia purtătorilor acestor culturi era bazată, ca și în perioadele precedente, pe vînătoare, pescuit și cules [27].

Pe teritoriul României paleoliticul superior este reprezentat doar prin două culturi, cea aurignaciană și cea gravetiană-orientală în evoluția cărora s-au putut sesiza stratigrafic mai multe etape de dezvoltare.

Aurignacianul de pe pămîntul țării noastre pare să fi avut o evoluție mai lungă. Începuturile acestei culturi ar putea fi plasate, așa cum s-a arătat pe la 30000 ani, iar sfîrșitul ei pare a se situa în Moldova între aproximativ 25000—20000 ani, nefiind exclus ca în unele zone, cum ar fi Muntenia, Oltenia și chiar Banatul, aurignacianul să fi dăinuit și mai mult.

De pildă, în Banat [28] influențele sud-vestice sau central-europene ale culturii gravetiene s-au manifestat într-o etapă mai tîrzie a acestei culturi, așa cum o demonstrează materialele din peștera Climente I (zona Porților de Fier) [29]. Este de menționat faptul că în Oltenia și Muntenia (cu excepția părții de nord-est a acesteia) nu au fost descoperite pînă în prezent așezări gravetiene. Printre cele mai interesante locuiri aurignaciene în aer liber din aceste regiuni amintim pe cele de la Vădastra (jud. Olt) [30] Ciuperceni (jud. Teleorman), Giurgiu — Malu Roșu, Cernica (jud. Ilfov) [31] și Lapoș (jud. Prahova) [32]. Unele dintre ele ar putea constitui dovezi în privința persistenței aurignacianului pînă în Würmul recent.

[26] I. Gaal, Közleményck, 3, 1943, 1, p. 1—46.

[27] Este îndeobște cunoscut faptul că în afara diferitelor tehnici de vînătoare cunoscute anterior acum se foloseau pe lîngă variate feluri de curse (ca cea cu greutăți), plasa, armele de aruncat, propulsorul și probabil arcul. Pescuitul dobîndește un rol important. Se folosea harponul, iar în etapa de sfîrșit a paleoliticului superior și în epipaleolitic (azilian) se inventează undița, plasa de pescuit și vîrșa.

[28] Florea Mogoșanu, *Paleoliticul din Banat*, București, 1978.

[29] V. Boroneanț, Rev. Muz., 5, 1968, 6, p. 542—546.

[30] Em. Protopopescu-Pake, Corneliu Mateescu, Al. V. Grossu, Quartär, 20, 1969, p. 139 și 142.

[31] Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, 1970, p. 122—124.

[32] Florea Mogoșanu, SCIV, 15, 1964, 3, p. 337—348.

În primele lor etape de dezvoltare, grupurile aurignaciene de la noi, cum ar fi cele de la Ceahlău — Cetăţica [33], Ripiceni — Izvor, Mitoc — Valea Izvorului [34], îşi făureau încă unelte care, prin forma şi tehnica lor de cioplire, amintesc pe cele musteriene. Astfel în inventarul lor întîlnim pe lîngă tipurile cunoscute de racloare, piese cu scobitură sau denticulate (lucrate de obicei pe aşchii) şi unele forme specifice aurignacianului timpuriu şi mijlociu cum sînt gratoarele carenate. În asociere cu acestea apar şi unele piese bifaciale (fig. 6/1—5, 7, 8, 10).

În ceea ce priveşte cronologia acestor locuiri pînă în prezent nu dispunem decît de o singură datare pe bază de C_{14}. Ea se referă la o vatră de foc din nivelul aurignacian de la Ripiceni — Izvor care indică cifra de 26 470 ± 700 ani î.e.n.

Spre deosebire de aşezările în aer liber locuirile aurignaciene din peşteri, cum ar fi cele de la Baia de Fier, Boroşteni-peştera Cioarei (jud. Gorj) [35], Ohaba Ponor, Gura Cheii — Rîşnov, Peştera (com. Moieciu, jud. Braşov) [36], Cioclovina (com. Boşorod, jud. Hunedoara) [37], peştera „La Adam" [38], Cheia şi peştera Bursucilor [39] (com. Tîrguşor, jud. Constanţa) sînt relativ sărace în material, ceea ce dovedeşte că ele au fost de mai scurtă sau foarte scurtă durată.

În ceea ce priveşte cultura gravetian-orientală, care succede celei aurignaciene, se poate afirma, pe baza datelor de care dispunem, că ea a persistat pînă către sfîrşitul paleoliticului, supravieţuind probabil în unele regiuni poate chiar pînă spre începuturile holocenului. Este deci foarte posibil ca gravetianul din Moldova să fi evoluat un timp, paralel cu aurignacianul tardiv din Muntenia.

Dealtfel, pentru unele locuiri gravetiene de scurtă durată descoperite în aşezările cu mai multe niveluri de vetre, cum ar fi cele de la Lespezi (com. Gîrleni, jud. Bacău) [40], şi Crasnaleuca (com. Cotuşca, jud. Botoşani) [41] dispunem de date absolute pe bază de C_{14}. Astfel, nivelul IV de la Crasnaleuca (punctul „Lutărie — Stanişte") a fost datat la 17 486 ± 220 ani î.e.n., iar nivelul II de la Lespezi la 15670 ± 320 ani î.e.n.

În ceea ce priveşte tipologia uneltelor de piatră descoperite în diferite aşezări gravetiene de la noi, se poate spune că ea este destul de variată [42]. Pe lîngă tipurile cunoscute în aurignacian (gratoare, burine, unelte combinate ca gratoare-burin etc.) apar acum vîrfurile, lamele şi lamelele

[33] C. S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu, Florea Mogoşanu, Dacia, N. S., 10, 1966, p. 19—23, 63—71.

[34] Maria Bitiri şi Maria Cârciumaru, SCIVA, 29, 1978, 4, p. 465—479.

[35] C. S. Nicolăescu-Plopşor şi Corneliu N. Mateescu, SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 395—397.

[36] C. S. Nicolăescu-Plopşor, Materiale, 6, 1959, p. 25—29; 7, 1961, p. 15—18.

[37] Marton Roşka, *Cercetări arheologice in Munţii Hunedoarei*, II, Cluj, 1923, p. 30—51.

[38] P. Samson, *Etudes sur le Quaternaire dans le monde*, în *VIIIe Congrès INQA, Paris, 1969*, Paris, 1971, p. 629—636.

[39] Elena Terzea, Travaux de l'Institut de spéologie „Emil Racovitza", 13, 1974, p. 105—116.

[40] Maria Bitiri şi Viorel Căpitanu, Carpica, 5, 1972, p. 39—68.

[41] M. Brudiu, SCIVA, 31, 1980, 3, p. 425—443.

[42] Studiul tipologic al materialului litic aurignacian şi gravetian a fost făcut după lista tipologică a lui Denise de Sonneville-Bordes şi J. Perrot, în Bulletin de la Société préhistorique française, 51, 1954, p. 327—335; 52, 1955, p. 76—79, 53, 1956, p. 408—412.

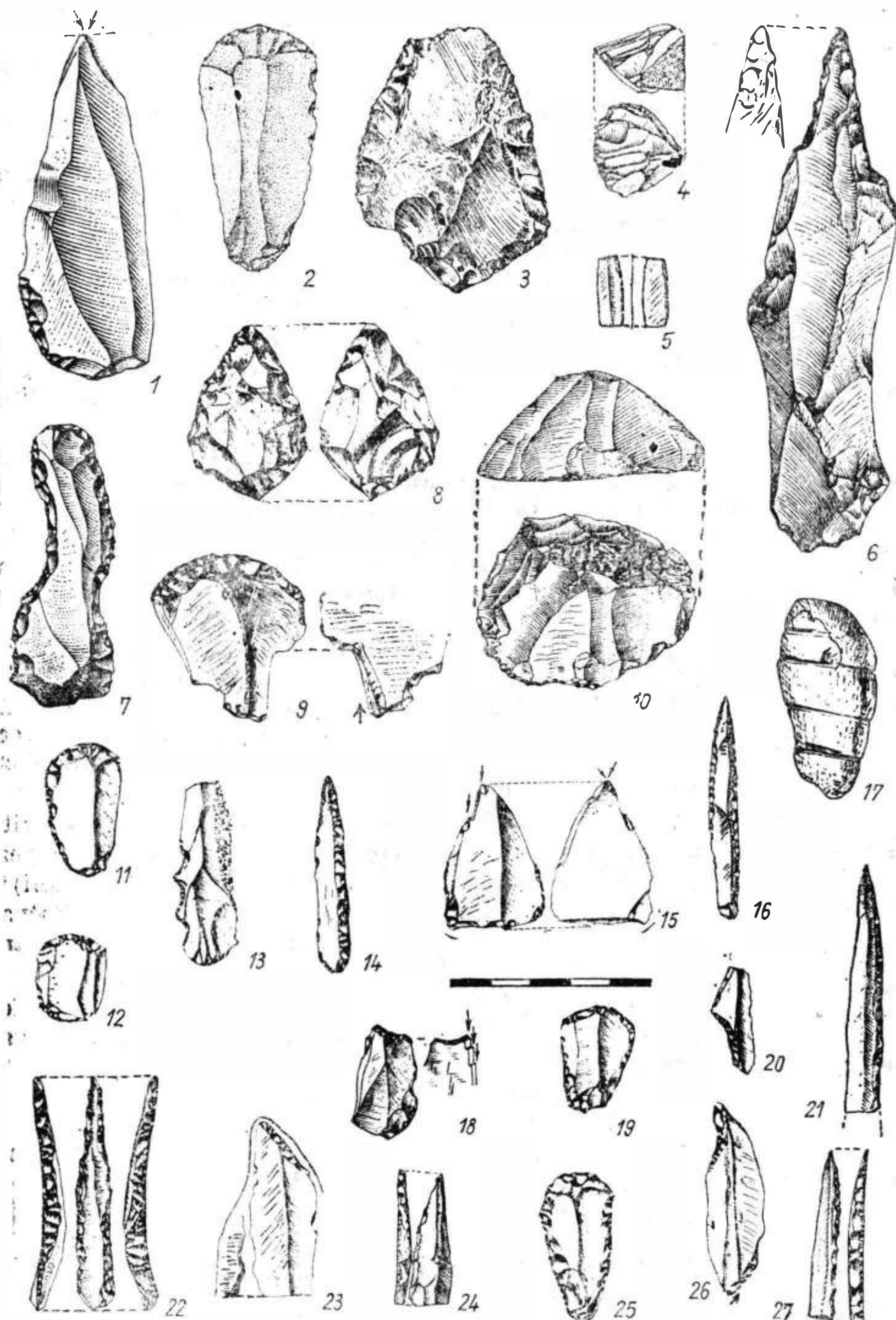

Fig. 6. Piese din paleoliticul superior aparținînd culturilor aurignaciană de la: Giurgiu — Malu Roșu (1); Ceahlău—Dîrțu (2); Ceahlău—Cetățica, (3, 8); Coșava (7); Tincova (4, 5, 10) și gravetian-orientală de la: Dorohoi—Stracova (6, 17, 21); Ceahlău—Podiș (9, 18, 19, 20, 24—26); Ceahlău—Dîrțu (11, 12, 14, 16); Ceahlău—Bofu Mic (13, 22, 23); Bistricioara (15, 27); 1, 15, 18 burine; 2, 4, 10—12, 19, 25 gratoare; 3 racloar dublu; 5 lamelă Dufour; 6, 12, străpungătoare; 8 piesă bifacială; 9 gratoar-burin; 13 piesă denticulată; 14, 16, 21, 24, 27 vîrfuri de tip ,,La Gravette''; 17 obiect decorat din grafit; 20 vîrf tip à cran; 23 piesă cu trunchiere oblică și retușată; 26 străpungător-burin.

teşite abrupt (tip *à dos)*, precum şi unele piese microlitice (dealtfel destul de rare) de aspect geometric. În etapele de sfîrşit ale gravetianului nostru se observă o tendinţă foarte pronunţată de microlitizare a uneltelor.

Este interesant de reţinut că în zona de nord—nord-est a Moldovei au apărut şi cîteva piese bifaciale cum ar fi cele găsite la Ripiceni — Izvor [43] (fig. 6/6, 9, 11—16, 18—27). De asemenea trebuie să amintim că în afara uneltelor de piatră s-au mai descoperit în nivelurile gravetiene din aşezările de la Crasnaleuca şi Cotu Miculinţi (com. Cotuşca, jud. Botoşani) [44], ambele situate în zona Prutului mijlociu, şi unele unelte de os şi corn. Astfel, la Crasnaleuca (punctul „Pîrîul Stanişte— secţiunea II) s-au găsit două obiecte : un vîrf de lance din corn (în secţiune ovală, şi cu două caneluri pe ambele feţe) şi un metatarsian de cal, perforat în apropierea articulaţiei extremităţii distale.

În schimb, la Cotu Miculinţi (punctul „Gîrla Mare") s-au identificat chiar unele ateliere de prelucrare a oaselor şi coarnelor de reni. Printre uneltele descoperite menţionăm : ciocane-tîrnăcop din corn, o lance (prelucrată din vîrful unui corn), un harpon (realizat dintr-un corn despicat avînd două perechi de colţi şi un orificiu rotund spre jumătatea piesei), un aşa-zis sceptru perforat din corn, precum şi un retuşor şi un străpungător (fig. 7/1—7).

Este de remarcat că cele mai multe aşezări gravetiene se află în aer liber [45]. Peşterile au fost mai puţin locuite în această vreme. Dintre acestea demne de amintit sînt cele de la Stînca — Ripiceni [46], Gura Cheii Rîşnov [47], peştera Climente I etc.

În privinţa tipului, caracterului şi poziţiei aşezărilor gravetiene este de relevat că cele mai multe şi mai cu seamă cele aparţinînd gravetianului final, situate de obicei pe înălţimi (uneori chiar la altitudini din cele mai ridicate dintr-o anumită zonă), sînt locuiri temporare, ceea ce demonstrează caracterul sezonier-pendulatoriu al acestor grupuri de vînători.

Locuinţele vînătorilor din paleoliticul superior dezvelite în unele aşezări de la noi sînt de tipul colibei. În interiorul lor s-au găsit vetre de foc, resturi menajere (oase sparte) şi mici ateliere de prelucrare a uneltelor. În unele aşezări din Bazinul Ceahlăului (Dîrţu, Podiş, Bistricioara) [48] s-au descoperit bogate resturi de vetre de foc fie simple, fie amenajate. Dintre acestea din urmă se disting vetre cu gropi mici rotunde sau ovale, pline cu cărbune, cenuşă şi oase arse, dispuse fie în interiorul vetrei centrale, fie în jurul acesteia, precum şi vetre alveolate şi căptuşite cu pietre.

În ceea ce priveşte obiectele de artă descoperite pînă acum, ele sînt foarte rare. În afară de obiectul cioplit în gresie găsit cu ani în urmă în aşezarea de la Lapoş într-o poziţie stratigrafică nesigură, amintim desco-

---

[43] Vasile Chirica, SCIV, 24, 1973, 1, p. 93—101.

[44] M. Brudiu, SCIVA, 31, 1980, 1, p. 13—22; 3, p. 425—443.

[45] Cele mai numeroase staţiuni au fost descoperite pînă acum în nord—nord-estul Moldovei (vezi N. N. Moroşan, AIGR, 19, Bucureşti, 1938; Al. Păunescu, P. Şadurschi şi V. Chirica, *Repertoriul arheologic al judeţului Botoşani*, I—II, Bucureşti, 1976), precum şi în centrul şi sud-estul aceleiaşi provincii istorice (vezi M. Brudiu, *Paleoliticul superior şi epipaleoliticul din Moldova*, Bucureşti, 1974).

[46] N. N. Moroşan, Dacia, 5—6, 1935—1936, 1938, p. 1—22.

[47] C. S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu şi I. Pop, Materiale, 8, 1962, p. 113—116.

[48] C. S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu, Florea Mogoşanu, Dacia, N. S., 10, 1966, p. 5—116.

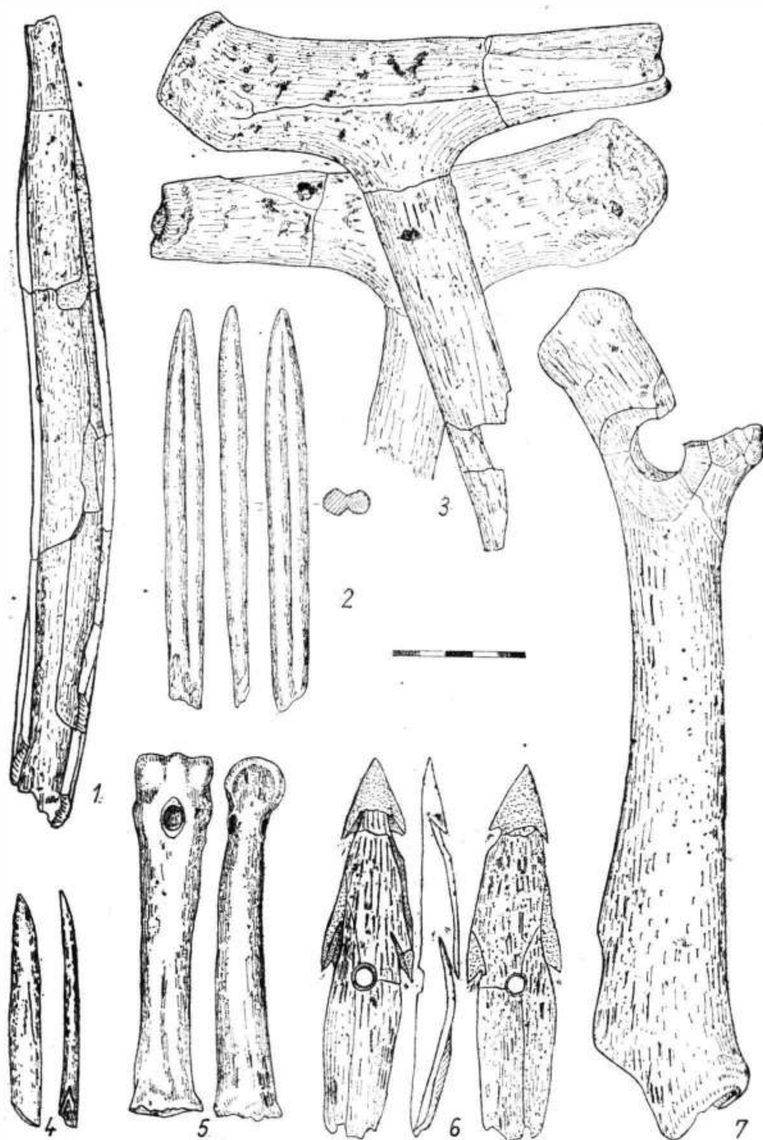

Fig. 7. Unelte şi arme din corn şi os aparţinînd gravetianului de la Cotu Miculinţi (1, 3, 4, 6, 7) şi Crasnaleuca (2, 5); 1, 2 vîrfuri de lance; 3 ciocan-tîrnăcop; 4 străpungător; 5 metatars perforat; 6 harpon; 7 „sceptru".

perirea în locuirea gravetiană de la Stracova — Dorohoi[49] a unui obiect fragmentar de grafit, de formă oval-prelungă, decorat prin patru şănţuleţe incizate, dispuse oarecum paralel (fig. 6/17).

[49] Al. Păunescu, SCIV, 19, 1968, 1, p. 31—38.

În afara acestora, interesantă de menţionat este şi descoperirea recentă din peştera de la Cuciulat (com. Letca, jud. Sălaj). Pe pereţii peşterii s-au observat cîteva figuri cu un contur mai mult sau mai puţin clar, una din ele reprezentînd, după descoperitori, silueta unui cal redat cu culoare roşie-cărămizie [50]. Din păcate, datorită condiţiilor vitrege de conservare a desenelor şi a lipsei altor elemente de datare este greu să se precizeze deocamdată dacă aceste figuri reprezintă opera omului din paleoliticul superior sau aparţin unei perioade ceva mai recente.

De asemenea, amintim prezenţa în unele aşezări a unor fragmente mărunte de ocru roşu, precum şi a cîtorva obiecte de podoabă realizate din dinţi de animale găuriţi.

Materia primă folosită de diferitele colectivităţi din această vreme pentru prelucrarea uneltelor o forma atît silexul, de obicei de bună calitate, cum ar fi cel din zona Prutului mijlociu, cît şi diferitele roci, ca de pildă şistul, gresia silicioasă, cuarţ-cuarţitul etc. În unele aşezări din Ţara Oaşului se întrebuinţa şi obsidiana. În zonele cu zăcăminte de silex sau în vecinătatea acestora s-au instalat unele grupuri de vînători, aşa cum o atestă numeroasele ateliere de prelucrare considerate dealtfel ca aşezări-atelier (Giurgiu — Malu Roşu, Ripiceni — Izvor, Lapoş etc.). Între unele din aceste aşezări-atelier şi cele aflate la distanţe mai mari de locurile cu materie primă au existat relaţii de schimb. Probabil luau calea schimbului atît materia primă, sub formă de bulgări naturali, cît şi materialul semi-prelucrat (nucleele etc.) sau uneltele finite.

Avînd în vedere, îndeosebi, asemănările tehnico-tipologice dintre uneltele descoperite în diferite staţiuni, materia primă, dimensiunile pieselor şi poziţia geografică a aşezărilor aurignaciene şi gravetiene din ţara noastră, s-ar putea delimita în linii mari unele zone culturale. Acestea par a cuprinde teritorii mai largi, unde prin contopirea elementelor autohtone cu cele nou venite din diferite părţi s-a ajuns la formarea unor faciesuri regionale, cu mai multe grupe locale la care se observă afinităţi foarte strînse în ceea ce priveşte cultura lor materială.

Astfel, locuirile aurignaciene şi gravetiene din Ţara Oaşului (Boineşti, Remetea, Călineşti [51]) prezintă similitudini cu cele din Ucraina transcarpatică şi Slovacia orientală, cele din vestul şi sud-vestul ţării (Româneşti, Tincova, Coşava) [52] cu acelea din zona central-europeană (cum ar fi grupa Krems), iar cele din Moldova îşi găsesc şi ele analogii în spaţiul est-european ce cuprindea, în afara regiunii dintre Carpaţi şi Nistru, şi vestul Ucrainei [53].

La resturile de cultură materială din paleoliticul superior de pe teritoriul ţării noastre se mai pot adăuga şi cîteva descoperiri de oase umane specifice lui *Homo sapiens fossilis*, mai toate aflate într-o poziţie stratigrafică nesigură.

Dintre acestea relevăm pe cele din peştera Muierilor de la Baia de Fier (un craniu, o mandibulă şi alte oase ale scheletului atribuite unei femei de 40—50 ani), peştera Măgura, com. Moieciu (un fragment de femur),

---

[50] Marin Cârciumaru şi Maria Bitiri, SCIVA, 30, 1979, 2, p. 285—290. Amintim că dimensiunile figurii reprezentînd calul sînt de 24,5 cm lungime şi 12,5 cm înălţime.
[51] Maria Bitiri, *op. cit.*, p. 99—121.
[52] Florea Mogoşanu, *op. cit.*, p. 107—140.
[53] Al. Păunescu, *Evoluţia uneltelor*. . ., p. 17—24.

Giurgiu — Ostrovu Mocanu (un frontal găsit în aluviuni la 9 m adîncime), peştera Cioclovina (un craniu aparţinînd unei femei de 30—40 ani), precum şi din peştera La Adam, com. Tîrguşor, (un mugure dentar) [54].

Epipaleoliticul, ca etapă mai veche a perioadei cuprinse între paleoliticul superior şi neoliticul propriu-zis, defineşte acele culturi care continuă spre sfîrşitul tardiglaciarului şi începutul postglaciarului modul de viaţă al culturilor vînătorilor şi pescarilor paleoliticului final, în timp ce *Mezoliticul* care-i succede, reprezintă etapa de sfîrşit, cu acele culturi în care apar germenii neolitizării [55]. Cu alte cuvinte mezoliticul nu ar reprezenta altceva decît faza finală a unui epipaleolitic care se neolitizează [56].

Spre sfîrşitul tardiglaciarului şi îndeosebi la începutul postglaciarului (holocenului), odată cu încălzirea treptată a climei prin retragerea spre nord a gheţarului, pădurea ia locul stepei şi tundrei. Fauna glaciară începe să dispară sau se retrage odată cu gheţarul spre nordul continentului nostru. Datorită unor asemenea factori, ca schimbarea climatului, împuţinarea vînatului mare etc., asistăm acum la divizarea în grupe mai mici de vînători-pescari-culegători, sau vînători-culegători, a populaţiilor magdaleniene sau gravetiene tîrzii care, în deplasările lor, ajung la convieţuiri pe teritorii relativ restrînse şi unde, pe lîngă formele de unelte tradiţionale, se adoptă şi alte tipuri de unelte şi arme impuse de noile condiţii de mediu. De pildă, microlitele de formă geometrică (triunghiul, segmentul de cerc, trapezul), întîlnite rar în paleoliticul superior final, devin mai numeroase în epipaleolitic. Ele au apărut se pare ca o necesitate legată de invenţia şi intensa folosire a arcului şi a altor unelte compuse. Această diversificare culturală de la începutul postglaciarului se poate concretiza pe continentul european prin prezenţa mai mult sau mai puţin simultană a mai multor faciesuri regionale [57].

Pe teritoriul ţării noastre începuturile epipaleoliticului s-ar putea situa în mileniile XI—X î.e.n., încadrîndu-se în faza de trecere de la tardiglaciar la postglaciar. În această fază timpurie au trăit, probabil, simultan, mai multe grupuri umane. De pildă, în centrul şi sud-estul Moldovei mai dăinuiau se pare încă grupuri de vînători gravetieni tîrzii (numiţi uneori şi epigravetieni sau opsigravetieni), iar pe culmile înalte ale Ceahlăului poposeau acum primii vînători zişi swiderieni.

În sud-vestul ţării, în zona Porţilor de Fier, se instalau acum grupurile de vînători-pescari-culegători zişi azilieni (cunoscuţi şi sub denumirea de azilo-romanellieni).

---

[54] Fr. Rainer şi I. Simionescu, ARMSS, seria III, t. XVII, mem. 12, 1942, p. 490—501; C. S. Nicolăescu-Plopşor, în *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 14—16; Olga Necrasov, *Originea şi evoluţia omului*, Bucureşti, 1971, p. 215.

[55] După opiniile unor cercetători, populaţii mezolitice care au trăit în zonele dinamice ale marilor invenţii (cum ar fi cele ale Orientului Apropiat şi Mijlociu etc.), avînd resurse permanente de trai, au trecut treptat la o viaţă sedentară evoluînd astfel spre stadiul de producători de hrană cu un început de cultivare primitivă a plantelor şi de domesticire a animalelor. După aceleaşi opinii, populaţiile aflate în vecinătate sau chiar mai departe de aceste zone ar fi adoptat apoi marile invenţii neolitice (vezi Annette Laming-Emperaire, în *La Préhistoire* (sub redacţia lui André Leroi-Gourhan), Paris, 1968, p. 140—156).

[56] Max Escalon de Fonton, în *La Préhistoire française*, I, 2, p. 1 382—1 388.

[57] Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 24—25.

Vînătorii din zona Carpaților răsăriteni. Cultura numită swideriană este reprezentată, deocamdată, numai prin două aşezări situate în poienile destul de înalte ale masivului Ceahlău. Este vorba de aşezarea-atelier de la Scaune [58], aflată la circa 1328 m altitudine şi de o alta din apropiere, la Bardosu — Bicaz — Chei [59] situată la aproximativ 1135 m. Grupul de vînători zişi swiderieni care foloseau ca săgeată vîrful pedunculat, precum şi alte tipuri de unelte (gratoare, burine, lamele *à dos* etc.) cunoscute în gravetian au pătruns în Carpaţii Orientali venind dinspre nord—nord-est (fig. 8/1—7, 9—12).

Aceste populaţii, obişnuite cu clima periglaciară din jurul calotei în retragere, puteau lesne locui şi în masivele carpatine, unde urmăreau vînatul care în această vreme se retrăgea treptat spre culmile alpine.

Grupurile de vînători-pescari-culegători din zona Porților de Fier. Dintre cele cîteva aşezări descoperite în această zonă, cea mai importantă este cea din adăpostul de sub stînca Cuina Turcului-Dubova [60], săpat în calcarele masivului Ciucaru Mare din Cazanele Mari ale Dunării. În cele două straturi de locuire epipaleolitice, datate pe bază de C_{14} între 10650 ± 120 î.e.n. — 10100 ± 120 î.e.n. (stratul I), 8175 ± 200 î.e.n. (stratul II), s-au descoperit bogate resturi de cultură materială, cum ar fi : vetre de foc, resturi de schelete umane şi animale (ţapul de munte, capra neagră, mistreţul, castorul etc.), de păsări şi peşte.

De asemenea sînt atestate numeroase piese de silex microlitice (gratoare scurte, circulare, unghiforme, vîrfuri de tip azilian, piese geometrice ca : triunghiuri scalene, segmente de cerc şi alte tipuri de piese), unelte şi arme de os sau corn (vîrfuri de suliţă şlefuite etc.) (fig. 8/8, 13—22) obiecte de podoabă (dinţi găuriţi, pandantive de os, cochilii perforate etc.), bucăţi de ocru roşu şi de grafit. Obiectele de artă lucrate în general pe fragmente de oase şi corn sînt ornamentate cu motive geometrice incizate (fig. 9/2, 4—6). Locuirile de la Cuina Turcului — Dubova, ca şi cele descoperite în aceeaşi zonă (peştera Climente II, Ostrovu Banului — niv. I—II [61], peştera Hoţilor de la Băile Herculane [62] etc.), aparţin unor grupuri de vînători-pescari-culegători (zişi azilieni sau azilo-romanellieni), care fac parte din marea arie epipaleolitică din sud-sud—vestul Europei.

Un interes deosebit îl prezintă şi unele descoperiri epipaleolitice din preajma adăpostului Cuina Turcului, cum ar fi cele din punctul „Veterani — terasă" (niv. I) şi Ogradena — Icoana (niv. I) [63] ambele reprezentînd aşezări în aer liber situate pe malul Dunării. Aici s-au găsit în afară de piese microlitice şi unele obiecte de os şi de corn ornamentate (fragmente de pumnale, şi spatule avînd diferite motive, incizate în scăriţă, reţea, zigzag, în unghiuri haşurate) amintind decorul de pe obiectele găsite la Cuina Turcului (fig. 9/1, 3). Aceste obiecte de piatră, os şi corn sînt opera unor grupuri epipaleolitice care au sălăşluit aici, probabil într-o vreme imediat următoare ultimei locuiri epipaleolitice de la Cuina Turcului.

---

58 C. S. Nicolăescu-Plopşor, Dacia, N. S., 2, 1958, p. 5—34.
59 Maria Bitiri şi V. Căpitanu, SCIV, 18, 1967, 1, p. 63—69.
60 Al. Păunescu, Tibiscus, 5, 1978, p. 11—28.
61 Vasile Boroneanţ, PZ, 45, 1970, 1, p. 2—4, 8.
62 C. S. Nicolăescu-Plopşor şi Al. Păunescu, SCIV, 12, 1961, 2, p. 203—213.
63 Vasile Boroneanţ, Dacia, N. S., 17, 1973, p. 8—10, idem, PZ, 45, 1970, 1, p. 12, 18.

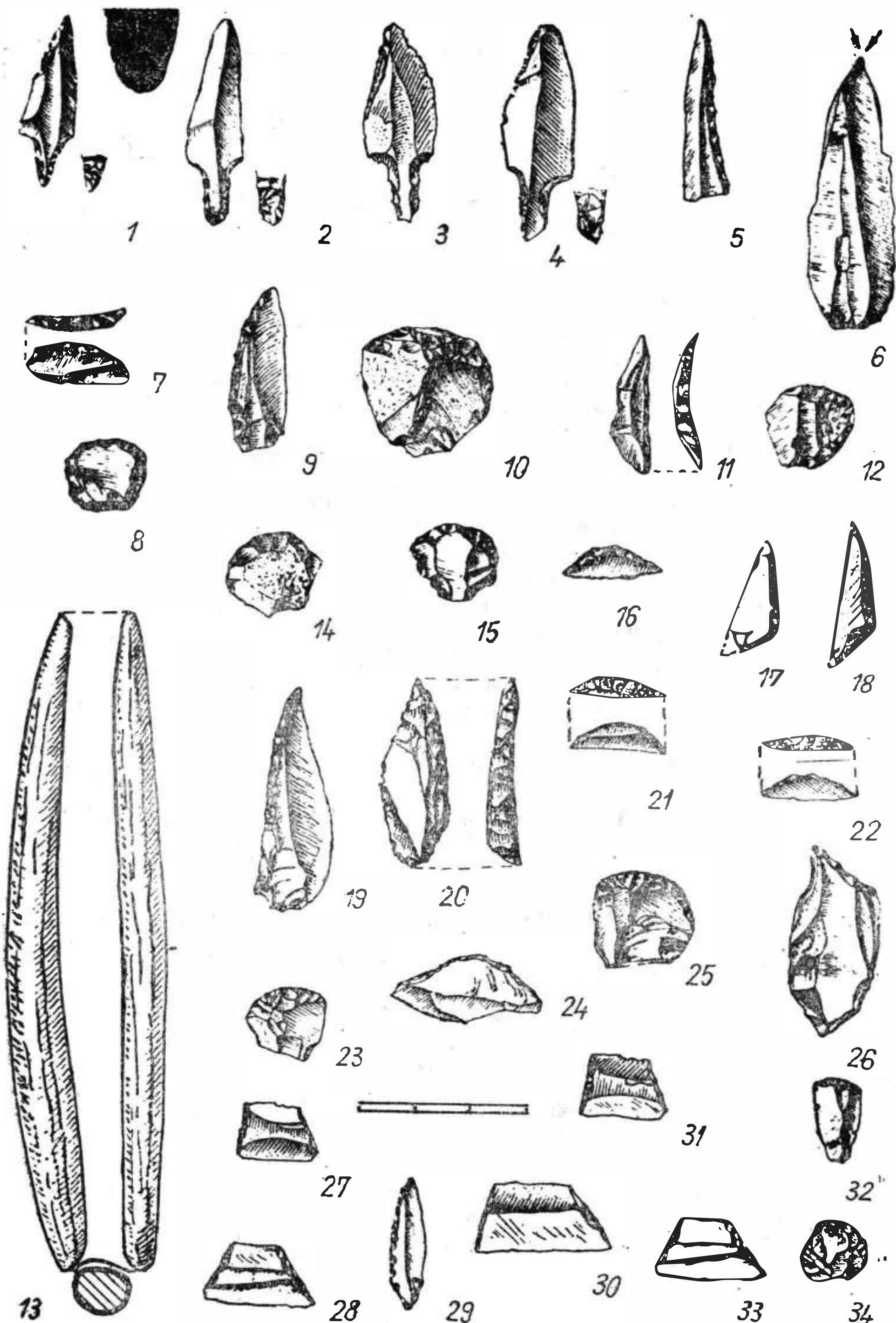

Fig. 8. Piese microlitice din silex și din os aparținînd epipaleoliticului și mezoliticului: cultura swideriană de la Scaune — Ceahlău (1—7, 9—12); cultura aziliană sau azilo-romanelliană de la Cuina Turcului — Dubova (8, 13—22); cultura tardenoisiană de la Gîlma — Valea Brădetului (23—24); 1—4 vîrfuri pedunculate; 5, 11 microgravette; 6 burin; 7, 16, 21, 22, 24 segmente de cerc; 9, 19, 20, 29 vîrfuri de tip azilian; 8, 10, 12, 14, 15, 23, 25, 32, 34 gratoare: 13 vîrf de suliță din os; 17, 18 triunghiuri scalene; 26 străpungător; 27, 28, 30, 31, 33 trapeze.

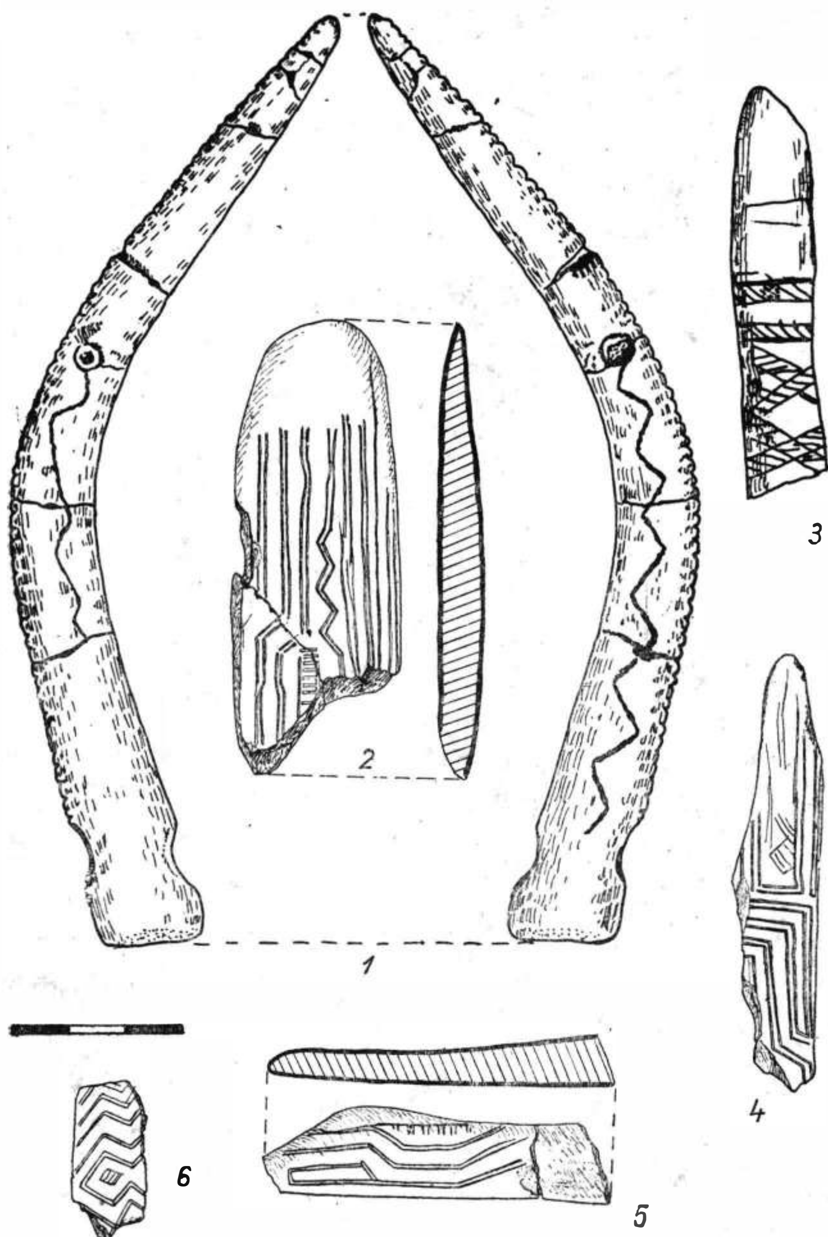

Fig. 9. Obiecte din os şi corn decorate din epipaleolitic (cultura aziliană sau azilo-romanelliană) de la Ogradena — „Icoana" (1, 3) şi Cuina Turcului — Dubova (2, 4—6).

Grupurile de vînători-culegători mezolitici. Într-o etapă mai tîrzie, probabil începînd din mileniul al VIII-lea î.e.n., au trăit în regiunile de șes, de deal sau în zonele montane diferite grupuri tardenoisiene. Unele din ele s-au instalat pe locuri joase (pe dune de nisp), ca la Ciumești (jud. Satu Mare)[64] și Largu (jud. Buzău)[65], altele în zonele păduroase de deal, ca la Lapoș[66], unde se găsea atît materie primă pentru prelucrarea uneltelor din belșug, cît și sare, sau pe înălțimile dealurilor din zona sudică a Podișului Moldovei, ca la Berești — Dealul Taberei, Băneasa (jud. Galați)[67]. Alte grupuri de vînători tardenoisieni preferau zonele montane, ca cei de la Gîlma — Valea Brădetului[68] (la circa 887 m altitudine) sau Costanda-Lădăuți[69] (ambele stațiuni situate în jud. Covasna).

Privită în ansamblu, cultura tardenoisiană care a evoluat la începutul holocenului și a cărei etapă finală este greu de sesizat — probabil mileniile VI—V î.e.n., dacă nu chiar al IV-lea î.e.n. pentru unele zone —, s-a format, cel puțin în regiunile noastre, pe un fond gravetian final întîrziat.

Inventarul litic tardenoisian constă din piese foarte mărunte. În afara tipurilor principale de unelte deja cunoscute în gravetian (cum ar fi gratoarele unghiforme, lamelele ***à bord abattu***, burinele etc.) se întîlnesc și unele forme microlitice geometrice ca segmente de cerc, triunghiuri și îndeosebi trapeze folosite ca armături pentru săgeți[70] (fig. 8/23—34).

În unele așezări tardenoisiene de la noi cum ar fi cea de la Ciumești sau Erbiceni (jud. Iași)[71] s-au găsit pete de arsură și cărbune de la vetre de foc, precum și resturi faunistice, ca de pildă, mistreț, cerb, căprioară etc. Nu s-a putut stabili cu certitudine dacă unele resturi osteologice de oaie, capră sau bou aparțin unor forme domestice sau sălbatice.

În funcție de răspîndirea geografică a așezărilor tardenoisiene din regiunile noastre, de tipologia materialului litic, și de similitudinile acestuia cu cel descoperit în alte regiuni din centrul și estul Europei, s-au precizat cel puțin două mari zone culturale. Astfel, așezarea de la Ciumești din nord-vestul Transilvaniei aparține zonei central europene care include Slovacia orientală, iar așezările din Moldova (cum ar fi cele de la Ripiceni — Izvor, Erbiceni, Icușeni etc.) sau cele din Dobrogea (Garvăn, Straja etc.) se înscriu în marea zonă a tardenoisianului vest—nord-vest pontic[72].

Ceea ce ne reține atenția este faptul că în unele regiuni de la noi au existat grupuri tardenoisiene tîrzii, care par să fi trăit aici pînă la sosirea primelor populații neolitice în aceste părți, dacă nu chiar și după aceea (în zone mai izolate), în stadiul de vînători-culegători. Astfel, nu este exclus

---

[64] Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor* . . ., p. 148.

[65] Idem, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 517—518.

[66] Florea Mogoșanu, SCIV, 15, 1964, 3, p. 337—350.

[67] M. Brudiu, SCIV, 22, 1971, 3, p. 361—375.

[68] Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor* . . ., p. 143—144.

[69] *Ibidem*, p. 145.

[70] Pentru studiul tipologic al uneltelor s-a folosit lista-tip a lui J.-G. Rozoy (vezi Bulletin de la Société archéologique champenoise, nr. sp. iulie 1978, Charleville, 1978, p. 1—120).

[71] Al. Păunescu, SCIV, 15, 1964, 3, p. 321—333.

[72] *Ibidem*, 30, 1979, 2, p. 239—251; 4, p. 507—526.

ca pe o zonă mai largă să întîlnim trăind, pînă la o vreme concomitent, atît grupuri de vînători-culegători tardenoisieni, grupuri tardenoisiene care deja erau producătoare de hrană (cu un început de cultivare şi domesticire a animalelor, ca cei din aşezarea de la Soroca pe Nistru) ori grupuri de vînători-culegători-pescari, care pe parcurs devin cultivatori şi crescători, dar care nu au cunoscut influenţa tardenoisiană ca cei din zona Porţilor de Fier, cît şi neolitici propriu-zişi (cu ceramică, topoare şlefuite etc.).

Este îndeobşte cunoscut faptul că diverse tipuri de unelte şi piese geometrice (cum ar fi trapezele) de caracter tardenoisian se întîlnesc în multe culturi neolitice. S-ar putea vorbi deci de o asimilare a unor elemente tardenoisiene tîrzii de către unele grupuri neolitice aflate în diferite faze de dezvoltare. Unele exemple în acest sens le-ar constitui numeroasele piese, de aspect microlitic tardenoisian, aflate în inventarul descoperit în diverse aşezări neolitice timpurii, cum ar fi în cele de tip Starčevo — Criş, de la Cuina Turcului — Dubova etc., sau în cele liniar-ceramice de tip est-slovac de la Berea-Ciumeştii, ori în cele liniar-ceramice cu capete de note muzicale de la Glăvăneştii-Vechi, Traian etc. sau în cele de tip Hamangia (fazele timpurii) din Dobrogea [73].

Cercetările din ultima vreme efectuate în zona Porţilor de Fier au adus date interesante privind începuturile procesului de neolitizare din ţinuturile noastre. Ne referim la descoperirea unui aspect cultural nou denumit *Schela Cladovei* care s-a dezvoltat probabil în mileniile VII—VI î.c.n. în zona dunăreană. Cele opt aşezări cunoscute pînă acum: Alibeg (niv. I) (com. Pescari — jud. Caraş Severin), „Veterani-terasă" (niv. II) Ogradena (punctele „Răzvrata" — niv. II şi „Icoana" — niv. II (com. Plavişeviţa), Ostrovu Banului — niv. III (de la Gura Văii), Schela Cladovei — Drobeta-Turnu Severin (niv. II) [74], Ostrovu Corbului — niv. I—II (com. Hinova) [75], Ostrovu Mare — niv. I—II (com Gogoşu) [76] — toate pe teritoriul judeţului Mehedinţi — se află situate pe locurile joase, nisipoase, cu suficientă umiditate şi uşor de cultivat, din preajma Dunării. Dealtfel din punct de vedere climatic analizele polinice efectuate asupra probelor (de pămînt) din cele două niveluri de la Ostrovu Corbului indică un climat temperat cu unele elemente floristice mediteraneene [77].

În unele din staţiunile menţionate s-au descoperit vetre de foc, unele din ele simple, altele amenajate cu pietre pe margini, precum şi unele complexe mai mari sau mai mici cu pietre şi resturi de faună. Uneltele găsite în aceste aşezări sînt lucrate atît din piatră, cît şi din os şi corn. Materialul litic constă dintr-un mare număr de piese (cele mai multe atipice) de cuarţ-cuarţit sau din roci cuarţitice, gresii, el fiind caracterizat printr-o sărăcie de tipuri de unelte, precum şi de o tehnică de cioplire destul de simplă care se datorează, în bună parte, rocilor de calitate inferioară. În schimb, piesele de silex se găsesc într-un număr foarte scăzut (fig. 10/6—7).

---

[73] *Idem, Evoluţia uneltelor ...*, p. 35—48.

[74] Vasile Boroneanţ, PZ, 45, 1970, 1, p. 4—25; idem, Dacia, N. S., 17, 1973, p. 5—39.

[75] Florea Mogoşanu, SCIVA, 29, 1978, 3, p. 335—351.

[76] Vasile Boroneanţ, C. Crăciunescu, I. Stingă, *Materiale şi cercetări arheologice. Sesiunea a XIII-a anuală de rapoarte*, Oradea, 1979, p. 17—19.

[77] Analizele palinologice au fost efectuate de cercetătoarea Ştefana Roman căreia îi mulţumim şi pe această cale.

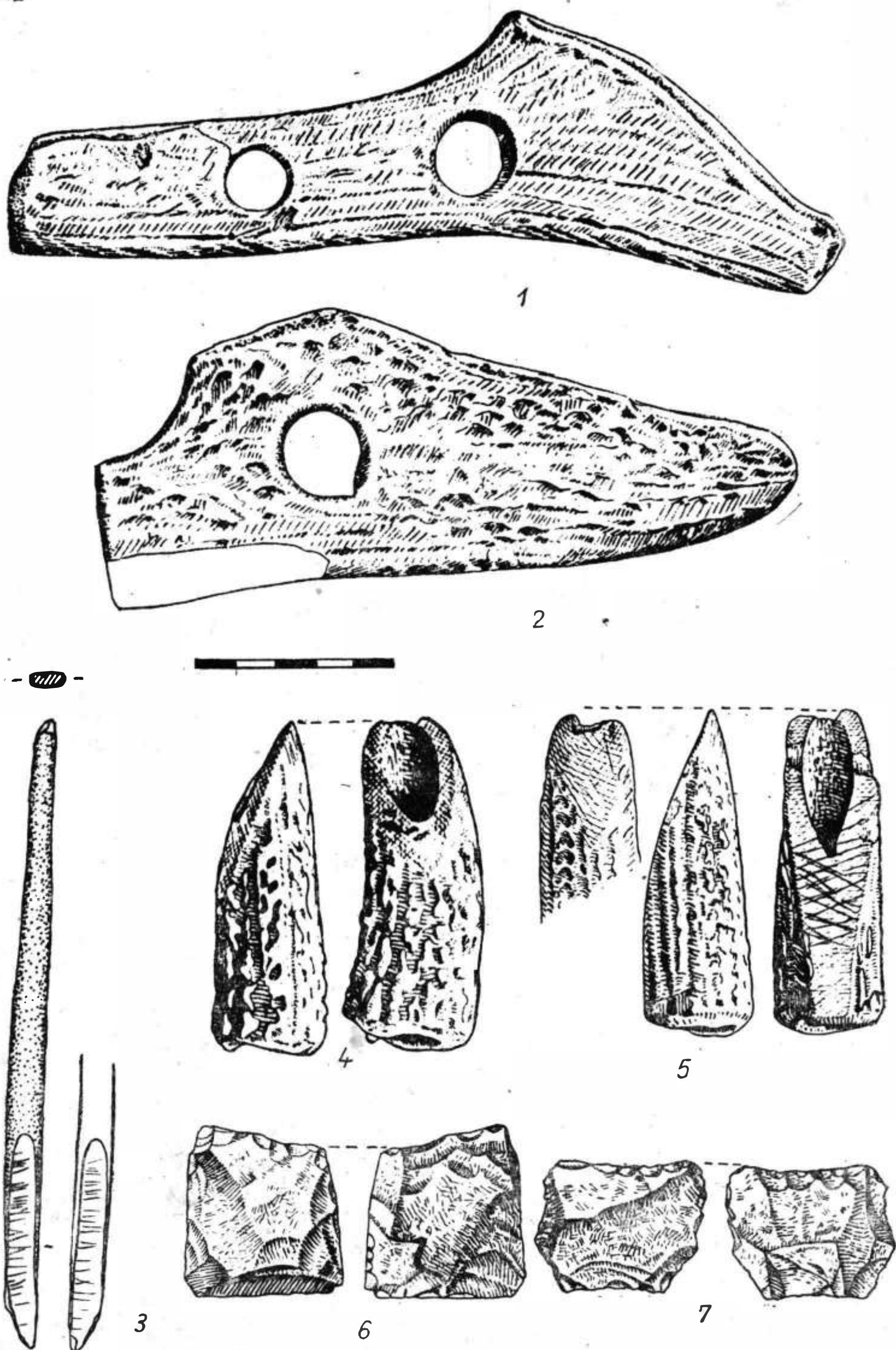

Fig. 10. Unelte și arme din corn, os și cuarţit aparţinînd aspectului cultural Schela Cladovei de la Ogradena — „Icoana" (1); Alibeg (2); Schela Cladovei (3); Ostrovu Corbului 4—7); 1—2 „brăzdare" primitive; 3 vîrf de suliţă; 4—5 săpăligi; 6, 7 piese de cuarţit.

Uneltele şi armele din os şi corn de cerb sînt diverse avînd dimensiuni de la circa 4 la 40 cm lungime. Se disting numeroase unelte de corn de cerb ca: scormonitoare, săpăligi simple (a căror parte activă se realiza prin şlefuirea oblică a vîrfului), săpăligi cu gaură pentru coadă, „plantatoare" (prevăzute cu un pinten pentru a se fixa mai bine în mînă) şi „brăzdare" a căror parte activă era realizată prin tăiere sau spargere şi şlefuire. La aceste „brăzdare" partea mai scurtă reprezenta talpa, iar cea lungă piciorul piesei, avînd una sau două găuri, pentru a fi prinse în coadă [78] (fig. 10/1, 2, 4, 5). Prezenţa în toate aşezările amintite a unor asemenea unelte pare a oferi indicii în favoarea răscolirii solurilor nisipoase din preajmă, dacă nu chiar a unui început de cultivare a unor plante din această zonă cum ar rezulta şi din cele cîteva pietre mai mari, plate, folosite probabil la rîşnit.

În afară de străpungătoare şi vîrfuri de os (folosite ca arme; fig. 10/3) s-au găsit şi unele unelte mai mici din colţi de mistreţ (cuţitaşe racloare), precum şi unele pietre de rîu cu o albiere pe una din feţe. Studierea resturilor faunistice din aşezarea de la Ostrovu Corbului indică o economie bazată îndeosebi pe vînătoare (cerb, căprior, bour etc.) [79].

Singurul animal domesticit îl reprezintă aici cîinele *(Canis familiaris)*.

Pescuitul ca şi culegerea cochiliilor de melci şi a scoicilor constituiau de asemenea îndeletniciri ale grupurilor umane din aşezările amintite.

Totodată este necesar să menţionăm că în staţiunea de la Ostrovu Corbului s-a găsit şi un schelet uman în poziţie întinsă, fără inventar. Studiul antropologic a arătat că este vorba de un bărbat în vîrstă de 45—50 ani al cărui schelet cranian prezintă pe lîngă caractere moderne — care constituie fondul său principal — şi unele caracteristici arhaice [80].

În stadiul actual al cercetărilor este dificil să ne pronunţăm în privinţa originii acestei culturi. Ceea ce se poate spune cu certitudine este că aspectul cultural Schela Cladovei nu este o derivare locală din cultura epipaleolitică aziliană sau azilo-romanelliană evoluată. Aceasta din urmă dispăruse deja în momentul sosirii purtătorilor culturii Schela Cladovei în zona Porţilor de Fier. Aşa cum s-a arătat, uneltele din locuirile epipaleolitice de la Cuina Turcului — Dubova sînt exclusiv microlitice şi lucrate în alte tehnici şi din alte materii prime (silex şi rar obsidiană) decît cele descoperite în cultura Schela Cladovei. Pe de altă parte trebuie să relevăm că în unele locuiri de tip Schela Cladovei nu s-au întîlnit obiecte de os şi corn decorate ca cele din nivelurile epipaleolitice (cum ar fi cele de la Ogradena — „Icoana" — niv. I sau „Veterani — terasă" — niv. I), ci aici aşa-zisul decor constă din linii fin incizate pe partea activă a unor săpăligi sau pe unele vîrfuri de suliţă. Pe baza acestor observaţii se poate afirma că aria acestui aspect cultural descoperit şi pe malul iugoslav al Porţilor de Fier (identificat în staţiunea Vlasac) [81] sau chiar mai departe

[78] Vasile Boroneanţ, Terra Nostra, 3, 1973, p. 115—123.

[79] Resturile faunistice din campaniile de săpături (1977—1978) au fost determinate preliminar de paleontologul Sergiu Haimovici căruia îi aducem mulţumirile noastre.

[80] Caracterizarea preliminară a scheletului a fost făcută de prof. Olga Necrasov, căreia îi mulţumim şi pe această cale.

[81] Dragoslav Srejović şi Zagorka Letica, *Vlasac*, I, Belgrad, 1978, p. 1—170.

în Muntenegru (adăpostul Crvena Stijena — niv. IV b 1) [82] caracterizat îndeosebi prin unelte de os şi corn, a fost mult mai mare, ea cuprinzînd o bună parte din Peninsula Balcanică.

În ceea ce priveşte sfîrşitul culturii Schela Cladovei nu se poate preciza momentul în care ea şi-a încheiat evoluţia în zona dunăreană.

Pînă în prezent dispunem de mai multe datări pe bază de C_{14}. Astfel una din locuirile de la Ogradena — „Icoana" indică data de 6120 ± 130 î.e.n., iar o alta de la Ostrovu Corbului 5760 ± 80 î.e.n.

Oricum de o derivare a neoliticului vechi de tip Starčevo — Criş din cultura Schela Cladovei nu poate fi vorba. Dealtfel descoperirile de la Grădinile (com. Studina, jud. Olt) [83], ca şi cele de la Cîrcea (com. Coşoveni, jud. Dolj) [84] şi Gura Baciului (Cluj-Napoca) [85] au arătat că primii purtători ai culturii neolitice cu ceramică pictată (alb pe roşu) au ajuns pe teritoriile noastre probabil pe la jumătatea mileniului VI-lea î.e.n., venind de la sud de Balcani.

Revenind asupra descoperirilor de tip Schela Cladovei, putem conchide că acestea, ca şi altele cunoscute pînă acum pe teritoriul Europei, cum ar fi cele din Thessalia sau din zona Nistrului mijlociu — care s-au dezvoltat pe un alt fond (tardenoisian evoluat) — ar putea constitui o primă etapă spre procesul de neolitizare, reprezentînd aşadar un salt spre o formă incipientă de economie productivă.

ÉVOLUTION HISTORIQUE SUR LE TERRITOIRE DE LA ROUMANIE DU PALÉOLITHIQUE JUSQU'AUX DÉBUTS DU NÉOLITHIQUE

RÉSUMÉ

A partir des résultats des recherches effectuées jusqu'à l'heure actuelle, l'auteur fait un bref exposé sur l'évolution des communautés qui ont habité le territoire de Roumanie depuis celles du Paléolithique inférieur (approximativement un million d'années, et peut-être même plus), jusqu'à celles qui précèdent la pénétration, vers le milieu du VI millénaire av.n.è., des premières populations néolithiques, originaires du Sud des Balkans.

La discussion porte ainsi sur les résultats des découvertes de Bugiuleşti, de celles de la zone d'Argeş-Olt (pour le Paléolithique inférieur), des grottes carpatiques (Baia de Fier, Ohaba-Ponor, Nandru, etc.), ou des établissements ouverts (Ripiceni — Izvor, Ceahlău, Lapoş, Giurgiu, Româneşti, Tincova, Călineşti, Remetea, etc.), datant du Paléolithique moyen et supérieur. Sont également présentées les découvertes épipaléolithiques des Carpates Orientales (Ceahlău — Scaune), ou de la zone des Portes de Fer (Cuina Turcului — Dubova, Băile Herculane, etc.), et

[82] A. Benac, GlasnikSarajevo, 12, 1957, p. 48—50; 13, 1958, p. 24—26, 39—42.
[83] Marin Nica, lucrare în ms.
[84] Idem, Dacia, N. S., 21, 1977, p. 13—53.
[85] N. Vlassa, ActaMN, 9, 1972, p. 7—28.

également celles du Mésolithique, tardenoisiennes (Ripiceni, Erbiceni, Icuşeni, Ciumeşti, etc.). Dans la dernière partie, l'auteur insiste sur le nouvel aspect culturel dénommé Schela Cladovei récemment identifié, dans la zone des Portes de Fer (Alibeg, Ogradena, Schela Cladovei, Ostrovu Corbului, etc.).

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Carte des découvertes paléolithiques, épipaléolithiques, mésolithiques et des découvertes appartenant à la culture Schela Cladovei.

Fig. 2. Outils d'os et silex du paléolithique inférieur; Bugiuleşti 1—2, outils d'os; Vallée de l'Olt-Farcaşele: 3—4, chopping-tool et chooper.

Fig. 3. Outils et armes de silex du paléolithique inférieur: vallée de l'Oboga — Ipoteşti (1); vallée de l'Argeş—Băiculeşti et Piteşti (2, 4); vallée du Dîrjov (3, 5, 6); 1, 5, 6 bifaces, de style abbevillien et acheuléen; 2—4, chopper et chopping-tool; 3 éclat Levallois.

Fig. 4. Ripiceni-Izvor — vues partielles de la surface I i avec divers complexes découverts en niveaux moustériens. 1a, complexe, des niveaux inférieurs; 1b, complexe des niveaux supérieurs.

Fig. 5. Outils et armes de silex du mousterien; Ripiceni-Izvor (1—3, 5—7); Baia de Fier, (4, 9, 11, 13, 14); Ohaba Ponor (6); Nandru-grotte Spurcată (8) et Curata (12); 1—3, 7, 8, 11, bifaces; 4 racloir simple droit; 5, racloir à retouche biface 6, 10, 12—14, pièces denticulées; 9, éclat Levallois retouchée.

Fig. 6. Pièces du paléolithique supérieur appartenant à la culture aurignacienne de: Giurgiu—Malu Roşu (1); Ceahlău-Dîrţu (2); Ceahlău—Cetăţica (3, 8); Coşava (7); Tincova (4, 5, 10) et gravetien oriental de: Dorohoi-Stracova (6, 17, 21); Ceahlău-Podiş (9, 18, 19, 20, 24—26). Ceahlău-Dîrţu (11, 12, 14, 16); Ceahlău-Bofu Mic (13, 22, 23). Bistricioara (15, 27,; 1, 15, 18, burins; 2, 4, 10—12, 19, 25, grattoirs; 3, racloir double; 5, lamelle Dufour; 6, 22, perçoirs; 8, biface; 9, grattoir-burin; 13, pièce denticulée; 14, 16, 21, 24, 27, pointes de type « La Gravette »; 17, objet décoré au graphité; 20, pointe à cran; 23, pièce à troncature oblique retouchée; 26, perçoir-burin.

Fig. 7. Outils et armes de corne et os provenant de Cotu Miculinţi (1, 3, 4, 6, 7) et Crasnaleuca (2, 5); 1, 2 pointe de lance; 3, marteau-pioche; 4, perçoir; 5, métatarse perforé; 6, harpon; 7, sceptre.

Fig. 8. Pièces microlithiques de silex et d'os appartenant à l'épipaléolithique et au mésolithique: culture swiderienne de Scaune-Ceahlău (1—7, 9—12); culture aziliene ou azilo-romanelliene de Cuina Turcului—Dubova (8, 13—22); culture tardenoisienne de Gîlma — Valea Brădetului (23—24); 1—4, pointés pédonculées; 5, 11, microgravettes; 6, burin; 7, 16, 21, 22, 24, segments de cercle; 9, 19, 20, 29, pointes aziliennes; 8, 10, 12, 14, 15, 23, 25, 32, 34, grattoires; 13, pointe de sagaie d'os; 17, 18, triangle scalène; 26, perçoir; 27, 28, 30, 31, 33, trapèzes.

Fig. 9. Objets d'os et corn décorés de l'épipaléolithique (culture azilienne ou azilo-romanellienne) d'Ogradena-Icoana (1, 3) et Cuina Turcului — Dubova (2, 4—6).

Fig. 10. Outils et armes en corne, os et quartzite appartenant à la culture Schela Cladovei d'Ogradena-Icoana (1); Aliberg (2); Schela Cladovei (3); Ostrovu Corbului (4—7); 1—2, „serfouettes" primitive; 3, pointe de sagaie; 4—5, fouilleurs; 6—7 pièces en quartzite.

CONSIDERAŢII ASUPRA CERAMICII CUCUTENI C

DE

ANN DODD-OPRIŢESCU

Mişcările care au afectat sud-estul Europei la sfîrşitul eneoliticului se reflectă în Moldova prin apariţia, într-un moment anume al dezvoltării culturii Cucuteni — Tripolie şi alături de ceramica pictată, a unei ceramici străine — lut amestecat cu cochilii pisate, forme larg deschise (denumite impropriu „cratere"), decor esenţial imprimat, executat cu ajutorul unui pieptene, a unei cochilii şi, mai tîrziu, cu ajutorul „şnurului", „înfăşurat" sau „răsucit", pe care arheologii o cunosc sub numele de „ceramica Cucuteni C".

Această ceramică a suscitat permanent atenţia neoliticienilor români şi sovietici, care au considerat-o manifestarea unei pătrunderi străine în aria culturii Cucuteni.

Denumirea o datorează lui Hubert Schmidt[1], care-i analizează vestigiile ca dovada unui nivel de locuire independent, aparţinînd unei populaţii nordice (cultură mixtă, formată din elemente Kammkeramik şi ale ariei arcto-baltice), ulterioare aşezării cu ceramică pictată, sau cel mult contemporană cu sfîrşitul fazei Cucuteni B.

Această denumire s-a dovedit cu totul improprie; cercetările ulterioare au demonstrat că elementele străine apar întotdeauna amestecate cu cele locale, cucuteniene sau tripoliene, şi aceasta încă de la începutul apariţiei lor (Cucuteni A_4 — Tripolie B/I), şi că originea lor trebuie să fie căutată într-o altă zonă decît aria Kammkeramik.

Tot astfel, în urma rezultatelor obţinute de arheologii sovietici, locul de origine a purtătorilor ceramicii zise C şi a omoloagei sale din aria tripoliană a fost localizat în stepele ucrainene[2], mai precis în aria culturii Strednîi Stog[3].

În ultimii ani, în mai multe studii româneşti, s-a putut observa o reîntoarcere la ipoteza lui H. Schmidt, privind o origine nordică a acestei ceramici[4]. Luarea de poziţie cea mai recentă evidenţiază lipsa de fundament a celor două ipoteze formulate asupra originii purtătorilor ceramicii C: aceasta nu prezintă nici o înrudire cu ceramica decorată cu pieptenele din aria nordică, dar nici cu aceea a populaţiilor din sudul Ucrainei[5].

---

[1] Hubert Schmidt, *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*, Berlin—Leipzig, 1932, p.92.
[2] I. Nestor, SCIV, 10, 1959, 2, p. 247—260.
[3] T. Passek, *L'Europe à la fin de l'Age de la pierre*, Praga, 1961, p. 148; T. G. Movša, SA, 2, 1961, p. 186—199.
[4] A. Niţu, C. Buzdugan, C. Eminovici, Carpica, 4, 1971, p. 67.
[5] P. Roman, Jschrmitteldt Vorgesch. 58, 1974, p. 157, n. 1.

Din momentul apariţiei sale pe teritoriul Moldovei, ceramica Cucuteni C devine o constantă a ceramicii cucuteniene şi pare să prezinte, instantaneu, o evoluţie internă paralelă, în liniile sale mari, cu aceea a categoriei pictate.

La ora actuală, loturile cele mai vechi de materiale s-au descoperit în aşezările de la Drăguşeni şi Fedeleşeni (= Cucuteni A_4, cele două aşezări localizîndu-se în nord-estul Moldovei) [6].

Una din caracteristicile tehnice, esenţială, care-i dă ceramicii C specificitatea sa, este întrebuinţarea cochiliilor pisate, ce produc efectul unui mozaic, de culoare pămîntie, din cauza procedeului de ardere. Totodată, această caracteristică nu priveşte ansamblul materialului intrus: la Fedeleşeni, de exemplu, se remarcă prezenţa altor două categorii şi anume: una extrem de fină, cu nisip foarte fin (21 %), alta cu cioburi pisate (27 %). Prezenţa categoriei foarte fine ridică problema definiţiei ceramicii Cucuteni C: dacă criteriul esenţial rezidă în utilizarea, ca degresant, a scoicilor pisate (cum este în general admis), atunci categoria foarte fină, fără impurităţi, trebuie să fie înlăturată [7]; dacă, dimpotrivă, formele, motivistica, tehnicile ornamentale sînt deopotrivă de reţinut pentru a caracteriza această ceramică, atunci este vorba de unul şi acelaşi ansamblu, şi absenţa unuia sau altuia dintre caractere trebuie interpretată în funcţie de context (cadrul geografic, cronologic). Altfel, coexistenţa celor trei categorii la Fedeleşeni nu va trebui pierdută din vedere în momentul cînd vom aborda problema originii ceramicii de tip Cucuteni C.

Forma specifică (cea mai veche şi cea mai frecventă) este un recipient larg deschis, masiv (raportul înălţime/diametru fiind destul de constant: înălţimea este egală cu diametrul sau înălţimea este mai mică decît diametrul). Gîtul este mai mult sau mai puţin înalt, drept sau evazat, iar fundul plat şi larg. Umerii sînt înalţi şi bombaţi. Dimensiunile sînt foarte variabile.

Pentru cele mai vechi manifestări ale acestei ceramici, decorul constă îndeosebi din striuri, obţinute cu ajutorul aşa-zisului ,,pieptene'' (în fapt o matriţă dinţată, cum ar fi, de exemplu, marginea unei scoici) şi din impresiuni (ca motive secundare). În cea mai mare parte a cazurilor, striurile şi impresiunile sînt combinate. Motivistica este foarte manifest influenţată de ceramica pictată cucuteniană: festoane, căpriori, ondulaţii, spirale. Decorul este aplicat pe gît şi umeri, numai pe umeri sau pe tot vasul (vasul fiind complet acoperit cu striuri orizontale) şi, în cîteva cazuri, pe margine.

În faza următoare, Cucuteni A—B, materialul Cucuteni C devine mai abundent şi mai variat [8].

---

[6] Pentru Drăguşeni, vezi A. Crişmaru, SCIV, 21, 1970, 2, p. 267 şi următoarele; idem, *Drăguşeni, contribuţii la o monografie arheologică*, Botoşani, 1977.

[7] I. Nestor, E. Zaharia, Dacia, N. S., 12, 1968, p. 18, n. 5; p. 21.

[8] Vezi săpăturile de la Corlăteni (Cucuteni A—B1; săpături efectuate de I. Nestor şi E. Zaharia, în 1949—1951; nepublicate; materialele Cucuteni C de la Corlăteni şi Fedeleşeni ne-au fost încredinţate spre publicare de E. Zaharia, căreia îi aducem, pe această cale, mulţumirile noastre) şi Huşi (Cucuteni A—B2; sondaje efectuate de A. László şi V. Zambaciuc). Pe baza absenţei ceramicii ornamentate cu şnurul, A. László a văzut în aşezarea de la Huşi dovada unei noi faze, intermediară între cele reprezentate de aşezările de la Corlăteni şi Traian. Descoperirea ulterioară a unui fragment şnurat constituie un argument în favoarea punctului de vedere care nu acceptase ipoteza lui A. László (vezi Vl. Dumitrescu, SCIV, 23, 1972, 3, p. 441—448).

Fig. 1. Evoluţia formelor ceramicii de tip Cucuteni C.

Fig. 2. Evoluţia motivelor ornamentale de pe ceramica de tip Cucuteni C.

Din punct de vedere tehnic, noi regăsim cele două categorii definite anterior: aceea cu scoici şi aceea cu cioburi pisate. Prima se caracterizează prin structura sa necompactă, de *mille-feuilles*, culoarea pămîntie şi tratarea suprafeţelor sale (mai ales interiorul) cu „măturica". Categoria foarte fină întîlnită la Fedeleşeni a dispărut total.

Repertoriul formelor se îmbogăţeşte cu castroane şi pahare. Forma tradiţională prezintă noi variante. De la Frumuşica (Cucuteni A—B_2) reţinem apariţia unei forme ovoidale, cu fund ascuţit, ce pare a fi influenţată de un curent cultural de altă natură.

Pe planul decorului, sînt de observat mai multe schimbări: în primul rînd, o evoluţie în sensul unei simplificări. Astfel, decorul, care avea tendinţa, în etapa anterioară, de a acoperi o mare suprafaţă, dacă nu chiar totalitatea vasului, se limitează acum strict la partea superioară. Uneori, decorul nu constă decît dintr-un joc de scrijelituri.

Gîtul, cînd este decorat, prezintă striuri verticale şi o nouă formă de decor, decorul plastic (pastile aplicate, butoni obţinuţi *au repoussé* şi astupaţi; primele două sînt aplicate exclusiv pe margine, proeminenţele apar pe umeri). Reţinem că butonii *au repoussé* apar şi dispar cu această fază [9].

Tehnica ornamentală este în esenţă aceea a impresiunilor (cu pieptenele, cu o scoică). Căpriorul constituie un motiv cu totul caracteristic pentru această fază. Mai multe motive ale fazei precedente se reîntîlnesc, dar sub o formă simplificată (fascicule ondulate, fascicule orizontale care reprezintă o reminiscenţă a striurilor fazei precedente, acoperind tot vasul, divizate prin rînduri de impresiuni în fascicule orizontale).

În aşezările celei de-a doua jumătăţi a acestei faze, constatăm prezenţa unei noi tehnici ornamentale, constînd din impresiuni de şnur, şi aceasta pentru prima dată pe teritoriul României [10]. Impresiuni de şnur zis „înfăşurat" („omizi") şi impresiuni de şnur răsucit par a-şi face apariţia simultan pe teritoriul Moldovei, dacă judecăm după decorul pe care ni-l prezintă vasele de la Traian şi Frumuşica [11]. Singurul fragment decorat cu şnur răsucit de la Huşi nu este semnificativ, pentru că cercetarea nu se bizuie decît pe un sondaj. Impresiunile cu şnur răsucit formează rînduri paralele, orizontale (1, 2 sau 3 rînduri), combinate adesea cu pastile; în două cazuri, aceste pastile, înconjurate de impresiuni scurte de „omizi", formează o compoziţie florală. Rîndurile de şnur răsucit pot fi înlocuite prin impresiuni de „omizi" dispuse în forma scheletului de peşte.

Cu faza Cucuteni B, se produce o schimbare încă mai radicală, în sensul unui început de depersonalizare a ceramicii C: asistăm la un proces zis de „cucutenizare" [12]. Ceramica Cucuteni C nu mai apare ca

---

[9] De unde importanţa lor ca element de datare. Vezi I. Nestor, E. Zaharia, *op. cit.*, p. 27—28.

[10] Probabil în acelaşi timp ca pe ceramica culturii vecine Cernavodă I.

[11] Or, decorul şnurat stă la baza periodizării culturii Srednii Stog, realizată de D. Ia. Teleghin *(Seredno Stogivska Kultura epohi midi*, Kiev, 1973):
— Perioada I, 1 = fără şnur (Strilcea Skelea);
— Perioada I 2 = cu şnur înfăşurat (Srednii Stog);
— Perioada II, 1 = cu şnur înfăşurat şi răsucit (Dercivska);
— Perioada II 2 = cu şnur răsucit (Moliuhov Bugor).

[12] I. Nestor, E. Zaharia, *op. cit.*, p. 27. O astfel de transformare priveşte mai ales prima etapă a acestei faze (vezi aşezările de la Văleni, Ghelăieşti, jud. Neamţ, aparţinînd etapei B_1).

un produs străin; ea tinde să se transforme într-o categorie a ceramicii cucuteniene. În multe cazuri, este chiar dificil de distins de un produs cucutenian (de uz curent), mai ales dacă decorul este redus la cea mai simplă expresie a sa, cum este adesea cazul cu începere din etapa Cucuteni B_2.

În ceea ce priveşte tehnica de execuţie, ceramica Cucuteni C nu mai prezintă caracterul omogen pe care ea îl avea în faza precedentă; chiar în cadrul aceleiaşi aşezări, ea poate prezenta aspecte diferite. Degresanţii se diversifică, categoriile tehnice devin mai numeroase. Arderea este adesea oxidantă. Unele produse se disting prin structura lor compactă, arderea lor uniformă şi chiar prezenţa unei angobe. Notăm totodată, într-o serie de aşezări ale fazei finale, o reîntoarcere la tradiţii (de exemplu, Stînca Ştefăneşti, Valea Lupului, Sărata Monteoru).

În domeniul formelor se resimt, de asemenea, efectele cucutenizării. Noile forme apărute împrumută repertoriul ceramicii pictate B_2 (străchini, vase în formă de S, vase cu urechiuşe). Reţinem totodată, pentru unele tipuri noi, o influenţă a comunităţilor vecine Cernavodă I (aceasta mai ales în aşezările Cucuteni B tîrzii din aria sudică)[13]. Totuşi, forma iniţială rămîne cea mai frecventă.O găsim îmbogăţită cu elemente diverse: torţi, picioruşe etc.

Tehnicile ornamentale evoluează, de asemenea. Impresiunile sînt mai diverse; îndeosebi acelea cu şnur (mai ales înfăşurat, sub formă de segmente mai mult sau mai puţin lungi, mai mult sau mai puţin dese). Întrebuinţarea scoicii sau a matriţei dinţate se face rar. Proeminenţele, apărute în faza precedentă, devin foarte frecvente. Împrumutate din motivistica cucuteniană, apar primele elemente zoomorfe (bucranii, păsări etc.). Motivul esenţial este căpriorul, executat de o manieră foarte variată (dublă, triplă, combinată). Subliniem că în unele aşezări cucuteniene (Cucuteni B_2) din zona de contact a ariei sudice, decorul se reduce cel mai adesea la simple impresiuni pe sau sub margine, ca şi pe ceramica Cernavodă I.

*

Rezumînd acum, pe scurt, trăsăturile esenţiale ale evoluţiei ceramicii Cucuteni C, reţinem:

1. În domeniul pregătirii argilei, asistăm la înlocuirea progresivă a scoicilor pisate prin alţi degresanţi (nisip, pietricele sau „şamotă"). Arderea se modifică de asemenea, şi ceramica Cucuteni C pierde culoarea sa specifică pămîntie. Notăm totodată reîntoarcerea, la sfîrşitul etapei Cucuteni B_2, la tehnicile tradiţionale: utilizarea scoicilor pisate ca degresant, ardere neoxidantă (vezi Sărata Monteoru).

2. Repertoriul formelor se dovedeşte mai variat decît o lăsau să se presupună puţinele materiale publicate. Şi este probabil că el se va îmbogăţi încă cu ocazia noilor publicaţii sau noilor săpături.

---

[13] Pentru moment, în aşteptarea unei viitoare clarificări a problemei, vom numi acest tip de aşezări „mixte" (Sărata Monteoru, Rîmnicelu, Pietroasele). Specificitatea lor stă în faptul că prezintă, în procente variabile, două categorii ceramice: cucuteniană şi cernavodeană. E de aşteptat ca regiunea sub-carpatică din nord-estul Munteniei să fie bogată în astfel de aşezări.

3. Tehnicile de decor şi motivistica suferă o evoluţie foarte netă. Pe cele mai vechi materiale, decorul constă mai ales din fascicole de linii paralele (obţinute cu o matriţă dinţată), drepte, ondulate, spiralice, în căpriori. În etapa următoare apare , în strînsă legătură cu motivele imprimate, decorul plastic (proeminenţe, pastile, butoni *au repoussé*). Striurile verticale dispuse pe gît sînt foarte specifice şi se menţin pînă la sfîrşit. Decorul şnurat îşi face apariţia la sfîrşitul acestei faze. Primele manifestări (etapa A —B_2) sînt cele mai originale. Căpriorul obţinut cu şnurul va deveni decorul tipic pentru faza B. Etapa Cucuteni B_2 vede reapariţia vaselor striate în întregime (la Cucuteni, Stînca Ştefăneşti), dar în sens vertical, contrar celor de la Fedeleşeni. Materialul cel mai tardiv din sudul Moldovei se caracterizează prin sărăcirea decorului, datorită probabil contactului cu cultura Cernavodă I. Este interesant de urmărit cum motivele se transmit de la o fază la alta, dar executate după procedee diferite [14].

*

În cele de mai sus, am intenţionat să dăm o imagine mai clară asupra a ceea ce se înţelege prin ceramica C, într-o manieră care să ne permită abordarea problemei originii şi semnificaţiei sale în cadrul marilor perturbări provocate prin punerea în mişcare a primelor grupe de indoeuropeni (protoindoeuropeni).

Cum s-a amintit, diversele opinii s-au împărţit între ipoteza unei origini nordice şi aceea a unei origini stepice (Strednîi Stog). Problema este complicată, de vreme ce acolo este vorba de două arii culturale foarte vaste, a căror evoluţie prezintă încă obscurităţi.

Între Bugul nordic şi Nistru, noi trebuie să constatăm, pentru un moment, un spaţiu alb. Cît priveşte studiul Kammkeramik din actuala Polonie, el se bazează pe un material destul de restrîns, provenind din cercetări de suprafaţă, neavînd deci nici o dovadă stratigrafică [15]. Dificultăţile sînt, aparent, mai puţin mari pentru aria Srednîi Stog, mulţumită apariţiei recente a unor lucrări despre cultura Strednîi Stog [16]. În acelaşi timp, materialul publicat rămîne redus. Rezultatul este că la ora actuală există încă numeroase controverse asupra originii, cronologiei, periodizării, nomenclaturii chiar a diverselor aspecte culturale din această zonă.

O altă problemă rezidă totodată în cunoştiinţele noastre foarte modeste despre materialul corespunzător ceramicii Cucuteni C din aria Tripolie [17].

Pentru început, ne propunem să analizăm unele particularităţi ale acestei ceramici, respectiv : utilizarea ca degresant a scoicilor pisate, tratarea pereţilor cu măturica, forma zisă „crater''.

---

[14] În etapa A_4, de exemplu, ondulaţiile, festoanele, căpriorii sînt realizate cu ajutorul unei matriţe dinţate. În etapa Cucuteni B_2 aceleaşi motive sînt realizate cu şnurul înfăşurat sau răsucit.

[15] E. Kempisty, *The Neolithic in Poland*, Varşovia, 1970, p. 232—295.

[16] D. Ia. Teleghin, *op. cit.*

[17] Şi totuşi, această ceramică „cu benzi lustruite" a jucat un rol mult mai important în aria Tripolie, de vreme ce ea a înlocuit rapid vesela tradiţională de „bucătărie".

1. În sudul Ucrainei, utilizarea scoicilor ca degresant urcă spre începutul neoliticului (cultura Bug — Nistru, Surski — Nipru, Azov); ea va dispare mai tîrziu, în urma contactelor cu aria balcano-danubiană [18]. Spre sfîrşitul neoliticului va reapare, în mai multe aşezări (cultura Azovo — Nipru), o ceramică cu degresant din cochilii. Această reapariţie este interpretată, prin V. N. Danilenko, ca semnul intrusiunii triburilor stepice originare din regiunea de dincolo de Volga inferioară (şi aparţinînd marelui complex cultural Drevneiamnaia), unde un astfel de degresant a rămas în uz, fără întrerupere, începînd cu neoliticul timpuriu.

În aria Kammkeramik se constată de asemenea prezenţa scoicilor pisate. Pentru ceramica ornamentală cu pieptenele şi gropiţe este vorba de materii vegetale (centrul şi vestul Poloniei).

2. Cît priveşte tratarea suprafeţelor cu măturica, este vorba de un procedeu constant pentru ceramica nordică, dar în nici un caz tipic pentru aceea a populaţiei Srednîi Stog.

3. Forma cu deschidere largă şi fund drept este absentă atît din aria Srednîi Stog, cît şi din aria Kammkeramik sau Kamm- şi Grubchenkeramik; aici, ca şi acolo, este vorba de vase cu pereţi drepţi sau ovoidali, cu fundul rotunjit sau ascuţit, ceea ce face imposibile toate tentativele de apropiere cu formele specifice ale ceramicii Cucuteni C (fig. 3).

T. G. Movša este autoarea unui studiu relativ la relaţiile care au existat între comunităţile tripoliene şi acelea Srednîi Stog [19]. Pornind de la analiza materialelor importante scoase la lumină în cele două arii culturale, s-a formulat ipoteza existenţei de relaţii strînse între cele două populaţii vecine, ipoteză admisă de marea majoritate a arheologilor sovietici şi români. Or, se impun mai multe constatări:

— La baza construcţiei sale, T. G. Movša pune următorul sincronism: Tripolie B I/Srednîi Stog II. Acest sincronism a fost stabilit în urma unor descoperiri de dublă natură: pe de o parte, ceramica cu argilă amestecată cu cochilii pisate, găsită în unele aşezări tripoliene ale etapei B I, situate aproape de zona de contact cu stepa; pe de alta, importurile tripoliene în cîteva aşezări de tip Srednîi Stog. Gradul de degradare foarte accentuat al importurilor tripoliene nu permite însă o datare atît de categorică a acestora. Această dificultate de datare apare dealtfel în primele publicaţii, care vorbesc întîi de Tripolie fără altă precizare, iar mai tîrziu de Tripolie „mijlociu" sau chiar de Tripolie C/I [20].

— În ceea ce priveşte materialul Srednîi Stog dat la iveală în aşezările tripoliene, este necesar să precizăm că în momentul redactării acelui studiu, descoperirile de tip Srednîi Stog formau un tot destul de confuz. Acum, noi dispunem, mulţumită lucrărilor lui D. Ia. Teleghin, de o periodizare a acestei culturi şi de un tabel al sincronismelor. Or, apare că Srednîi Stog II este o cultură posterioară etapei Tripolie B/I [21]. Stabilind aceste

---

[18] V. N. Danilenko, *Neolit Ukraini*, Kiev, 1974.
[19] T. G. Movša, *op. cit.*
[20] D. Ia. Teleghin, SA, 4, 1961, p. 37, n. 35.
[21] Idem, *Serednostogivska Kultura ...*, p. 124. Faza I a culturii Srednîi Stog ar fi, după autor, sincronă cu faza de tranziţie de la Tripolie BI la Tripolie BII. Ea decurge din aceea că descoperirile de tip Srednîi Stog II sînt mai recente decît primele apariţii de elemente străine în teritoriul tripolian.

sincronisme, D. Teleghin anihilează deci fundamentul ipotezei T. G. Movša (Srednîi Stog II/Tripolie BI), fără a se îndepărta de concluziile la care ea ajunsese.

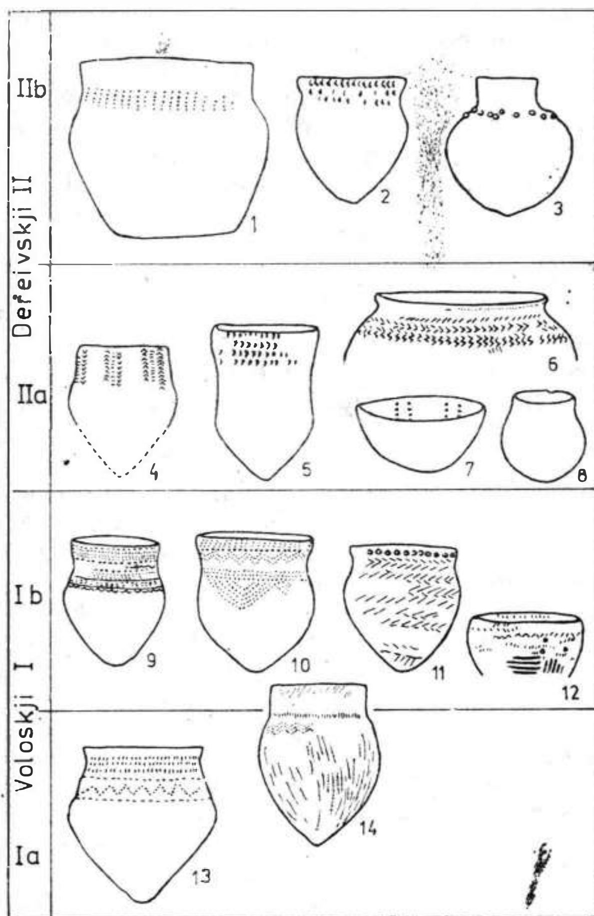

Fig. 3. Forme ceramice de tip Srednîi Stog.

— În aşezările tripoliene atribuite de T. Passek şi T. Movša etapei Tripolie B/I (Kudrinţî, Kadievţî, Solonceni II), ceramica intrusă prezintă elemente de decor care, în cadrul aşezărilor cucuteniene, apar sigur mult mai tîrziu : este cazul butonilor obturaţi, a decorului „omidă", a bucraniilor. Se poate conchide deci că în aşezările tripoliene la care T. Movša se referă (vezi mai sus), o parte a materialului în discuţie corespunde de fapt unei etape ulterioare Tripolie B/I.

— Dacă noi examinăm atent motivistica ceramicii Srednîi Stog II, relevăm atunci că în afara de absenţa unităţii — acest „fir director" al ceramicii Cucuteni C — , nu există nici o legătură de înrudire între această motivis-

tică și aceea a ceramicii Cucuteni C (fig. 4) [22]. Pe de altă parte, decorul este esențial dispus pe gît, ceea ce implică un aranjament de motive cu totul altul și deci un cu totul alt efect.

— Trebuie remarcat, în sfîrșit, stîngăcia cu care sînt executate motivele ceramicii Srednîi Stog, în comparație cu cele de tip C din aria culturii Tripolie [23]. În fapt, putem ajunge la concluzii diametral opuse aceleia a T. G. Movša, păstrîndu-se totuși apropierile pe care ea le face : cele cîteva vase Srednîi Stog (căci este vorba de numai cîteva vase) care prezintă prin decorul lor analogii cu ceramica cu scoică a așezărilor cu ceramică pictată reprezintă probabil imitații, foarte imperfecte, ale acestei ceramici nou apărute pe teritoriul culturii Cucuteni-Tripolie.

★

Așadar, ce reprezintă ceramica Cucuteni C?

O primă constatare : rezolvarea problemei originii ceramicii C dintr-o singură etapă (de exemplu, cea mai veche, Cucuteni A_4) nu este obligatoriu valabilă pentru alte etape. Poate fi vorba de origini diverse și fenomenul se poate reprezenta ca o infiltrare cu mai multe intrări, corespunzînd unor presiuni diverse care s-au exercitat într-un perimetru mai îndepărtat.

Ceramica Cucuteni C din etapa cea mai veche (Fedeleșeni, Drăgușeni) apare ca o manifestare deplin constituită. Este inutil să continuăm să căutăm originea formelor și motivelor sale în zona stepică (să spunem în aria Srednîi Stog), unde nu există nici un element de comparație. Cercetarea trebuie făcută în regiunile unde, în mod tradițional, exista această formă așa de tipică, cu fund drept și deschidere largă. Or, această formă era deja în uz în aria Tripolie, cum o demonstrează descoperirile făcute în așezările fazei A (fig. 5). La fel pentru motivele (căpriori, festoane) și tehnicile ornamentale (striuri mărginite de impresiuni, incizii).

Ceramica Cucuteni C din etapa veche nu ar fi deci dovada „invaziei" teritoriului cucutenienilor de către „populațiile curganice", „invazie de un tip special, care se reduce mai ales la penetrații lente a unor grupe relativ mici de imigranți nomanzi" [24], ci opera, mai probabil, a comunităților ce trăiau la periferia nordică a ariei Cucuteni-Tripolie (eventual, chiar în limitele acestei arii). La un moment (corespunzător sfîrșitului fazei Cucuteni A), ele se vor fi deplasat spre interior, sub presiunea altor populații, care provoacă și sosirea, în regiunile vestpontice, a altor grupe culturale (cum ar fi, de exemplu, cele care au creat cultura Cernavodă I), punînd astfel capăt strălucitoarei culturi Gumelnița.

Apariția ceramicii Cucuteni C în Moldova și a celei a comunităților Cernavodă I în Cîmpia Dunării de Jos reprezintă două fenomene simultane (fiind provocate prin aceleași evenimente), dar de natură diferită. Prima nu oprește evoluția culturii Cucuteni, în timp ce a doua duce rapid la dispersarea comunităților Gumelnița-Karanovo VI.

---

[22] D. Ia Teleghin, *op. cit.*, fig. 45.
[23] T. G. Movša, *op. cit.*, fig. 2, 3, 6, 7.
[24] M. Gimbutas, La Recherche, 87, martie 1978, p. 232.

	rînduri	şiruri	coloane fuşii diagonale	zig-zaguri cruci inclinate	figuri geomet. cîmpuri căpriori, festoane	motive complexe elemente diverse
impresiuni cu pieptene	1, 2	3, 4	5, 6	7, 8	9, 10	11, 12
dăltiţă furcă dinţ. înţcpături	13		14	15	16	17
gropiţe linii	18	19	20	21	22	23
şnur	24	25, 26	27, 28	29, 30	31, 32	33, 34
adîncituri ciupituri	35		36			37

Fig. 4. Motive ornamentale de pe ceramica din aria Srednii Stog.

Aşadar, numai comunităţile Cernavodă I sînt susceptibile de a reprezenta primele grupe indoeuropene pătrunse în regiunile vest-pontice. Cît priveşte elementele Srednîi Stog, pătrunderea lor în vest este ilustrată, la ora actuală, prin descoperiri izolate în Moldova (Mitoc, Tîrgu Bereşti

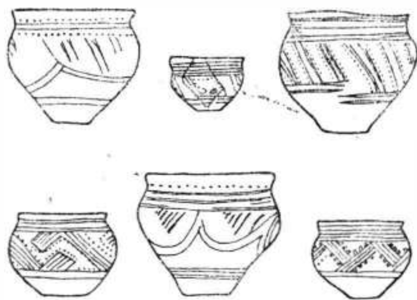

Fig. 5. Forme ceramice de tip Tripolie A.

— aşezări cucuteniene din etapa A_3) şi, mai ales, prin vestigii funerare (mormintele de la Casimcea în Dobrogea, cimitirul de la Decea Mureşului în Transilvania). Acestea din urmă ne lasă să presupunem că a existat o deplasare relativ importantă de comunităţi Srednîi Stog spre vest.

CONSIDÉRATIONS SUR LA CÉRAMIQUE CUCUTENI C

RÉSUMÉ

L'auteur évoque brièvement quelques aspects de l'historique de la notion de céramique Cucuteni C.

Sont ensuite analysés les matériaux de type C découverts dans les sites de Drăguşeni et Fedeleşeni (étape Cucuteni A_4). L'utilisation comme dégraissant de coquilles pilées est censée représenter le principal critère pour la définition de cette céramique. A Fedeleşeni toutefois, apparaissent deux autres catégories : l'une très fine, l'autre à l'argile dégraissée avec des tessons pilés. Quant aux formes et aux motifs ornementaux, ils ne diffèrent pas de ceux de la catégorie à coquillages pilés. Donc l'étendue de la notion de céramique Cucuteni C est en réalité beaucoup plus vaste que celle accordée par la définition traditionnelle. La seule forme représentée, en cette fin de phase Cucuteni A, est le soi-disant « cratère ». Le décor consiste essentiellement en striures, bordées d'impressions. Les motifs ornementaux sont reproduits à la figure 2.

Dans la phase Cucuteni A—B, la céramique fine n'apparaît plus. Le répertoire des formes s'enrichit de jattes et de gobelets. Le decor se limite à la partie supérieure du vase. Nous soulignons, comme éléments décoratifs nouveaux, les boutons « au repoussé » et les impressions de corde (à partir de l'étape $A—B_2$).

Dans la phase Cucuteni B, se produit un phénomène de dépersonnalisation de la céramique C dans le sens d'une « cucuténisation » de celle-ci.

L'auteur énumère les analogies et les différences (frappantes) entre la céramique Cucuteni C et celle des régions steppiques du nord de la Mer Noire et de l'aire Kammkeramik. Il s'ensuit qu'il n'est pas possible d'attribuer cette espèce céramique à l'aire Kammkeramik ni à l'aire Srednîi Stog. La céramique C des sites de Fedeleşeni et Drăguşeni (Cucuteni A_4) semble être l'œuvre de communautés qui vivaient à la périphérie nordique de l'aire Cucuteni-Tripolie et qui se sont déplacées vers l'intérieur sous la pression d'autres mouvements de populations.

La céramique Cucuteni C apparaît simultanément avec la céramique des communautés Cernavodă I. Par contre, les éléments Srednîi Stog sont documentés par des découvertes isolées : Mitoc, Tîrgu Bereşti, Casimcea, Decea Mureşului.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Evolution des formes de la céramique de type Cucuteni C.
Fig. 2. Evolution des motifs ornementaux de la céramique de type Cucuteni C.
Fig. 3. Formes céramiques de type Srednii Stog.
Fig. 4. Motifs ornementaux de la céramique de l'aire Srednii Stog.
Fig. 5. Formes céramiques de la phase Tripolie A.

PIESE DE SCULPTURĂ ŞI ARHITECTURĂ DIN AŞEZAREA RURALĂ DE EPOCĂ ROMANĂ DE LA FÎNTÎNELE (JUD. CONSTANŢA)

DE

AL. SUCEVEANU

Aşezarea antică de la Fîntînele este cunoscută mai de mult în literatura arheologică de specialitate. Încă din 1909, C. Moisil menţiona pe lîngă urmele apeductului care aproviziona cu apă potabilă cetatea Histria şi o serie de ziduri şi monede greceşti sau romane — diploma pretorianului Aelius Aurelius Atticus, originar din Dorylea (Frigia) emisă la 7 ianuarie 233 e.n. [1]. Această informaţie îşi găseşte loc într-una din lucrările lui V. Pârvan [2], ca şi în istoricul comunei redactat de I. I. Sassu, care adaugă existenţa a numeroase movile funerare [3]. Alcătuind catalogul pieselor epigrafice, sculpturale şi arhitecturale din Muzeul de la Constanţa, I. Micu menţionează în acest loc un relief al cavalerului trac [4] despre care se poate afirma că este în mod cert altul decît cel descoperit aici în 1965 şi publicat de C. Scorpan [5].

Reluarea şi amplificarea cercetărilor arheologice de după anul 1949 a dus desigur şi la sporirea cunoştinţelor despre aşezarea antică de la Fîntînele, graţie activităţii lui V. Canarache. Urmare a unor cercetări de teren, acesta va trata în cîteva rînduri problemele ridicate de aşezarea de la Fîntînele, dar în special aceea a apeductului de aici. Astfel, el identifică pentru întîia oară bazinul principal de colectare a apei, cîteva fragmente din apeductul conservat în raza satului şi reconstituie, cu un înalt grad de probabilitate, traseul apeductului ce iese din sat spre S-S-E, coteşte apoi spre est pentru a ajunge — trecînd pe la nord de Tariverdi — în satul Istria şi, în fine, din nou spre sud-est pînă la cetatea Histria [6].

Rezultă aşadar din cele expuse pînă acum că la Fîntînele a existat o aşezare rurală romană din secolele II—III e.n., justificată poate tocmai de excelentele izvoare de apă aflate aici. Cu aceste date am pornit cercetarea noastră în 1973, încredinţaţi pe de altă parte că în jurul acestor izvoare trebuie să fi existat o aşezare foarte densă, poate nu numai din epoca romană timpurie.

---

[1] C. Moisil, BCMI, 2, 1909, 3, p. 113—119.

[2] V. Pârvan, *Ulmetum*, 1, Bucureşti, 1912 (extras din ARMSI), harta; în text însă aşezarea nu este comentată.

[3] I. I. Sassu, Analele Dobrogei, 10, 1929, p. 189—238.

[4] I. Micu, Analele Dobrogei, 18, 1927, p. 46, nr. 270.

[5] C. Scorpan, *Cavalerul trac*, Constanţa, 1967, p. 68, nr. 34.

[6] V. Canarache, SCIV, 2, 1951, 2, p. 61—72 şi în monografia *Histria*, Bucureşti, 1954, p. 357—362.

Cum se va vedea, aşteptările ne-au fost parţial împlinite, ceea ce nu înseamnă,fireşte, că cercetări mai ample n-ar putea întări şi în acelaşi timp nuanţa presupunerile noastre.

Actualul sat Fîntînelele se întinde pe o lungime de aproape 2 km de-a lungul unei văi largi, parcursă de un pîrîu de mici dimensiuni, aproximativ pe direcţia N—S (fig. 1). Din cercetările de suprafaţă efectuate înainte de începerea săpăturilor am reuşit să identificăm mai multe nuclee de aşezare. Astfel, chiar în centrul actualului sat apar resturile unei aşezări relativ întinse, cu ziduri, uneori chiar fragmente arhitectonice, monede şi, desigur, multă ceramică. Pe baza acestora aşezarea ar putea fi datată între secolele II—IV e.n., dacă nu cumva este posibilă o prelungire a existenţei ei pînă în secolul al VI-lea e.n. Dar desigur că cea mai importantă urmă a acestei aşezări o constituie resturile apeductului, vizibile în mai multe locuri şi pe care le-am cercetat în 1974, urmînd a le prezenta pe larg în continuare.

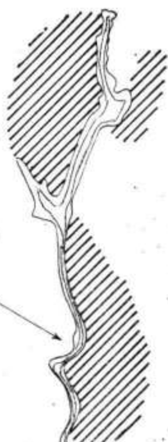
Al doilea nucleu se află la aproximativ 2 km NV de centrul satului. Din resturile vizibile la suprafaţă se putea trage concluzia că aici trebuie să fi existat o altă aşezare, databilă după ceramică în secolele II—III, datare confirmată şi de sondajele efectuate de noi în 1973. Adăugăm că din acelaşi loc provin şi două piese sculpturale — relieful înfăţişîndu-l pe Sabazios şi vasul de cult —, ambele descoperite întîmplător după efectuarea sondajelor noastre, descoperiri care confirmă importanţa acestei aşezări.

În sfîrşit al treilea nucleu — unde efectuăm săpături din 1975, tocmai pentru că aici nu există nici un impediment în practicarea lor — se află la sud de sat, pe malul unui fost pîrîu care se vărsa în acela care parcurge satul actual. Înainte de începerea săpăturilor se putea constata existenţa, pe mai multe hectare, a unor ziduri, precum şi a unui numeros material ceramic, databil între secolele II—VI e.n., datare care — aşa cum se va vedea — avea să fie mult lărgită de rezultatele săpăturilor noastre. Tot înainte de începerea săpăturilor, din această aşezare s-a găsit un chiup, care se află actualmente în curtea şcolii din sat, după cum trebuie menţionat că în fiecare an — în afara săpăturii — se găsesc numeroase monede care vor fi înfăţişate pe larg mai departe. Mai trebuie adăugată şi descoperirea întîmplătoare, pe celălalt mal al pîrîului, a unui fragment de vas de calcar, dovadă suplimentară a marii întinderi a aşezării de aici.

Practicate cu fonduri diferite şi pe perioade diferite, săpăturile noastre n-au reuşit să rezolve încă decît în chip inegal problemele ridicate de respectivele aşezări. Astfel pentru prima dintre ele (fig. 2) a trebuit să ne mulţumim în mare măsură cu rezultatele cercetărilor de suprafaţă, cel puţin în ceea ce priveşte urmele de aşezare efectivă. Adăugînd din săpăturile noastre doar situaţia din S8/1974, unde apare un zid dezafectat într-un al doilea moment de un pavaj, ca şi descoperirea întîmplătoare a unei amfore întregi databile în secolele II—III e.n. la 30 m est de acest sondaj, nu putem afirma decît că aşezarea aceasta pare a fi destul de întinsă. Ea se concentrează în dreptul „Cişmelei bulgăreşti", prelungindu-se către centrul satului pe ambele versante ale Derelei. Din relatările locuitorilor — pe care n-am avut posibilitatea să le verificăm — rezultă însă că mai există multe urme de ziduri, ceramică în mari cantităţi, dintre care notăm un chiup, ca şi numeroase monede. În ceea ce priveşte datarea acestei aşezări — în care se poate deci postula existenţa a cel puţin două niveluri

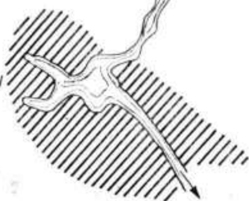

așezări sec. II-VI

Desea

0 50 200 500m

așezare sec. II-IV

Fig. 1. Planul de ansamblu al așezările antice de la Fîntînele.

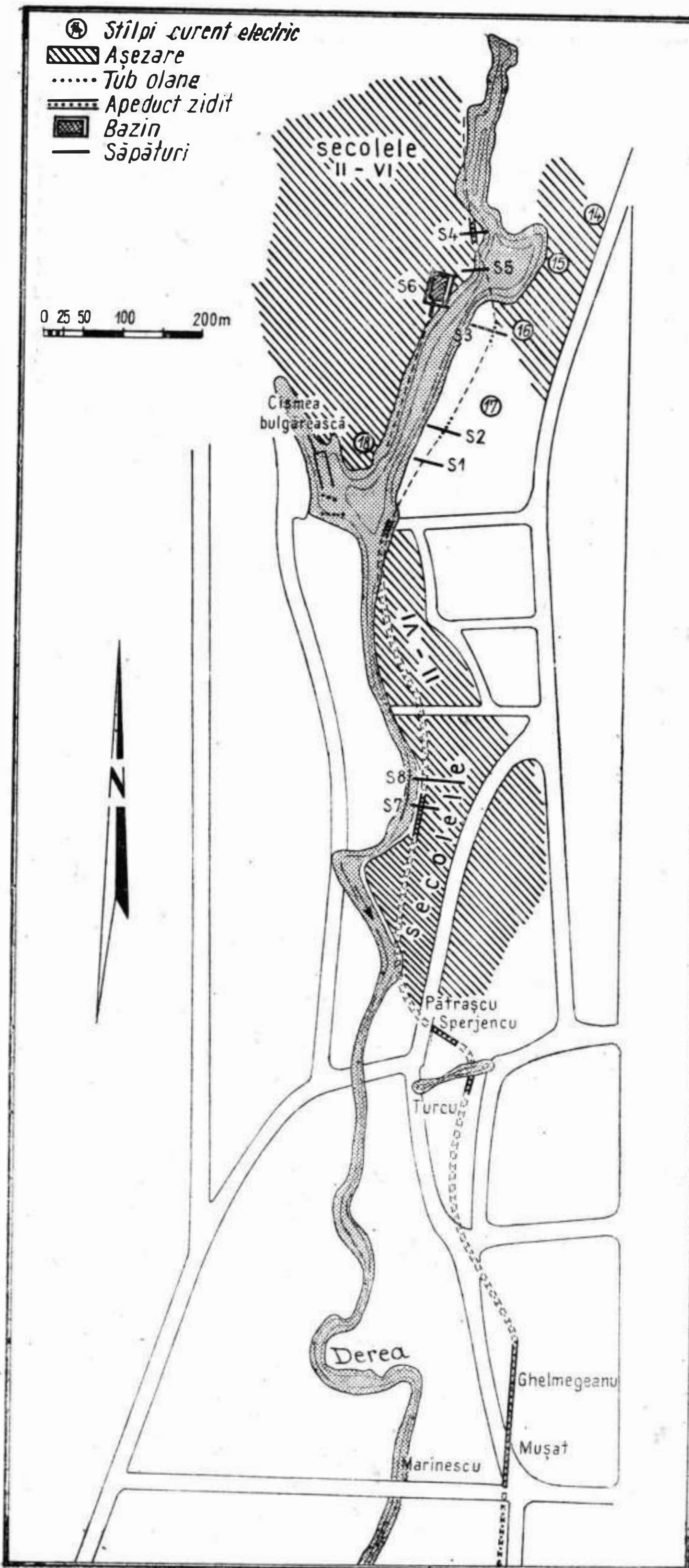

Fig. 2. Planul săpăturilor din 1974 în așezarea din centrul satului Fîntînele.

din secolele II—III e.n. — socotim că ea poate fi prelungită pînă în secolul al VI-lea e.n., pe baza a două fragmente de amforă cu striuri ondulate descoperite întîmplător la est de S5/1974.

În schimb, practicarea unor lucrări recente de canalizare ne-a permis, în 1974, efectuarea unor săpături destinate identificării celei mai importante construcţii din această aşezare şi anume apeductul care aproviziona cu apă potabilă cetatea Histria. Astfel a rezultat că excelentele izvoare locale erau captate prin mai multe bazine. În săpătura noastră n-am reuşit să surprindem decît unul dintre ele (S6), dar este sigur, judecînd cel puţin după traseul de olane de la est de derea (S1-3) că în această parte trebuie să fi existat un alt bazin, după cum n-ar fi exclus ca în dreptul actualei cişmele să mai fi existat cel puţin unul. Bazinul cercetat de noi avea dimensiunile de 2×4 m (cel puţin), era construit în *opus signinum* avea pe fund un strat de pietriş curat, desigur pentru filtrarea apei şi prezintă urma a cel puţin unei reparaţii. Prin zidul de sud al bazinului — gros, ca şi celelalte, de 0,30 m — ieşea un tub de olane, galbene, cu diametrul de aproximativ 0,15 m, care făcea legătura cu un traseu întreg de tuburi, distrus astăzi. Aceeaşi trebuie să fi fost situaţia şi pe malul sudic al derelei, ca şi la sud de actuala cişmea. Toate aceste trasee de olane trebuie să fi deversat în apeductul de piatră pe care începem să-l suprindem chiar pe marginea derelei începînd din dreptul actualei cişmele. Din acest punct el a mai putut fi surprins în S7, apoi în curţile locuitorilor Pătraşcu şi Sperjencu, ceea ce înseamnă că el urcă panta, apoi în curtea familiei Turcu, pentru a reapare pe lîngă casele locuitorilor Ghelmegeanu, Muşat şi Marinescu şi a ieşi din sat către sud. Apeductul zidit se înfăţişează ca o masă de pietrărie lată de 1,07 m şi înaltă de 0,70 m în interiorul căreia este practicată conducta propriu-zisă (0,56×0,28 m), tencuită în *opus signinum*, care nu ajunge la partea superioară fiind separată de capac printr-un alt şir de pietre (fig. 3). Rezultă că aceste sondaje, deşi aduc o

Fig. 3. Fragment de apeduct din curtea locuinţei lui N. Turcu din Fîntînele.

serie de lămuriri suplimentare, nu rezolvă integral problema apeductului din localitate, pentru înţelegerea lui fiind necesare, din acest moment, studii fotogrametrice şi desigur hidraulice.

Cu un an înaintea săpăturilor descrise mai sus, am efectuat două sondaje în nucleul de la nord-vest de sat. Situaţiile absolut identice descoperite în cele două sondaje — chiar dacă efectuate de o parte şi de alta a aceleiaşi derele care-şi continuă traseul pînă în sat — permit o prezentare simultană (fig. 4/1). Astfel în ambele secţiuni pămîntul viu se află la — 1 m, el fiind perforat doar de unele gropi de animale. Subliniind doar că, aşa cum rezultă din profilul secţiunii 1/1973, albia pîrîului va fi fost mult mai largă înainte de aşezarea din secolele II—III e.n., trebuie notat că pe fundul albiei mari au apărut fragmente ceramice greceşti şi getice. Ele aparţineau fără îndoială unei aşezări preromane al cărei nucleu trebuie căutat oricum mai la nord.

Imediat peste pămîntul viu, deci aproximativ la — 0,65—0,75 m se află, în ambele secţiuni, un prim-nivel de locuire. Adăugind descoperirea în S1 a unui zid de piatră de şist legată cu pămînt, gros de 0,70 m, a cărui talpă confirmă nivelul menţionat mai sus, avem dovada clară a unui moment de vieţuire pe care l-am data, după material, în secolul al II-lea e.n. Din rîndul descoperirilor menţionăm un cuţitaş, o săpăligă, numeroase ţigle şi desigur multă ceramică de bună calitate, cu observaţia că lipsesc cu desăvîrşire fragmente de vase lucrate cu mîna.

După o distrugere violentă, constatată în ambele secţiuni, locuirea se reia în forme mai clare în S1, unde de acelaşi zid se leagă un alt nivel, reprezentat printr-o podea de lut. Materialul identificat în stratul respectiv — ţigle, ceramică fină, amfore — asigură datarea lui în prima parte a secolului al III-lea e.n., perioadă în care încep să apară fragmente de vase lucrate cu mîna.

La o dată ce trebuie căutată către mijlocul acestui secol, locuirea se întrerupe brusc, prin incendiu, aşa cum ştim că se petrec lucrurile în majoritatea aşezărilor din Dobrogea acestei vremi. Nici o urmă de locuire nu suprapune această distrugere, cel puţin în cele două secţiuni.

Judecînd după întinderea pe o suprafaţă de cîteva hectare a resturilor acestei aşezări — ceea ce înseamnă că ea mai trebuie cercetată, pentru că de aici au început să apară întîmplător piese de o mare importanţă — ipoteza unei *villa rustica* pare să se excludă. Avem mai curînd a face cu un sat poate iniţial de colonişti civili sau militari romani în care, ulterior, au apărut şi unele elemente getice.

Datele cele mai ample le posedăm însă în legătură cu al treilea nucleu de aşezare, cel situat în sudul actualului sat. De la început trebuie arătat că amploarea săpăturilor de aici a lărgit considerabil orizontul cronologic al aşezării. Astfel pe lîngă locuinţa din secolele II—IV e.n. — asupra căreia vom reveni — au apărut fragmente caracteristice culturii Noua din epoca bronzului tîrziu, precum şi culturii Babadag din epoca hallstattiană[7], ceea ce asigură continuitatea acestei aşezări de la sfîrşitul mileniului al II-lea î.e.n. pînă către mijlocul mileniului I î.e.n. Urmează o lacună — pe care o sperăm eliminată de viitoarele cercetări — pînă la aşezarea din secolele II—IV e.n., după care menţionăm o serie de fragmente ceramice din secolele V—VI e.n., ca şi a unuia singur care ar putea data din secolele IX—X e.n. Chiar şi cu întreruperile menţionate, ni se pare că

[7] Datorez aceste identificări cercetătorilor Alexandrina D. Alexandrescu, Eugenia Zaharia S. Morintz precum şi profesorului D. Berciu.

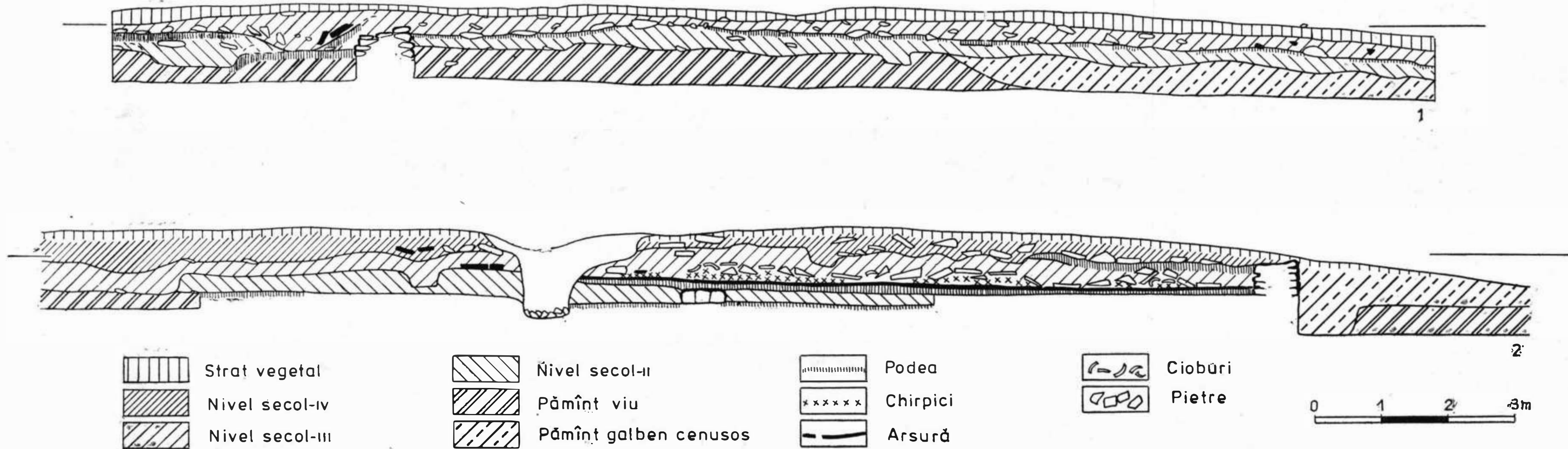

Fig. 4. (1) Profilul secțiunii 1 (1973) din așezarea din nord-estul satului Fîntînele; (2) Profilul secțiunii 1 (1975) din așezarea din sudul satului Fîntînele.

aşezarea de aici prezintă premisele unei remarcabile continuităţi, ceea ce justifică, credem, continuarea şi, de ce n-am spune-o, amplificarea cercetărilor.

Pînă atunci să revenim însă la aşezarea romană a cărei stratigrafie, aşa cum rezultă ea din secţiunea 1/1975, se prezintă în felul următor (fig. 4/2). Peste pămîntul neumblat, cel puţin în zona respectivei secţiuni, se amenajază un nivel de locuire reprezentat printr-o podea de lut galben aflată la aproximativ —1,00 — 1,10 m. Nu putem atribui cu certitudine acestui nivel decît zidul orientat E—V surprins în secţiunile 1/1975 şi S3/1976—1978, care — aşa cum rezultă din profil — este căpăcuit de podeaua de lut a nivelului următor. Este posibil ca aceluiaşi moment să-i aparţină şi zidul orientat identic dinspre nord — între aceste două ziduri distanţa fiind de 8 m, — dar pentru a certifica această supoziţie mai sînt necesare încă unele verificări (fig. 5).

Dintre materialele găsite pe acest nivel menţionăm multe fragmente ceramice de lux (boluri, cupe, căniţe), de uz comun, din pastă cenuşiu-

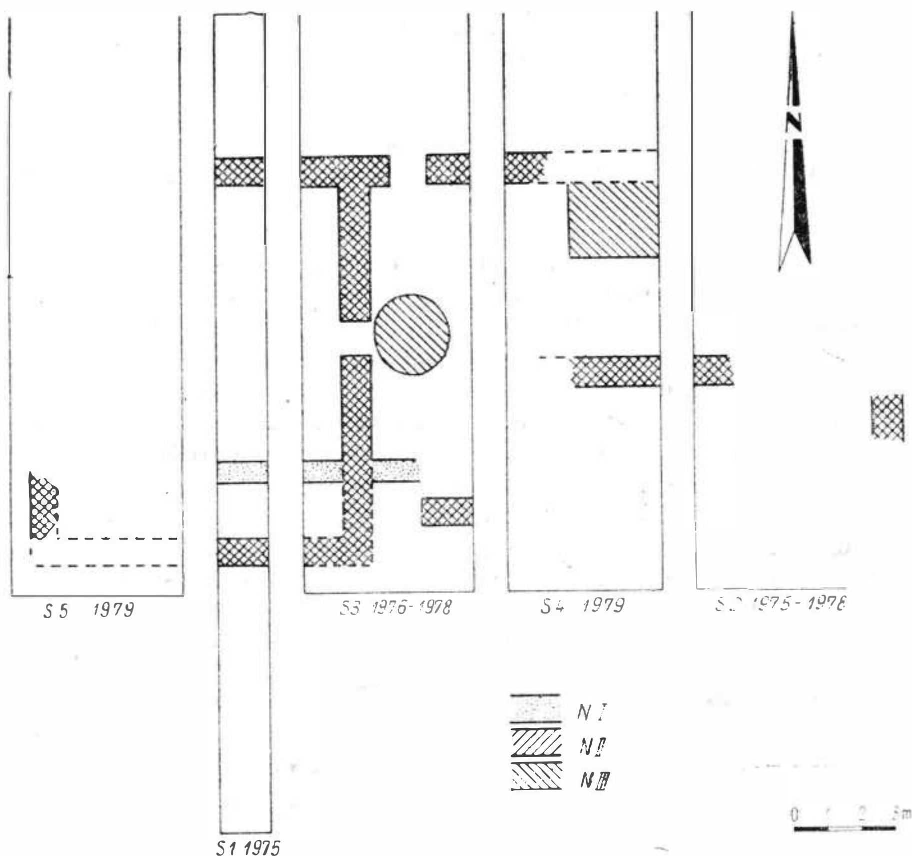

Fig. 5. Plan de situaţie al casei din secolele II—IV e.n. din aşezarea din sudul satului Fîntînele.

zgrunţuroasă, de căni mari (tip Enisala), opaiţe şi în sfîrşit o mare cantitate de vase fragmentare lucrate cu mîna. Adăugăm descoperirea a numeroase ţigle şi olane, a unor fragmente de vase de sticlă, precum şi a cîtorva obiecte de metal (cîteva piroane, un cuţit de fier şi un clopoţel de bronz). Judecînd după ceramica de lux menţionată, ca şi după cănile de tip Enisala, nivelul prezentat mai sus se încadrează bine în prima parte a secolului al II-lea e.n.

Rezultatele de pînă acum nu ne permit fixarea momentului distrugerii acestui nivel de locuire. Oricînd va fi avut ea loc — poate către 170 e.n., judecînd desigur prin analogie cu alte aşezări din Dobrogea[8] — este sigur că a avut un caracter violent, urmele de arsură fiind masive şi întinzîndu-se pe întreaga suprafaţă cercetată.

Refacerea trebuie să fi urmat la scurtă vreme, deoarece toate dărîmăturile nivelului anterior descris sînt înlăturate sistematic. Astfel la —0,80 —0,90 m se află o nouă podea de lut, aparţinînd desigur marii locuinţe pe care o cercetăm de cîţiva ani. Cu excepţia zidului menţionat mai sus, care aparţine clar lui NI, fiind dezafectat chiar de un zid din NII orientat N—S (în S3/1976—1978), toate zidurile din planul anexat (fig. 5) au funcţionat în acest al doilea moment. Despre o descriere a locuinţei nu poate fi încă vorba, trebuind doar să ne mulţumim cu observaţia că — arhitectonic vorbind — planul ei pare să corespundă unei *villa rustica*. Ne grăbim însă că adăugăm că şi aici, ca şi în nucleul de la N—V de sat, nu poate fi vorba de o *villa rustica* în înţelesul de fermă — prin definiţie izolată — cîtă vreme resturile de aşezare se întind pe cîteva hectare, de o parte şi de alta a cursurilor de apă antice. Dintre materialele arheologice găsite în acest nivel menţionăm mai multe fragmente de boluri şi cupe de bună factură romană, două platouri de mari dimensiuni (diametrul 0,65 m) dintr-o pastă amestecată cu pietricele şi scoici, în multe privinţe asemănătoare exemplarelor histriene, fragmente de vase de uz comun, de amfore, amforidioane, două opaiţe etc. Un loc special l-am rezerva însă celor două fragmente de vase borcan cu brîu alveolar, unul din ele lucrat eventual la roata înceată, celălalt însă, cenuşiu la exterior, din pastă brun-închisă cu pietricele şi scoici pisate, fiind lucrat la roata rapidă. Adăugînd că în acest nivel nu există nici un fragment ceramic lucrat cu mîna, realizăm că faţă de nivelul precedent are loc o importantă mutaţie în sensul unei evidente romanizări, fie şi numai a materialului ceramic. Marea cantitate de ţigle şi olane găsită în săpătură în acest nivel — atît de numeroase încît s-ar putea încerca chiar o reconstituire a acoperişului — dovedeşte pe de altă parte că locuinţa era deosebit de îngrijită. Adăugăm descoperirea a numeroase fragmente de sticlă de la ferestre, ca şi ale unor vase de sticlă, precum şi a unor obiecte din metal cum ar fi fragmente ale unor vase de bronz, o cheie de bronz, o lamă de cuţit de fier şi un manşon. În ceea ce priveşte piesele sculpturale sau arhitectonice, menţionăm un relief cu reprezentarea a trei figuri umane, precum şi cîteva fragmente de capitele, baze şi de fusuri de coloană.

---

[8] Pentru situaţia stratigrafică a aşezărilor dobrogene din acest moment, vezi Al. Suceveanu, Dacia, N. S., 13, 1969, p. 329—365.

Dintre piesele utilizabile pentru datarea cît mai exactă a acestui nivel menţionăm un urcior de mici dimensiuni din pastă roşietică cu buza uşor evazată, două tortiţe, iar pe vase caneluri rare, mai multe fragmente de amfore cu toarte supraînălţate şi două opaiţe, toate indicîndu-ne cu certitudine prima jumătate a secolului al III-lea e.n. În sprijinul unei astfel de datări vine dealtfel şi descoperirea întîmplătoare — în vecinătatea săpăturii — a unei monede histriene purtînd efigia Iuliei Mammaea (223—235 e.n.). Momentul încetării locuirii din acest nivel poate fi fixat — nu numai prin analogia cu majoritatea aşezărilor dobrogene, ci în special, prin amforele cu toarte supraînălţate — către mijlocul secolului al III-lea e.n.

Locuinţa este abandonată pentru mai mult timp, toată dărîmătura ei putînd fi surprinsă *in situ*. N-am putea spune exact, din datele pe care le avem astăzi, cînd anume se reia locuirea, dar este sigur că în secolul al IV-lea e.n. casa va fi fost repusă, poate doar parţial în funcţiune. Oricum este clar că podeaua de lut care se află la adîncimea de —0,30—0,50 m trebuie corelată cu marea vatră circulară (diametrul aprox. 2 m) din S3, ca şi de o parte din zidurile vechii clădiri (fig. 5). Dintre acestea au funcţionat fără îndoială în momentul lui NIII zidul de nord al clădirii, aşa cum o indică dealtfel şi dispoziţia pavajului contemporan din S4/1979, ca şi zidul orientat N—S din S3 — în care s-a practicat în acest moment o poartă — ce pare să se lege cu cel descoperit în S5/1979. Astfel stînd lucrurile, nu mai credem că vatra era exterioară clădirii dacă nu cumva la est de vatră avem totuşi de-a face cu o curte. În ceea ce priveşte vatra, ea era aşezată pe un cerc din pietre de şist, pe suprafaţa puternic arsă putîndu-se constata urmele unor pari dispuşi la extremitatea ei, situaţie în care credem că ea poate fi interpretată ca un cuptor de pîine, ceea ce nu exclude, desigur şi alte interpretări, cum ar fi aceea a unei vetre rituale. Dintre materialele descoperite pe acest nivel menţionăm cîteva cupe şi boluri tipice secolului al IV-lea e.n., fragmente de amfore cu striuri drepte, dar în special o monedă de la Valens (364—378 e.n.), găsită pe nivel în S4/1979. Coroborate şi cu unele descoperiri din zonă, cum ar fi o monedă de la Constantius Gallus (351—354 e.n.) sau alta de la Constantius al II-lea (355—561 e.n.), pe lîngă o serie de 6 monede tot din secolul al IV-lea e.n. neidentificate încă[9], rezultă că nivelul din secolul al IV-lea e.n. este nu numai certificat, dar se prezintă chiar deosebit de bogat. Semnalînd doar că dovezile de locuire din secolul al IV-lea e.n. într-o aşezare rurală reprezintă încă o raritate în Dobrogea[10], socotim că locuinţa de aici trebuie să-şi fi întrerupt definitiv existenţa în anii ce au urmat dezastrului de la Adrianopol (378 e.n.) — atunci cînd însăşi soarta multor cetăţi este pusă sub semnul întrebării —, ceea ce nu exclude desigur reluarea locuirii în zonă pînă cel puţin în secolele VI—VII e.n., dacă nu cumva — aşa cum am văzut — pînă în secolele IX—X e.n.

---

[9] Identificarea tuturor monedelor o datorez lui Gh. Poenaru Bordea.

[10] Vezi, totuşi, V. H. Baumann, Peuce, 4, 1973—1975, p. 66 (Horia) şi p. 115 (Niculiţel). Dealtfel după ştiinţa noastră acestea sînt singurele săpături organizate efectuate în mediul rural din epocă romană din Dobrogea pe lîngă vechile sondaje ale lui V. Canarache, SCIV, 4, 1953, 1, p. 136—145 (unde s-a descoperit, de asemenea, un nivel din epocă romană tîrzie) de la Sinoe. Rezultă o dată în plus că numai cercetările arheologice ne pot da o imagine veridică despre soarta aşezărilor rurale din Dobrogea.

Dintre numeroasele probleme ridicate de așezările de la Fîntînele ne mulțumim să punem în evidență doar trei. Mai întîi frecvența așezărilor rurale din epoca romană, mult mai mare în realitate decît am fi fost tentați s-o credem pînă acum. Apoi e de discutat caracterul lor juridic, fiind în afară de orice îndoială că în toate cele trei cazuri nu poate fi susținută ipoteza unor *villae rusticae*, ci doar aceea a unor sate. În sfîrșit, aceste sate trebuie să fi reprezentat desigur situații deosebite. Dacă în nucleul de la nord este mai firească ipoteza că ne aflăm în fața unui sat de coloniști romani, contaminat mai tîrziu cu elemente getice, în cel de la sud este mai normală presupunerea existenței unui sat getic aflat în plin proces de romanizare.

Din seria descoperirilor menționate în cele trei așezări a rezultat — în mod paradoxal am zice — că cele mai spectaculoase aparțin sferei artistice-religioase și arhitectonice. Analizei acestor piese le vom consacra rîndurile ce urmează, cu conștiința că imperfecțiunile prezentării noastre vor fi compensate de promptitudinea cu care încercăm să le supunem discuțiilor specialiștilor [11].

1. *Relief al eroului cavaler* (fig. 6). Piesa pe care urmează să o prezentăm în continuare a fost publicată în 1967 de C. Scorpan [12]. Ea a fost descoperită în 1965 pe raza satului Fîntînele [13], ceea ce înseamnă că relieful menționat de I. Micu în 1937 era evident altul. Despre acesta din urmă nu ne putem manifesta decît regretul de a nu-l cunoaște decît din sumara menționare citată care sună astfel „Fragment dintr-o placă de marmură, în formă circulară, reprezentînd — în relief — pe călărețul trac galopînd spre dreapta. Găsit în comuna Fântânele, jud. Constanța" [14]. În schimb, relieful publicat în 1967 a mai văzut recent lumina tiparului în catalogul ce însoțește *Corpus*-ul „Cavalerului trac" din România, întocmit de N. Hamparțumian [15].

În aceste condiții ne putem mulțumi cu indicarea dimensiunilor piesei (înălțime : 0,26 m ; lățime : 0,33 m ; grosime : 0,05 m) [16], precum și cu constatarea că imaginea reprezentată de relief se poate încadra în așa-numita grupă B a lui G. Kazarov [17]. Astfel, cavalerul înaintează la pas spre dreapta către o femeie îmbrăcată în chiton și chimation care stă pe un tron. Cu mîna dreaptă ea ține dîrlogii calului, iar cu cea stîngă, spriji-

[11] O dată în plus doresc să-mi exprim recunoștința față de colegii Maria Alexandrescu Vianu, P. Alexandrescu, M. Bărbulescu, Ioana Bogdan Cătăniciu, Lucia Marinescu, C. C. Petolescu, și în special Silviu Sanie, pentru numeroasele și utilele sfaturi ca și pentru bibliografia indicată referitoare la piesele ce urmează a fi prezentate în continuare.

[12] Vezi nota 5.

[13] Datorez această informație colegei Zaharica Covacev.

[14] Vezi nota 4.

[15] N. Hamparțumian, *Corpus cultus equitis thracii. Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia*, Leiden, 1979, p. 57, nr. 53 (pl. XXXV, nr. 53).

[16] Piesa se află în Muzeul de istorie națională și arheologie de la Constanța, cu numărul de inventar 7 107.

[17] G. I. Kazarov, Diss Pann 2, 1938, 14, p. 6, iar pentru analogii, p. 26, nr. 46 (pl. IV, fig. 19); p. 96, nr. 487 (pl. XLII, fig. 253); p. 112, nr. 599 (pl. L, fig. 298; inscripția poartă dedicația : *Silvano et Silvestri*); p. 176, nr. 1 032 (pl. LXXXIV, fig. 504).

nind-o pe genunchi, o pateră. Sub cal se află un cîine. După observațiile lui C. Scorpan, mai precise decît cele ale lui N. Hampartumian, cavalerul este îmbrăcat într-o tunică scurtă și ține în mîna dreaptă lancea (vizibilă la nivelul cotului). Tot C. Scorpan califică relieful drept „rudimentar lucrat'', datîndu-l în secolul al III-lea e.n.

Fig. 6. Relief al eroului cavaler.

Mai puțin clare sînt lucrurile în ceea ce privește interpretarea acestui relief. După cum se știe imaginea așa-numitului „cavaler trac'' apare deopotrivă pe monumentele votive, cît și pe cele funerare. Lipsa oricărui element specific funerar — în afara ambivalenței iconografice menționate — ne face să pledăm pentru caracterul votiv al acestui relief, însăși forma acestuia constituind un argument în favoarea accepției sale votive. Astfel stînd lucrurile, imaginea cavalerului nu mai poate fi identificată pur și simplu cu mortul eroizat — ca în cazul reprezentărilor funerare —, ci cu un erou a cărui identitate se lasă încă greu descifrată, cu atît mai mult cu cît pe multe reliefuri votive ale „cavalerului trac'' apar dedicații către divinități ca Apollo, Asclepios sau Silvanus [18]. Atît de deconcertantă apărea această situație încît un cercetător avizat ca P. Perdrizet formula încheierea după care „*En Thrace et en Asie Mineure, pays de grandes plaines fertiles en chevaux, les seigneurs allaient à cheval; on s'imaginait donc les dieux à cheval*'' [19]. Critica formulată de E. Will față de acest punct de vedere pare pînă la un punct corectă, savantul francez insistînd pentru individualitatea eroului cavaler-protector așa cum ni-l prezintă încă versurile lui Callimachos [20] — dar ea nu înlătură integral dubiile provocate de asimilările mai sus menționate. În aceste condiții ipoteza recent formulată de Maria Alexandrescu-Vianu [21] — potrivit căreia imaginile „cavaleru-

---

[18] Pentru o rapidă informare, cf. *ibidem*, p. 189—190 (*indices*).
[19] P. Perdrizet, 1904, 1, p. 19.
[20] E. Will, *Le relief cultuel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire Romain*, Paris, 1955, p. 56—59 și p. 103—124.
[21] Comunicare ținută la Institutul de arheologie în 26 II 1980.

lui trac", în ipostaza de erou, erau depuse în sanctuarele unor divinități ca Apollo sau Asclepios, motiv pentru care le erau și dedicate — ne apare deci mult mai la obiect. Iar dacă este să ne exprimăm totuși o rezervă față de această nouă interpretare, ea s-ar referi la faptul că amintita ipoteză nu poate explica identificările menționate decît în situația în care reliefurile „cavalerului trac" au fost găsite în sanctuarele unui Apollo sau Asclepios, circumstanță în care ar trebui poate repusă în discuție distincția între relieful de cult (deci care făcea obiectul adorației fidelilor) și relieful votiv (conținînd pur și simplu imaginea divinității), distincție postulată încă de V. Müller [22].

Fără a putea opta pentru vreuna din cele două variante abia pomenite în ceea ce privește relieful de la Fîntînele (ipoteza că ne-am afla în fața unui simplu relief votiv pare mai rezonabilă), este cazul să amintim că, grație recentului catalog al lui N. Hamparțumian, situația din Dobrogea este mult mai clară decît în restul teritoriului traco-getic, în sensul că aici cavalerul nu este însoțit decît de apelativul de Heros [23]. Cele două epitete care apar totuși în Dobrogea — Dosaenos [24] și Manibazos [25] — constituie, cum a înțeles mai de mult R. Vulpe [26], o excepție, și în aceste condiții este posibil ca pe relieful de la Fîntînele cavalerul să fi avut totuși accepția de erou-protector. Acompaniat de Cybele — după o opinie tot mai răspîndită [27] — eroul cavaler va fi fost adorat, cum o demonstrează fără putința de tăgadă aceeași lucrare a lui N. Hamparțumian, cu precădere de către populația greco-romană a Dobrogei [28] și faptul n-are de ce să surprindă dacă ne gîndim că aici, mai exact spus în cetățile grecești de pe litoral, pare să se fi creat încă din perioada elenistică imaginea eroului cavaler [29], atît de răspîndită apoi în epoca romană.

2. *Relief reprezentînd o triadă* (fig. 7). Placă de marmură patrulateră (înălțime : 0,10 m ; lățime : 0,125 m ; grosime : 0,025 m) cu colțurile superioare ușor rotunjite. Relieful reprezintă trei figuri umane purtînd pe cap cîte un *calathos*. Figurile nu se disting, iar îmbrăcămintea este pur și simplu trasată prin incizii, singurul detaliu sesizabil fiind acela că țin mîinile lipite de corp. Piesa a fost descoperită în 1975 în S2 pe nivelul primei jumătăți a secolului al III-lea e.n. (—0,80—0,90m).

Similitudinea celor trei figuri ne împiedică să atribuim această triadă cavalerilor danubieni, așa cum s-ar putea crede făcîndu-se o comparație formală cu două piese din catalogul întocmit de D. Tudor [30]. Într-adevăr aceste două piese — și în special cea conservată în muzeul din Ploiești [31] — seamănă cu relieful nostru ca dimensiuni și manieră artis-

---

[22] V. Müller, RE, Suppl. bd. 5, 1931, col. 472 și urm. s. v. Kultbild.
[23] N. Hamparțumian, *op. cit.*, p. 16—17.
[24] *Ibidem*, p. 32, nr. 5 (Arsa).
[25] *Ibidem*, p. 47, nr. 36 și p. 114, nr. 201 (ambele provin din Constanța).
[26] R. Vulpe, Dacia, N. S., 8, 1964, p. 335—343.
[27] N. Hamparțumian, *op. cit.*, p. 13.
[28] *Ibidem*, p. 22 : dintr-un total de 72 dedicanți, doar 2 poartă nume traco-romane.
[29] *Ibidem*, p. 7—8, unde se invocă, pe bună dreptate, teracotele precis datate în secolele III—II î.e.n. publicate de M. Coja, Dacia, N. S., 18, 1974, p. 283—288; pentru ansamblul problemei, vezi E. Will, *op. cit.*, p. 66—88.
[30] D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuvinorum*, 1, Leiden, 1969, p. 59, nr. 102 și 103 (pl. LII).
[31] *Ibidem*, p. 59, nr. 103.

tică, dar figura centrală se deosebeşte net de celelalte, ceea ce nu este cazul la piesa de la Fîntînele. Din aceleaşi motive respingem şi o posibilă identificare cu o altă reprezentare celebră a triadei — zeiţa între Dioscuri — studiată mai demult de F. Chapouthier [32].

Fig. 7. Relief reprezentînd o triadă.

În aceste condiţii o soluţie tentantă ar fi asimilarea divinităţilor de pe relieful nostru cu o triadă cunoscută în toată lumea greacă — ca şi la Histria [33] — anume aceea a Moirelor, în fapt zeiţele destinului (Clotho, Lachesis şi Atropos) [34]. Iar dacă imaginea de pe relieful de la Fîntînele trădează o monotonie pe care n-o întîlnim în reprezentările frecvente ale acestor divinităţi, n-ar fi exclus ca — fie şi numai din punct de vedere artistic — să fie vorba de o contaminare cu aşa-numitele *Matres* din zona celtică [35], ipoteză ce s-ar vedea consolidată prin invocarea reliefului Eponei de la Izvoarele (jud. Tulcea), aceasta pentru a ne menţine în sfera influenţelor religioase [36]. Cele mai multe reliefuri ale acestor *Matres* ni le înfăţişează însă purtînd pe cap un soi de turban foarte larg şi circular (confondibil cu o aureolă), ceea ce, am văzut, nu este cazul în relieful de la Fîntînele, unde divinităţile poartă cîte un *calathos*. Acest mod de acoperămînt al capului pare a fi însă specific unei alte triade, cea heliopolitană (Zeus, Hermes, Afrodita), identificată după această caracteristică de către H. Seyring pe un relief de la Roma publicat de R. Paribeni [37]. Iar dacă

[32] F. Chapouthier, *Les Dioscures au service d'une déesse*, Paris, 1935; la p. 99—102 se discută repartiţia geografică a acestui tip de imagine, care se concentrează în Grecia, Macedonia şi Asia Mică (vezi totuşi cele cîteva monede tomitane citate la p. 85, nr. 89—91).

[33] G. Bordenache, StCl, 9, 1967, p. 147—149 (= *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichita di Bucarest*, 1, Bucureşti, 1969, p. 38, nr. 60 (pl. XXVII)).

[34] C. Caprino, în *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, 5, Roma, 1963, p. 143—144 (cu toată bibliografia).

[35] J. A. Hild, în *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, 3, 2, Paris, 1904, p. 1 635—1 639 (vezi în special relieful de la Lyon, p. 1 638, fig. 4 860); S. Ferri, *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, 4, Roma, 1961, p. 930.

[36] O. Tafrali, Artă şi arheologie, 9—10, 1933—1934, p. 14—16.

[37] H. Seyring, Syria, 10, 1929, p. 314—356, dar în special p. 325—335.

influenţele siriene nu constituie nici o problemă în Dobrogea [38], este sigur că în ceea ce priveşte această alternativă de interpretare religioasă nu putem avea nici o certitudine cîtă vreme maniera artistică în care a fost realizat relieful nostru nu permite, credem, o atribuire mai fermă.

3. *Relief al lui Sabazios* (fig. 8). Placă de marmură dreptunghiulară (înălţime : 0,242 m ; lăţime : 0,235 m ; grosime : 0,027 m) încadrată de un chenar. În centrul reliefului se află reprezentată imaginea unui zeu cu barbă, acoperit pe cap cu o bonetă frigiană, îmbrăcat cu chiton şi hlamidă. Zeul ţine în mîna dreaptă un obiect neidentificabil, iar piciorul drept şi-l sprijină pe un obiect de asemenea neidentificabil. În mîna stîngă ţine un tirs care are reprezentată în partea lui superioară o mînă cu trei degete întinse şi două strînse în podul palmei (aşa-numita *benedictio latina)*. În dreapta divinităţii se află reprezentate pe rînd : o scară suspendată cu cinci trepte, sub ea un obiect circular în partea lui superioară,

Fig. 8. Relief al lui Sabazios.

un copac şi un şarpe, care pare de asemenea suspendat. În stînga zeului se află, imediat lîngă piciorul său stîng, un *pedum*, apoi un altar pe care arde focul. Peste altar se află mai multe obiecte rotunde — poate identice cu cel ţinut în mîna dreaptă de divinitate —, iar în stînga acestora două obiecte prelungi, uşor flexate. În colţul din stînga sus al reliefului este înfăţişat un personaj care ară la un plug rudimentar (rariţă) tras de doi lei, peste care se află o pasăre (un corb). Relieful a fost găsit întîmplător, ca urmare a lucrărilor agricole, în iarna dintre anii 1977—1978, în nucleul de aşezare din nord-vestul satului.

---

[38] Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană, Secolele I—III e.n.*, Bucureşti, 1977, fig. 4.

Judecînd după boneta frigiană, după mîna din vîrful tirsului care reprezintă aşa-numita *benedictio latina*, ca dealtfel şi după întreaga imagine a divinităţii — pe care o întîlnim pînă la similitudine pe unele plăci de bronz şi asupra cărora vom reveni evident —, ne aflăm în faţa reprezentării uneia din cele mai cunoscute divinităţi traco-frigiene, anume Sabazios[39].

Nu este cazul să trasăm, fie şi sumar, imensa răspîndire pe care cultul acestui zeu a avut-o în epoca greco-romană[40]. Ajunge doar să menţionăm că numele său este în mod cert de origine traco-frigiană, aşa cum par s-o ateste majoritatea autorilor antici[41]. Aceiaşi autori ne prezintă însă — cum a înţeles-o mai demult Eisele — două imagini diferite ale zeului. După unii el rămîne un zeu barbar, străin pantheonului grecoroman[42], în timp ce pentru alţii — chiar dacă provenind tot din mediul traco-frigian — el era asimilabil cu Dionysos[43]. Documentaţia epigrafică sau iconografică îl asociază însă adesea cu Zeus, în special în Asia Mică. Din această zonă provin dealtfel cele mai multe documente din rîndul cărora se cuvin să menţionăm înainte de toate adoptarea lui oficială în pantheonul pergamenian încă din 135/134 î.e.n.[44], apoi numeroasele inscripţii (atestînd practicarea cultului misteric al lui Sabazios, preoţi, asociaţii religioase sau simple dedicaţii către acesta în ipostaza de Zeus Sabazios) şi monumentele artistice din Frigia, Lydia, Caria, Bithynia, Lycaonia, Pamphylia, Cilicia, Cappadocia, Syria şi Cipru.

În Grecia cele mai vechi atestări ale lui Sabazios datează din secolul al V-lea î.e.n. — este vorba de unele reprezentări pe vase[45] — moment în care manifestările orgiastice ale cultului sabaziac sînt persiflate de Aristofan[46]. Încă din secolul al IV-lea î.e.n. însă, Eshines este un fervent adorator al lui Sabazios, ceea ce-i va atrage ironiile lui Demosthenes, care ne lasă cu acest prilej una din cele mai detaliate descrieri ale desfăşurării ini-

---

[39] Bibliografia esenţială despre Sabazios se găseşte la Chr. Blinkenberg, *Archäologische Studien*, Copenhaga, 1904, p. 66 şi urm. *(non vidi)*; Eisele, în W. H. Roscher, *Ausfürliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, 4, Leipzig, 1909, col. 232—264; Schaefer, RE, 1, A, 1920, col. 1 540—1 551; M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*², 2, München, 1961, p. 658—662.

[40] În afara contribuţiilor citate în nota precedentă, vezi — pentru marea popularitate de care s-a bucurat acest cult în epocile greacă şi romană — Ch. Picard, RA, 1961, 2, p. 129—176; A. Gallina, *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, Roma, 1965, p. 1042—1044. Faţă de ultima contribuţie citată mai sînt de adăugat o statuetă elenistică (secolele II—I î.e.n.) de teracotă a zeului provenind de la Histria (G. Bordenache, StCl, 9, 1967, p. 149—151), precum şi reprezentarea lui pe un relief de la Drobeta (D. Tudor, Pontica, 10, 1977, p. 117—125).

[41] Faţă de contribuţiile din nota 39, adăugă I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*², Bucureşti, 1967, p. 118.

[42] Scholia la Aristofan, *Aves*, v. 875; Strabo, 10, 3, 15; Cicero, *De legibus*, 2, 15.

[43] Scholia la Aristofan, *Aves*, v. 874; Diodor, 4, 4, 1; Cicero, *De natura decorum*, 3, 23; Macrobius, 1, 18, 11.

[44] Ultima ediţie a decretului din vremea lui Attalos al III-lea la E. Ohlemutz, *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon*, Würzburg, 1940, p. 269 şi urm.

[45] H. Metzger, *Les représentations dans la ceramique attique du IVᵉ siècle*, Atena şi Roma, 1951, p. 148—150; vezi însă şi avizul negativ al lui M. P. Nilsson, *op. cit.*, 1, München, 1955, p. 836, nota 5.

[46] Aristofan, *Aves*, nr. 874—5; *Lysistrata*, v. 387.

ţierii mistice sabaziace[47]. Ulterior cultul lui Sabazios se va împămînteni în Grecia, aşa cum ne-o demonstrează două inscripţii de la Pireu[48].

Un loc special îl ocupă — aşa cum era şi de aşteptat — răspîndirea cultului sabaziac în teritoriul traco-geto-dacic. Ea ne este certificată nu numai de textul lui Macrobius[49] şi din care rezultă că în Tracia existau sanctuare ale divinităţii — atestate după cîte se pare şi arheologic[50] —, ci şi de numeroasa serie de atestări epigrafice[51] pe lîngă cele artistice de la Bononia[52], Philippopolis[53], Transdierna[54], Tibiscum şi Jena[55], Drobeta[56], Histria[57], Panticapaeum şi Fanagoria[58].

După ce întîmpină dificultăţi pentru a pătrunde la Roma[59], cultul sabaziac cunoaşte o considerabilă răspîndire nu numai la Roma[60] şi în toată Italia, ci în majoritatea provinciilor occidentale şi anume în Dalmatia, Gallia, Germania, Hispania şi Africa[61], desigur şi ca urmare a contaminării lui cu Sabaoth, divinitatea supremă a iudeilor, sincretism, concretizat în titulatura atît de frecvent întîlnită de Theos Hypsistos[62].

Monumentele artistice cu reprezentarea lui Sabazios cunosc o gamă foarte largă, începînd cu reliefuri, plăci metalice, statuete, monede, pentru a nu mai pomeni celebra serie a mîinilor sabaziace (făcînd semnul aşa-numitei *benedictio latina*)[63]. Restrîngîndu-ne investigaţia doar asupra reliefurilor, constatăm la rîndul nostru — după Eisele, Schaefer şi mai recent Will[64] — că iconografia reliefurilor din Asia Mică ne prezintă o

---

47 Demosthenes, *De corona*, 18, 259 şi urm.; idem, *De falsa legatione*, 19, 281.

48 IG, II², 2932 şi 1335.

49 Macrobius, 1, 18, 11: *item in Thracia eundem haberi Solem atque Liberum accipimus quem illi Sebadium nuncupantes magnifica religione celebrant, eique deo in colle zilmisso aedes dedicata est specie rotunda, cuius medium interpratet tectum.*

50 G. I. Kazarov, RE, 6, A, 1936, col. 485—486 (Dragoman şi Serdica, pe lîngă cel atestat epigrafic de la Karanovo; cf. G. Mihailov, IGB, 3, 2, Sofia, 1964, p. 57, nr. 1 588).

51 G. Mihailov, IGB, 2, 1958, nr. 677 şi 678 (Nicopolis ad Istrum), 3, 2, nr. 1 588 (Karanovo), 4, 1966, nr. 1 927 (Serdica), nr. 1 985 (Buhovo), nr. 2 023 (Maslovo, pe drumul de la Serdica la Naissus) nr. 2 034 (Dragoman), nr. 2 196 (Tavalicevo), nr. 2 233 (Sportela, azi Rila), Adaugă AEM, 10, 1886, p. 238, nr. 2 (Pirot, unde însă este asimilat lui Theos Hypsistos); CIL, 3, 12 429 (Pavlikeni); AnnEp, 1908, nr. 141 (Eski-Dzumaja); M. Macrea, Dacia, N. S., 3, 1959, p. 325—327, nr. 1—2 (Apulum şi respectiv Potaissa).

52 G. Kazarov, *op. cit.*, *loc. cit.*, (statuetă de bronz).

53 D. Ţoncev, RA, 44, 1954, p. 15—20 (relief).

54 D. Mano-Zisi, Narodni Muzei Beograd antica, 2, 1957, p. 65 şi urm. (placă argintată).

55 M. Macrea, *op. cit.*, p. 328—339, nr. 3 (mînă sabaziacă) şi respectiv 4 (placă de bronz); unele dubii privind caracterul sabaziac al ultimei piese la D. Isac, Banatica, 1, 1971, p. 112—116.

56 D. Tudor, *op. cit.* (relief).

57 G. Bordenache, *op. cit.* (statuetă de teracotă).

58 M. M. Kobilina, *Izobrajenia vostocinth bojestv v severnom pricernomorie v pervie veka naşei ert*, Moscova, 1978, p. 47—50, nr. 36—51.

59 Valerius Maximus, 1, 3, 2 (139 î.e.n.).

60 Ajunge să menţionăm sărbătoarea religioasă denumită *sacra Savadia* (CIL, 10. 5 197; secolul I e.n.) sau mormîntul Vibiei, soţia lui Vincentius, preot al lui Sabazios(CIL, 6, 142) cu interpretarea lui Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*⁴, Paris, 1929, p. 60—62 şi a lui M. P. Nilsson, *op. cit.*, p. 661—663.

61 Pentru documentaţia epigrafică, cf. M. Macrea, *op. cit.*, p. 331, iar pentru cea arheologică Ch. Picard, *op. cit.*

62 Cf. M. P. Nilsson, *op. cit.*, 2, p. 663—667.

63 O expunere relativ sistematică a acestor categorii de monumente la A. Gallina, *op. cit.*

64 E. Will, *op. cit.*, p. 135—136, 257, 269.

imagine cu totul diferită a divinităţii faţă de plăcile metalice cunoscute în special în Occident. Astfel pe relieful de la Blaundos (Frigia) zeul este aşezat pe un tron în faţa unui altar (în spatele căruia se află un copac pe care se încolăceşte un şarpe) cu un sceptru într-o mînă şi cu o pateră în cealaltă, primind ofranda a doi adoranţi. De remarcat că zeul nu are barbă, fiind îmbrăcat într-un costum grecesc[65]. Pe relieful de la Coloe (Lidia), zeul, îmbrăcat în costum grecesc, face o libaţie deasupra unui altar[66]. În aceeaşi atitudine îl regăsim pe Sabazios pe relieful de la Filadelfia (Lidia) — cu observaţia că aici poartă barbă — ca şi pe un relief de la Roma, găsit în fostul palat Merolli[67].

În schimb pe una din plăcile de argint de la Vichy[68], ca şi pe cea de bronz de la Tibiscum[69] zeul este asimilat integral cu Zeus (nud, cu lancea şi fulgerele în mînă), ipostază în care îl regăsim dealtfel şi pe un relief de la Istanbul, care-l reprezintă călare[70].

O cu totul altă imagine regăsim în aşa-numita „serie occidentală" reprezentată de două plăci de bronz de la Roma, una păstrată la Copenhaga[71], cealaltă la Berlin[72], de o alta de la Ampurias[73] şi în fine de cea de la Transdierna (Tekija)[74].

Pe toate aceste reprezentări Sabazios apare reprezentat din faţă, stă în picioare, are barbă, poartă costum oriental (bonetă frigiană, tunică scurtă, pantaloni strînşi pe picior, încălţăminte înaltă) mîna stîngă este sprijinită pe un sceptru care are în partea lui superioară „mîna sabaziacă", cea dreaptă ţine un con de pin, iar piciorul sprijinit pe un cap de berbec. Am spune şi noi, împreună cu E. Will, că acest tip de costum — încadrat desigur acestei scheme iconografice care îl reprezintă efectiv pe Sabazios — pare a fi destinat *„pour l'exportation, pour la présentation au monde gréco-romain"*[75] şi chiar dacă acelaşi savant îndeamnă la prudenţă în distincţia netă între cele două serii, el însuşi este nevoit să accepte un centru de difuziune occidental, necunoscut încă[76].

Încadrîndu-se în aceeaşi schemă iconografică, două reliefuri fac totuşi excepţie de la ea. Ne referim, se înţelege, la relieful de la Plovdiv[77] şi la cel de la Fîntînele. Astfel chiar dacă ele reprezintă o deosebire neesenţială (pe relieful de la Plovdiv zeul nu-şi sprijină piciorul drept pe capul de berbec) ele se aseamănă pe de o parte prin materialul din care sînt

---

[65] Eisele, *op. cit.*, col. 243, fig. 2 (inscripţia este dedicată lui Zeus Sabazios).

[66] Eisele, *op. cit.*, fig. 3 cu interpretarea lui L. Robert, Hellenica, 6, 1948, p. 111 şi urm. (introducerea cultului lui Sabazios — epigrafic menţionat ca Zeus — de către Men).

[67] Pentru descrierea acestor două reliefuri (din care pe cel de la Filadelfia el este numit tot Zeus), vezi Eisele, *op. cit.*, col. 244—245 şi Schaefer, *op. cit.*, col. 1 548—1 549.

[68] A. Gallina, *op. cit.*, p. 1043 (dedicaţia lui *Iovi Sabazio)*.

[69] Vezi nota 55.

[70] A. Gallina, *op. cit.*

[71] Eisele, *op. cit.*, col. 248—249, fig. 8 (asociat cu Helios şi Dioscurii).

[72] *Ibidem*; un desen al plăcii la M. P. Nilsson, *op. cit.*, 2, p. 659, fig. 4 (asociat cu Cybele).

[73] M. Almagro, *Las necropolis de Ampurias*, 2, Barcelona, 1955, p. 126—129, cu toată bibliografia problemei în care esenţială este contribuţia lui A. Brühl, RA, 36, 1932, 35 — 43 (asociat cu Dioscurii, găsit într-un mormînt databil în prima jumătate a secolului I e.n.).

[74] Vezi nota 54 (Sabazios apare aici asociat cu Cybele; piesa se datează către 70 e.n.).

[75] E. Will, *op. cit.*, p. 269.

[76] *Ibidem*, p. 136.

[77] Vezi nota 53 (asociat cu Cavalerul trac).

făcute (marmură în ambele cazuri), pe de alta prin atitudinea lui Sabazios în general (tirsul din mîna stîngă suprapus de mîna sabaziacă [78]) ca și, în special, prin costumul grecesc căruia i se adaugă însă boneta frigiană.

Acestea fiind elementele de care dispunem, ne mărginim a afirma că cele două piese reflectă în mare măsură schema „occidentală", orientalizată însă — altfel spus elenizată — în ceea ce privește costumul divinității. Tentația pe care am avea-o de a atribui introducerea acestui cult la Fîntînele primului — și pentru moment ultimului — personaj cunoscut din prosopografia acestei așezări, Aelius Aurelius Atticus, originar din Dorylea (Frigia), trebuie așadar coroborată cu certitudinea că schema iconografică este de inspirație occidentală [79]. Lăsînd în seama specialiștilor discuțiile pe care, sperăm, le vor suscita aceste constatări, să notăm totuși mai întîi paradoxul penetrației unui cult microasiatic prin filieră occidentală într-un mediu care, oricum, pare a fi contribuit la geneza lui Sabazios, apoi specificul celor două reliefuri care confirmă odată în plus, dacă mai era nevoie, că linia Fîntînele — Plovdiv se va fi aflat într-adevăr în sfera de interferență dintre zona occidentală și cea orientală a Imperiului roman.

Admițînd așadar că relieful de la Fîntînele ni-l prezintă pe Sabazios în forma se nealterată — deci necontaminat cu Zeus, ca în Orient —, să reluăm analiza elementelor sale componente pentru a sesiza mai bine mesajul său artistico-religios. Despre divinitatea însăși ajung cred constatările de mai sus. Sabazios ține în mîna dreaptă — așa cum ne-o certifică plăcuțele de la Copenhaga și Berlin — un con de pin și n-ar fi exclus ca celelalte două obiecte rotunde de deasupra altarului să încerce să semnifice același lucru, altfel spus simbolul fecundității naturii resuscitată de puterea zeului, considerat ca stăpîn al naturii [80]. Piciorul drept se sprijină — judecînd după plăcile de la Ampurias și Copenhaga [81] — pe un cap de berbec, animalul nelipsit din iconografia sabaziacă. Sacrificiul berbecului pare a fi explicat de un text din Firmicus Maternus potrivit căruia șarpele asimilat cu Sabazios, așa cum vom vedea „consacrîndu-și arborele, sacrifică în plină noapte un berbec la rădăcina unui copac tăiat" [82]. În mîna stîngă Sabazios ține tirsul, așa cum apare pe plăcile de la Ampurias, Berlin, Copenhaga și Plovdiv, suprapus de mîna sabaziacă, ca pe piesele de la Copenhaga și Plovdiv. Despre semnificația gestului așa-numitei *benedictio latina* există o întreagă literatură ceea ce ne permite să conchidem că ea era însăși mîna zeului — al cărei gest era folosit de preoți în timpul celebrării misterelor — mînă care-i proteja și-i binecuvînta pe fideli [83].

Simbolurile care însoțesc pe Sabazios în relieful de la Fîntînele nu-și găsesc decît unele analogii în piesele noastre de referință, care sînt mult mai încărcate, trădînd un evident *horror vacui*. Astfel, în stînga zeului

---

[78] Detaliul, care l-a scăpat lui D. Toncev, a fost relevat de Ch. Picard, *op. cit.*, p. 146, nota 1.

[79] Vezi nota 1. În calitate de pretorian el și-ar fi putut însuși totuși acest tip de reprezentare de la Roma, unde-și va fi îndeplinit serviciul militar.

[80] Eisele, *op. cit.*, col. 256.

[81] Poate și pe cea de la Berlin dar placa este spartă în partea ei inferioară.

[82] Citat după Eisele, *op. cit.*

[83] M. Macrea, *op. cit.*, p. 333 și nota 31.

întîlnim altarul aşa cum îl vedem reprezentat nu numai pe placa de la Ampurias, ci şi pe reliefurile de la Blaundos şi Coloe. În dreapta altarului este reprezentat un *pedum*, cunoscut nouă din iconografia lui Dionysos varianta elenizată a lui Sabazios [84]. Nu putem afirma nimic clar cu privire la cele două obiecte prelungi şi uşor flexate de deasupra altarului, dacă nu cumva ele pot fi totuşi interpretate ca fulgere, aşa cum le vedem la exemplarele de la Ampurias, Vichy şi Tibiscum, ceea ce ar permite, dacă identificarea este corectă, o apropiere între zeul de la Fîntînele şi Zeus, sincretism specific zonei orientale a imperiului. Extrem de interesantă ne apare imaginea din colţul din stînga sus al reliefului. Ea ne înfăţişează un personaj arînd cu o rariţă la care sînt înhămaţi doi lei. Plugul mai apare — după Eisele — şi pe relieful de la Copenhaga şi acelaşi învăţat invocă textul lui Diodor privitor la acţiunea de însămînţare a lui Sabazios, ctitor şi protector al agriculturii [85]. În cazul de faţă apar însă doi lei — animalele specifice Cybelei — şi am văzut că legătura lui Sabazios cu această divinitate ne este atestată de plăcile de la Berlin şi Transdierna[86]. Am putea deci explica la rîndul nostru acest sincretism afirmînd, împreună cu H. Graillot, că Cybele *„s'entoure de lions appriovoisés pour enseigner aux hommes que la culture dompte le sol le plus rebelle...”*[87]. Cît priveşte personajul care ară, el poate fi comparat cu cel care apare pe placa de la Ampurias şi care poartă securea cu dublu tăiş, interpretat acolo ca divinitatea locală Sucellus[88]. În cazul nostru nu excludem de asemenea asimilarea lui cu un zeu local, mai exact spus, cu accepţia locală a unei divinităţi binecunoscute în toată lumea romană şi anume Silvanus[89]. La Ulmetum el apare onorat cu epitetul de *Sator* („semănătorul”)[90] şi s-ar putea ca imaginea lui să apară ca atare — epigrafic şi iconografic vorbind — pe altarul lui Quadratus, provenind tot de la Ulmetum [91]. Ipoteza pe care o formulăm trebuie privită însă cu toată rezerva, întrucît pe altarul pomenit Silvanus pare a fi reprezentat în atitudinea sa clasică, dedesubtul lui fiind înfăţişat personajul care ară.

În partea din dreapta reliefului apare un obiect circular în partea lui superioară. Judecînd după placa de la Ampurias s-ar putea ca sculptorul rural de la Fîntînele să fi încercat reprezentarea unei grote despre a cărei semnificaţie — în afara unei posibile interpretări eshatologice, aşa cum o sugerează M. Almagro [92], altminteri binecunoscută la Sabazios [93] — nu putem face nici o precizare circumstanţiată. Iar dacă copacul — frecvent în iconografia sabaziacă —, aşa cum o putem constata pe monumentele de la Ampurias, Copenhaga, Blaundos sau Coloe, este de interpretat

---

84 Pentru acest sincretism vezi în special Eisele, *op. cit.*, col. 257—261.

85 Diodor, 4, 4, 1, citat după Eisele, *op. cit.*, p. 256 (personal însă nu putem recunoaşte plugul pe placa de la Copenhaga).

86 Pentru alte aspecte ale acestui sincretism, vezi Eisele, *op. cit.*, col. 261.

87 H. Graillot, *La culte de Cybèle, mère des Dieux, à Rome et dans l'Empire romain*, Paris, 1912, p. 105.

88 M. Almagro, *op. cit.*, p. 129.

89 Pentru legătura dintre Cybele şi Silvanus, vezi H. Graillot, *op. cit.*, p. 266 şi 427.

90 V. Pârvan, *Ulmetum*, 2, 2, Bucureşti, 1913, p. 359, nr. 15 şi 374, nr. 22.

91 Idem, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării* ², Bucureşti, 1974, fig. 31—33.

92 M. Almagro, *op. cit.*

93 Eisele, *op. cit.*, col. 256—257.

fie ca o particularitate a acestui cult, după Eisele[94], fie ca arborele vieţii în general, aşa cum îl întîlnim în credinţele eshatologice dionisiace, orfice sau pitagoreice [95], este sigur că şarpele constituie unul din elementele specifice practicilor misterice sabaziace.

Şarpele este menţionat în ritualul mistico-iniţiatic al lui Sabazios încă de către Demosthenes, rolul lui fiind mai bine precizat de către Clemens Alexandrinus şi apoi de către Arnobius. Un mit orfic ni-l prezintă pe Zeus care, sub aspect de şarpe, o seduce pe Persefone. Aceasta dă naştere lui Dionysos Zagreus, pe care Diodor îl asimilează cu Sabazios. Cu timpul şarpele ajunge să-l personifice pe însuşi Sabazios, aşa încît trecerea lui prin sîn (ὁ διὰ κόλπου θεός), aşa cum ne-o certifică Clemens şi Arnobius, marca contactul — nu neapărat în sens de căsătorie sacră, iniţiatul trebuind să devină *ipso facto* parte feminină — între om şi divinitate [96]. Sub influenţa credinţelor orfice, cultul lui Sabazios capătă aşadar un pronunţat caracter mistico-iniţiatic şi în această perspectivă reprezentarea ultimului element care ne-a mai rămas de discutat de pe relieful de la Fîntînele, şi anume scara care apare pentru prima oară pe un monument sabaziac, capătă o semnificaţie deosebită.

Graţie unei relativ recente cercetări a lui M. Leglay putem urmări mai bine semnificaţia simbolică a scării [97]. În religia egipteană ea pare să fi jucat un rol esenţialmente funerar — mortul urmînd să întîlnească graţie scării divinitatea uraniană Osiris — şi această credinţă se întîlneşte pînă în plină epocă romană cînd în mai multe morminte de pe *limes*-ul renan se întîlnesc amulete de bronz în formă de scară. Urmînd însă o tradiţie mesopotamiană, scara putea avea tot atît de bine o valoare iniţiatică — graţie ei adoratul urmînd să întîlnească divinitatea — şi această a doua accepţie a scării o întîlnim în mod curios atestată în Tracia. Este vorba mai întîi de mărturia lui Claudius Aelianus potrivit căreia aisimnetul Pittacos, de origine tracă, din Mytilene, oferea într-un sanctuar din Lesbos o scară, probabil lui Dionysos, ca simbol al grandorii şi al decăderii sociale[98]. Mai explicit — altfel spus, mai puţin „raţionalizat" — este textul lui Polyainos care ne informează că regele trac Cosingas şi-a făcut o scară de lemn pe care urma să se urce pentru a-i reclama Herei indisciplina supuşilor săi (cebrenii şi sicaboii)[99]. Ideea contactului cu divinitatea ne apare aşadar explicit postulată de informaţia lui Polyainos şi cum simbolul scării apare şi în credinţele şi practicile orfico-dionisiace ar rămîne doar să ne întrebăm în ce măsură acestea au determinat apariţia simbolului scării la tracii amintiţi sau, mai curînd, invers. Oricum ar fi, scara marchează, în acest context, diversele faze de apropiere ale iniţiatului de divinitate, judecînd cel puţin după valoarea scării în misterele lui Mithras, în care cele şapte trepte (κλίμαξ ἑπτάπυλος) — fiecare din alt metal — simbolizează trecerea sufletului prin cele şapte planete pentru a ajunge

---

[94] *Ibidem*, col. 256 cu citarea textului lui Firmicus Maternus.
[95] Johanna Haberl, JÖAI, 43, 1956—1958, Beiblatt, col. 230—232.
[96] Pentru texte şi interpretarea din text vezi M. P. Nilsson, *op. cit.*, 2, p. 660—661.
[97] M. Leglay, Latomus, 23, 1964, 2, p. 213—246.
[98] Claudius Aelianus, 2, 29.
[99] Polyainos, 7, 22. Textul este comentat de către Mircea Eliade, *De Zalmoxis à Gengis-Khan*, Paris, 1970, p. 50—51 care nu ezită să descifreze în acest episod „un ancien rite thrace d'ascension extatique (« chamanique »?) au ciel".

la al optelea grad, cel al stelelor fixe [100]. Aăugînd că în misterele inițiatice ale cavalerilor danubieni existau trei trepte [101], s-ar părea că avem pentru prima oară dovada că adorantul sabaziac trebuia să parcurgă cinci trepte. Nu este, firește, nici locul, nici cazul să încercăm noi o identificare a acestor trepte pe baza puținelor texte care ne stau la îndemînă. Ajunge oricum să amintim textul lui Demosthenes, potrivit căruia spre deosebire de manifestările diurne — practicate în văzul tuturor — în cele nocturne adorantul care urma să se inițieze se acoperea cu o piele de cerb, amesteca vinul, îi purifica pe inițiați, se freca cu noroi și tărîțe și apoi, ridicîndu-se după purificare, striga „am scăpat de rău, am găsit binele"[102]. Alte practici cum ar fi dansul sacru — desigur ca urmare a legăturilor cu cultul Cybelei — diversele purificări, introducerea șarpelui în sîn, probabil punctul culminant al inițierii, și în sfîrșit banchetul inițiatului — așa cum ne apare el din banchetul Vibiei, soția lui Vincentius, preot al lui Sabazios, de la Roma — se vor fi adăugat cu timpul ritualului inițiatic sabaziac, nici una din acestea nepermițîndu-se, cel puțin nouă, a le eșalona pe cele cinci trepte postulate mai sus [103].

Ultima problemă ridicată de relieful de la Fîntînele este aceea a semnificației piesei de cult ca atare. Plăcile de bronz de la Roma (cea de la Berlin și cea de la Copenhaga) — cărora li s-au adăugat între timp cele de la Ampurias și Tekija — au fost interpretate încă de Chr. Blinkenberg ca imagini purtate pe piept de către preoții lui Sabazios. M. P. Nilsson crede însă că era vorba de un fel de coroane [104]. Oricum ar fi, este sigur că nici una dintre soluții nu poate fi valabilă în cazul reliefului de la Fîntînele — ca și a celui de la Plovdiv —, ambele piese trebuind să fi fost reliefuri votive sau de cult. În ceea ce privește această a doua accepție, ea ne-ar putea fi confirmată de vasul pe care-l vom comenta în continuare și în aceste condiții ne-am afla nu numai în fața primei mărturii explicite a lui Sabazios în Dobrogea romană [105] ci, eventual, a unui sanctuar al acestei divinități [106].

Cît privește valoarea artistică a reliefului de la Fîntînele, ea nu face excepție față de majoritatea pieselor sculpturale din teritoriul rural al Histriei sau al altor orașe dobrogene. Putem presupune că piesa noastră a fost lucrată pe loc, judecînd după faptul că vasul pe care-l vom descrie în continuare era în mod aproape cert produsul unui meșter din Fîntînele.

4. *Vas de cult* (fig. 9). Vas de calcar (înălțime : 0,55 m ; diametru : 0,90 m) în formă de crater. Toartele — care pornesc din baza vasului — suprapun două anse, pe una din ele fiind schițată voluta de tip ionic,

---

[100] Fr. Cumont, *Textes et monuments relatifs aux mystéres de Mithras*, Bruxelles, 1, 1899 p. 118 și urm.

[101] D. Tudor, *Corpus monumentorum religions equitum Danuvinorum*, 2, Leiden, 1969, p. 249—255.

[102] Vezi nota 47.

[103] Pentru toate aceste vezi Eisele, *op. cit.*, col. 253—255 și M. P. Nilsson, *op. cit.*, 2, p. 660—662.

[104] *Ibidem*, p. 659.

[105] N. Hamparțumian, *op. cit.*, p. 57—58, nr. 56 atribuie în mod eronat Alexandrei Ștefan opinia că pe relieful de la Independența ar fi de recunoscut o clară influență a lui Sabazios. Confuzia s-a putut crea din constatarea aceleiași cercetătoare că pe un relief de proveniență necunoscută, aflat în colecțiile Institutului de arheologie (*ibidem*, p. 108, nr. 187), ar putea fi într-adevăr recunoscute simboluri sabaziace.

[106] Pentru sanctuare ale lui Sabazios în lumea tracică, vezi mai sus notele 49—50.

cealaltă însă nefiind lucrată. Pe cîmpul principal al craterului sînt schițate pe o parte vrejul și strugurii, iar cealaltă jumătate nu este nici măcar eboșată. Vasul a fost găsit întîmplător, ca urmare a lucrărilor agricole, în iarna dintre anii 1979—1980 în nucleul de așezare din nord-vestul satului, din același loc cu relieful sabaziac.

Fig. 9. 1 și 2 vas de cult.

Rezultă deci clar că vasul nu a fost terminat, dovadă peremptorie — dacă nu este vorba totuși de o situație cu totul singulară — că era lucrat pe loc dintr-o rocă din care, vom vedea îndată, sînt confecționate și fragmentele arhitectonice pe care le vom prezenta în continuare. Fără a putea deci comenta imaginea finită a vasului nostru, este sigur că el își găsește bune analogii în două vase găsite la Ljaskovec și la Tîrnovo, ambele provenind însă de la Nicopolis ad Istrum [107]. Primul din ele, avînd reprezentat în cîmpul principal pe o parte iedera, pe alta vița de vie și doi șerpi, este dedicat Θεῷ Ἥρωι Σγ (sau Σπ̣) ...ητλα̣ de către Cornelius Anicetus B, iar al doilea este dedicat θεοῖς σωτῆρσιν de către Hrestion și Iunios [108].

[107] Mulțumim pentru semnalarea celor două analogii cercetătoarei bulgare Margarita Taceva; de la Histria mai provine un fragment dintr-un mare vas de cult dionisiac (D. M. Pippidi, *Scythica Minora*, București, 1975, p. 234, pl. XIX, 2 și XX, 1).

[108] G. Mihailov IGB, 2, 1958, nr. 683 și 684. De notat că din același oraș mai provin două dedicații către Sabazios (vezi mai sus nota 51).

Motivele dionisiace întîlnite pe primul dintre vasele de la Nicopolis ar putea constitui un eventual indiciu pentru atribuirea lui sferei dionisiace, credinţă în care craterul joacă un rol esenţial [109]. Inscripţia citată ca dealtfel şi cea de pe al doilea vas, împiedică însă o asemenea atribuire. Faţă de aceste incertitudini, n-am putea să nu amintim că pe plăcile de bronz sabaziace de la Copenhaga şi Ampurias apare de asemenea cîte un crater, element întîlnit şi în ritualul mistico-iniţiatic sabaziac, ceea ce ne face să optăm pentru atribuirea craterului nostru practicilor dedicate zeului frigian, asimilat însă lui Dionysos. Iar dacă vasul n-a fost terminat, aceasta ar putea fi o dovadă, că un eveniment oarecare a pus capăt intenţiei proseliţilor sabaziaci din Fîntînele de a-şi extinde practicile lor misterice. Dacă admitem totuşi că acest cult a putut fi adus de către Aelius Aurelius Atticus nu mult după 233 e.n. s-ar putea deci ca viaţa ipoteticului sanctuar sabaziac de la Fîntînele să nu fi durat decît foarte puţin, adică pînă către mijlocul aceluiaşi secol, cînd am văzut că aşezarea din nord-vestul actualului sat îşi încetează definitiv existenţa. Pînă la verificarea acestor ipoteze, să semnalăm că în aceste aşezări pulsa o intensă viaţă meşteşugărească şi artistică, aşa cum va rezulta dealtfel şi din analiza pieselor următoare.

5. *Mortarium fragmentar* (fig. 10). Vas de calcar fragmentar (diametrul la baza plată a piciorului : 0,27 m ; diametrul la joncţiunea dintre piciorul vasului şi corpul propriu-zis al acestuia : 0,23 m ; diametrul în partea superioară păstrată a vasului : 0,32 m). Piesa a fost găsită în nucleul de aşezare din sudul satului, mai exact spus la nord de fostul curs de apă care trecea prin acest nucleu. Locul de provenienţă al acestei piese constituie deci un indiciu pentru marea întindere a acestei aşezări după cum piesa însăşi — avînd în vedere consideraţiile de mai sus — a putut fi lucrată pe loc. Calcarul din care este însă lucrată — albicios şi sfărîmicios — se deosebeşte de cel din care au fost confecţionate vasul de cult anterior descris şi fragmentele arhitectonice pe care le vom prezenta în continuare.

6. *Fragmente arhitectonice fragmentare* (fig. 11, 1—3). Patru fragmente arhitectonice din calcar între care o bază de coloană aproape întreagă (plinta : 0,41 × 0,41 m × 0,075 m ; înălţimea torului : 0,09 m ; diametrul fusului de coloană : 0,23 m) un fus de coloană (diametru : 0,25 m ; înălţimea păstrată : 0,54 m) şi o bază de coloană fragmentară (înălţimea plintei : 0,09 m). Toate aceste piese au fost găsite — cum spuneam — în săpătura din aşezarea din sudul satului în S3 într-o groapă care tăia primele două niveluri de locuire. Groapa a fost deci efectuată în momentul celui de-al treilea nivel, prin secolul al IV-lea e.n, cînd am văzut că întreaga clădire este reamenajată. A patra piesă — tot o bază, sau mai curînd un capitel (înălţimea abacului : 0,085 m ; înălţimea torului : 0,09 m ; diametrul fusului de coloană : 0,23 m), aceasta judecînd în special după ornamentul din colţul abacului[110] — a fost găsită în S1 pe al doilea nivel de existenţă al clădirii (—0 ,80 m) ceea ce înseamnă că toată deco-

[109] Iconografic vorbind, vezi A. Brühl, *Liber Pater*, Paris, 1953, pl. XIX (sarcofagul de la Villa Medici), iar pentru rolul craterului în ceremoniile iniţiatice dionisiace p. 316, unde se citează textul din Macrobius, 1, 12, 7, comentat şi de către Johanna Habere, *op. cit.*, col. 237.

[110] Este opinia arhitectei Monica Mărgineanu-Cârstoiu.

rația arhitectonică aparținea acestui monument. Lăsăm pentru moment de o parte considerațiile despre aspectul estetic al clădirii, de epocă severică — considerații pe care le vom putea, sperăm, întregi după săparea integrală a acesteia — și ne mulțumim să semnalăm că cele mai apropiate analogii provin din cetatea Tropaeum Traiani, acolo unde acest tip de

Fig. 10. Fragment de *mortarium*.

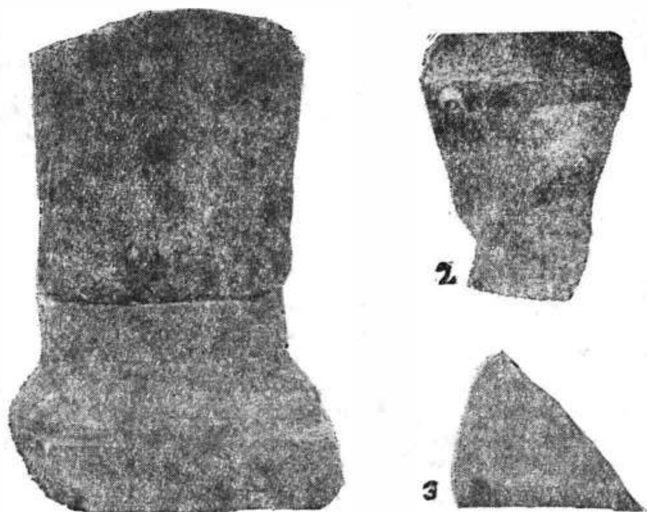

Fig. 11. 1—3 fragmente de capiteluri, baze și fusuri de coloană.

piese a fost studiat pentru prima oară în mod științific[111]. Piesele noastre vor fi fost însă produse pe loc, din același material ca și vasul de cult anterior descris.

---

[111] M. Mărgineanu și Al. Barnea, în *Tropaeum Traiani*, 1, Cetatea, București, 1979, fig. 109 (2, 1, 3), 111 (2, 1, 16).

Nu poate fi vorba să extindem aici consideraţiile ce s-ar putea face pe marginea pieselor prezentate. Coroborîndu-le cu cele formulate la sfîrşitul prezentării săpăturilor, ar rezulta că în cele trei aşezări din epoca romană de pe raza actualului sat Fîntînele — foarte probabil sate şi nu *villae rusticae* dar avînd o evoluţie deosebită pe calea procesului de romanizare — pulsează o intensă viaţă meşteşugărească şi în ultimă instanţă artistică. Cît priveşte cunoştinţele noastre despre viaţa religioasă de aici, ele s-au îmbogăţit considerabil, pe lîngă cele două reliefuri ale eroului cavaler, putînd acum conta în plus pe adorarea unei triade — oricare va fi fost semnificaţia ei —, precum şi a lui Sabazios, ale cărui practici mistico-iniţiatice vor fi beneficiat probabil şi de un lăcaş de cult.

Toate aceste concluzii, pe care — repetăm — le sperăm amplificate la sfîrşitul cercetării noastre arheologice, vin să ne întărească — o dată în plus — convingerea că singura cale adecvată de a cunoaşte realele avansuri şi reculuri ale penetraţiei civilizaţiei romane în mediul geto-dacic o constituie cercetarea mediului rural, atît de puţin cunoscut astăzi.

PIÈCES DE SCULPTURE ET D'ARCHITECTURE DE L'ÉTABLISSEMENT RURAL D'ÉPOQUE ROMAINE DE FÎNTÎNELE (DÉP. DE CONSTANŢA)

RÉSUMÉ

L'établissement antique de Fîntînele était connu depuis longtemps dans la littérature archéologique (diplôme du prétorien Aelius Aurelius Atticus de 233 de n.è., relief du héros cavalier, restes d'habitation et de l'aqueduc d'Histria). Les recherches recommencées en 1973 ont défini trois habitats distincts à savoir celui du centre de l'actuel village (IIe—VIe s. de n.è; nouveaux détails concernant le tracé et le bassin de l'aqueduc) celui du N-O du village (IIe—IIIe s. de n.è) et enfin celui du Sud du village (IIe — IVe s. de n.è.; à noter des fragments céramiques de l'âge du bronze et du premier âge du fer ainsi que des VIe et IXe—Xe s. de n.è) Il s'agit des grands établissements ruraux (pas des *villae rusticae*) dans lesquels on peut suivre les réels progrès de la diffusion de la civilisation romaine dans le milieu indigène.

Les découvertes les plus importantes appartiennent à la sphère artistique. Il s'agit d'un second relief du héros cavalier (publié par C. Scorpan en 1967), d'un relief représentant une triade (les Moires — contaminées aves les *Matres* celtiques ou la triade héliopolitaine), d'un relief représentant Sabazios (avec de bonnes analogies dans les reliefs de Plovdiv, Rome — conservés à Copenhague et à Berlin — et de Ampurias; à noter surtout l'apparition de l'échelle à cinq marches, marquant peut-être les cinq phases de l'initiation sabaziaque), un grand vase de culte (dionisiaque), un *mortarium* fragmentaire, et quelques fragments des chapiteaux, bases et fûts de colonnes (trouvés dans l'établissement du Sud de l'actuel village, sur le niveaux de la première moitié du IIIe s de n.è.).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Plan d'ensemble des établissements antiques de Fîntînele.
Fig. 2. Plan des fouilles de 1974 dans l'établissement du centre du village de Fîntînele.
Fig. 3. Fragment de l'aqueduc du jardin de la maison de N. Turcu de Fîntînele.
Fig. 4. (1) Profil de la section 1 (1973) de l'établissement du N-O du village de Fîntînele; (2) Profil de la Section 1 (1975) de l'établissement du Sud du village de Fîntînele.
Fig. 5. Plan de situation dans la maison du IIe—IVe de n.è. de l'établissement du Sud du village de Fîntînele.
Fig. 6. Relief du héros cavalier.
Fig. 7. Relief représentant une triade.
Fig. 8. Relief de Sabazios.
Fig. 9. (1 et 2) Vase de culte.
Fig. 10. Fragment de *mortarium*.
Fig. 11. (1—3) Fragmentes des chapiteaux, bases et fûts de colonnes.

NECROPOLA FEUDAL-TIMPURIE DE LA VORNICENII MARI (JUD. SUCEAVA)

DE

M. D. MATEI şi EM. I. EMANDI

În urmă cu mai bine de 5 ani, Institutul de arheologie din Bucureşti şi Muzeul de istorie din Suceava iniţiau, ca urmare a nevoii stringente, înțelese ca atare de către ambele instituții, de a se impulsiona cercetarea unor probleme prioritare ale istoriei epocii feudale a teritoriului est-carpatic al României, un plan cuprinzător şi de lungă durată vizînd cunoaşterea evoluţiei etno-demografice, economice şi sociale a unui întins teritoriu şi anume a aceluia cuprins între valea rîului Moldova şi cursul superior şi mijlociu al rîului Suceava. Guvernată, în principal, de principiul abordării respectivului teritoriu după criteriul unităţilor geografice (văi de ape mai importante sau bazinele acestora, depresiuni etc.), ale cărui rezultate fuseseră pozitiv verificate în alte părţi ale teritoriului ţării noastre [1], această cercetare a vizat valea Moldovei şi, respectiv, bazinul superior al Şomuzului Mare [2], zone în care (documentele interne scrise moldovene o dovediseră cu prisosinţă) în evul mediu pulsase o viaţă intensă şi se produseseră fenomene şi procese cu largi rezonanţe în întreaga istorie a teritoriului de la răsărit de Carpaţi.

Rezultatele, care nu au întîrziat, au confirmat justeţea principiului aşezat la baza cercetării, continua acumulare de date şi observaţii în urma săpăturilor arheologice întreprinse la Berchişeşti, Liteni, Zahareşti şi, mai recent, la Vornicenii Mari contribuind la conturarea unei imagini, uneori poate chiar insolite, a vieţii comunităţilor omeneşti din zonă în veacurile evului de mijloc. Cum, însă, toate aceste rezultate vor face obiectul unei lucrări de mai mari proporţii [3], socotim că nu este locul să le menţionăm aici nici măcar într-o formă sintetică, mulţumindu-ne să precizăm doar că, fie şi numai pe temeiul lor (al rezultatelor cercetărilor arheologice din amintitetele aşezări medievale), imaginea asupra vechimii locuirii româneşti medievale în zonă, procesului feudalizării petrecut în sînul acestei societăţi sau nivelului civilizaţiei sale materiale în evul mediu a căpătat o consistenţă incomparabilă cu ceea ce se putea spera să se obţină numai pe temeiul izvoarelor scrise ale vremii. În schimb, o anume

---

[1] Cf. Radu Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*, Bucureşti, 1970.

[2] Ulterior, cercetările au fost extinse, pentru moment numai sub forma unor intense recunoaşteri de suprafaţă, şi asupra Depresiunii Rădăuţilor (cf. Em. I. Emandi, SCIVA, 30, 1979, 3, p. 377–392.

[3] Este vorba de lucrarea *Sate medievale din valea Moldovei şi din Bazinul Şomuzurilor*, întocmită de semnatarii rîndurilor de faţă în colaborare cu colega Elena Busuioc, autoarea cercetărilor arheologice de la Rotopăneşti, Horodniceni, Rădăşeni şi mănăstirea Humorului (ultima, în colaborare cu Gh. Cantacuzino). Lucrarea este în curs de definitivare.

S C I V A, tomul 31, nr. 4, Bucureşti, octombrie — decembrie, 1980, p. 585–597

descoperire făcută la Vornicenii Mari merită toată atenţia, aceasta fiind şi raţiunea rîndurilor de faţă.

În marginea de sud-est a satului Vornicenii Mari (aşezare cunoscută în documentele interne moldovene ale secolelor XIV—XVI sub numele Tulova) [4], la circa 150 m de sat, se află o suprafaţă de teren, de dimensiuni restrînse, cunoscută, din generaţie în generaţie, locuitorilor satului sub numele „La mănăstire". Situat pe malul drept al pîrîului Drăgoiasca, locul este considerat a ascunde resturile unei construcţii religioase (ceea ce anume descoperiri făcute aici par a confirma [5]), dar mai important este faptul că locul în discuţie ascunde un complex arheologic incomparabil mai vechi şi mai înzestrat cu valenţe istorice decît construcţia religioasă presupusă a se fi aflat aici şi care nu putea data decît cel mai devreme din secolul al XV-lea [6].

Complexul, respectiv necropola căreia îi sînt rezervate rîndurile de faţă, ne-a devenit cunoscut ca urmare a acţiunii de erodare a malului drept al pîrîului Drăgoiasca, apă cu un curs violent în perioadele ploioase, ceea ce face ca din mal să se rupă porţiuni întregi. Cu un asemenea prilej, în malul drept al pîrîului au apărut, în anul 1977, resturile unui schelet uman, a cărui cercetare ne-a condus la identificarea întregii necropole.

Dispusă exclusiv pe malul drept al pîrîului [7], necropola se întinde pe o suprafaţă pe care o estimăm la circa 600 m² şi chiar dacă procesul de erodare a terenului impune anume rezerve nu credem că din suprafaţa totală iniţială a necropolei s-a pierdut o parte mai consistentă, locuitorii satului neamintindu-şi de apariţia unor resturi de schelete umane în malul apei anterior anului 1977.

Ca primă observaţie asupra necropolei, trebuie făcută precizarea că *toate* cele 52 de morminte identificate şi cercetate pînă în prezent atestă şi confirmă ca unic rit de înmormîntare *înhumaţia*. La aceasta se adaugă, tot cu caracter definitoriu, observaţia că poziţia înhumaţilor este, fără excepţie, cu capul spre vest şi picioarele spre răsărit, ceea ce nu lasă loc vreunui dubiu în legătură cu caracterul creştin al necropolei. De asemenea, tot fără excepţie se repetă şi constatarea că gropile mormintelor nu conservă urme de sicrie; cît priveşte această ultimă observaţie, considerăm că oricît de puţin favorabile vor fi fost (şi au fost cu adevărat) condiţiile de sol pentru conservarea unui material perisabil cum era lemnul sicrielor,

---

[4] Satul nu este altul decît acela în care şi-a avut curtea sa de feudal boierul Oană vornicul, prezent în divanele domneşti la finele secolului al XIV-lea şi la începutul celui următor. Pentru detalii şi precizări cu privire la domeniul feudal al boierului Oană, cf. M. Costăchescu, Cercetări istorice, 1, 1930, p. 42—47; v. şi *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, 1, Bucureşti, 1931, p. 118.

[5] Într-o groapă de mari proporţii, în umplutura căreia se găsesc, alături de resturi menajere, o mare cantitate de ceramică, obiecte de metal etc., groapă aflată în imediata apropiere a necropolei de care ne ocupăm aici, şi în perimetrul suprafeţei cunoscute sub numele „La mănăstire" s-au aflat fragmente de discuri ornamentale smălţuite, cu picior şi buton central, fragmente de cărămizi paralelipipedice smălţuite, şi cîteva fragmente de tencuială cu frescă, toate provenind, cu siguranţă, de la un monument de cult.

[6] Cele mai tîrzii materiale arheologice din groapa amintită, împreună cu care s-au aflat piesele puse de noi în legătură cu monumentul religios, datează din a doua jumătate a secolului al XV-lea.

[7] În malul opus, pe lungimea corespunzătoare suprafeţei ocupate de necropolă, nu au fost sesizate pînă acum nici urme de gropi de morminte, nici resturi de schelete, fie şi deranjate, şi nici măcar vagi urme de strat de cultură datînd din evul mediu.

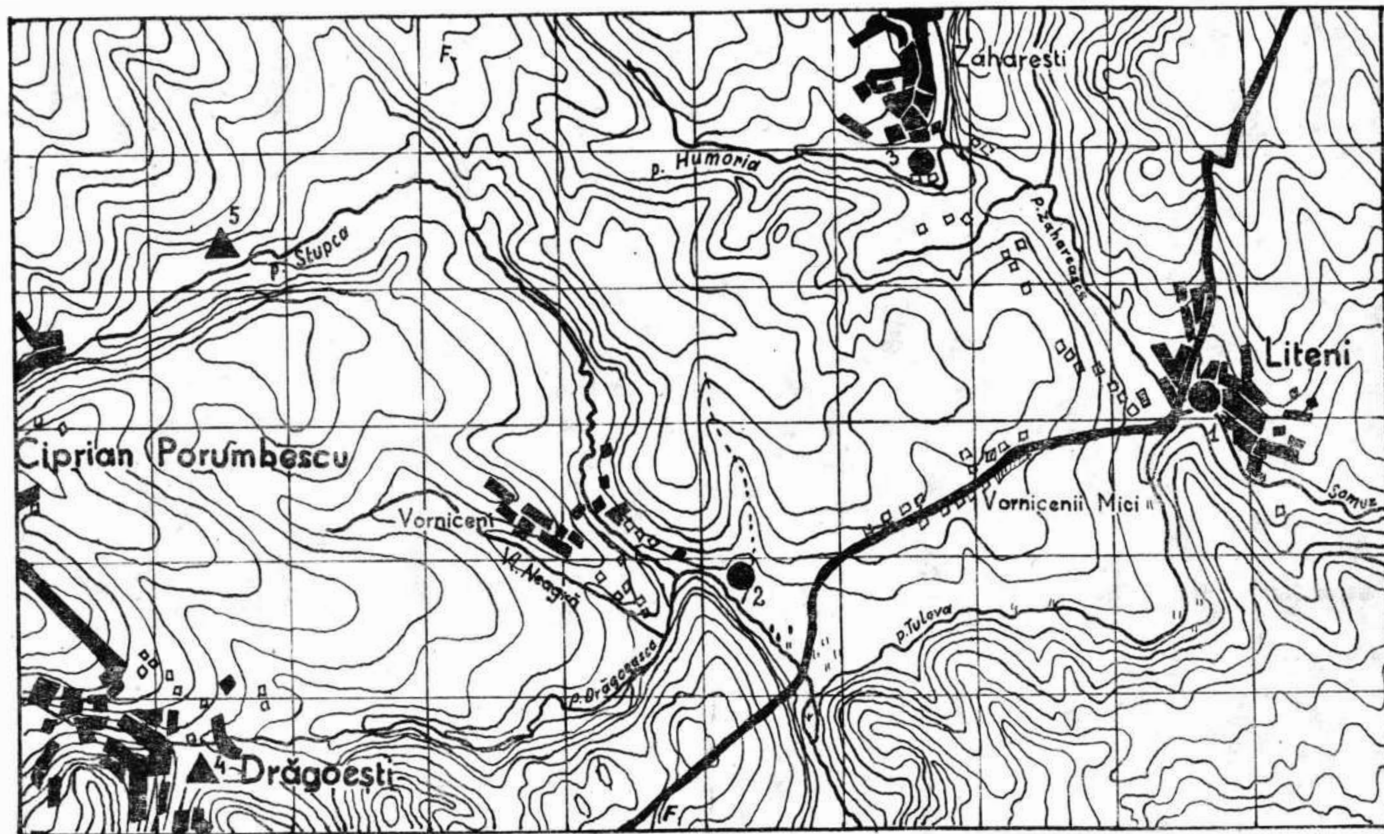

Fig. 1. Harta împrejurimilor satului Vornicenii Mari.

este exclus ca urmele acestora să fi dispărut cu desăvîrşire la toate cele 52 de morminte cercetate (amintim că şi în cazul altor necropole putrezirea lemnului sicrielor nu echivalează cu dispariţia oricăror urme ale acestora, cel puţin fibre disparate conservîndu-se cu regularitate, aşa cum, nu departe de necropola în discuţie, am constatat, o dată în plus, în cercetările din necropola, ceva mai tîrzie, de la Liteni, datînd din secolele XIII—XVI). În acelaşi timp, este sigur că trupul înhumatului se aşeza direct pe pămîntul gropii mormîntului, sub nici unul dintre scheletele cercetate neapărînd urme de scîndură sau de alte materiale care să fi slujit la aceasta.

Dacă elementele semnalate mai înainte sînt întîlnite la toate mormintele cercetate, ceea ce deosebeşte scheletele este poziţia braţelor. Din acest punct de vedere, sînt de deosebit *cinci* tipuri de morminte, şi anume :

a) Cel mai numeros grup de înmormîntări este reprezentat de cel în care braţele înhumatului, uşor îndoite din coate, au palmele aşezate pe abdomen, fie una peste alta, fie uşor distanţate, dar în acest din urmă caz nu întotdeauna se poate stabili cu exactitate dacă aceasta era poziţia iniţială a palmelor sau ele au alunecat ulterior ;

b) Deşi s-ar părea că cel de-al doilea tip de înmormîntări este ilustrat de 3 sau 4 morminte, nu putem folosi cu titlu de certitudine decît M. 17 pentru a stabili că în acest caz braţul drept avea palma sprijinită pe abdomen, în timp ce braţul stîng, puternic îndoit din cot, avea palma situată în zona umărului stîng ;

c) A treia variantă de poziţie a braţelor înhumaţilor stabilită în cuprinsul necropolei de la Vornicenii Mari este aceea a ambelor braţe îndoite puternic din coate, palmele fiind sprijinite foarte aproape de umerii respectivi (mai bine conservat fiind M.11) ;

d) Trei morminte ilustrează o a patra variantă, caracterizată fie prin braţul drept întins în lungul corpului, în timp ce cel stîng avea palma sprijinită pe abdomen (M. 40), fie prin poziţia inversă (M.12 (?), M.30) a braţelor.

e) În sfîrşit, deşi despre această ultimă variantă păstrăm unele rezerve datorate stării de conservare foarte precare a celor 3 morminte care o ilustrează (M. 23 şi M. 24 — ambele de copii — şi M.27 (?)), s-ar părea că ea se particularizează prin poziţia întinsă în lungul corpului a ambelor braţe.

În ceea ce priveşte dispunerea mormintelor în cadrul necropolei, credem că există suficiente observaţii pentru a aprecia respectiva dispunere ca fiind în şiruri relativ regulate, distanţa ce separă mormintele nefiind uniformă, dar nici mai mică (cu cîteva excepţii) de 1,50—2 m. Dacă aspectul menţionat ţine de domeniul organizării planimetrice a necropolei, o cu totul altă semnificaţie are constatarea că, indiferent de distanţele ce le separă mormintele din necropola de la Vornicenii Mari nici nu se întretaie, nici nu se suprapun de o manieră care să sugereze o durată în timp deosebită a necropolei, ceea ce ar fi dus la astfel de succesiuni. Într-adevăr, din numărul, cunoscut acum, de 52 de morminte cercetate, nu se cunosc decît două cazuri de înhumare care să fi deranjat una precedentă (M.17 deranjat parţial de M. 20 şi M. 46 deranjat de M. 47). Dar, după cum

s-a constatat şi în primul caz, scheletul a fost numai puţin afectat de înmormîntarea mai nouă, tibia și peroneul piciorului stîng al M. 17 fiind reînhumate cu grijă la capătul de est al gropii M. 20.

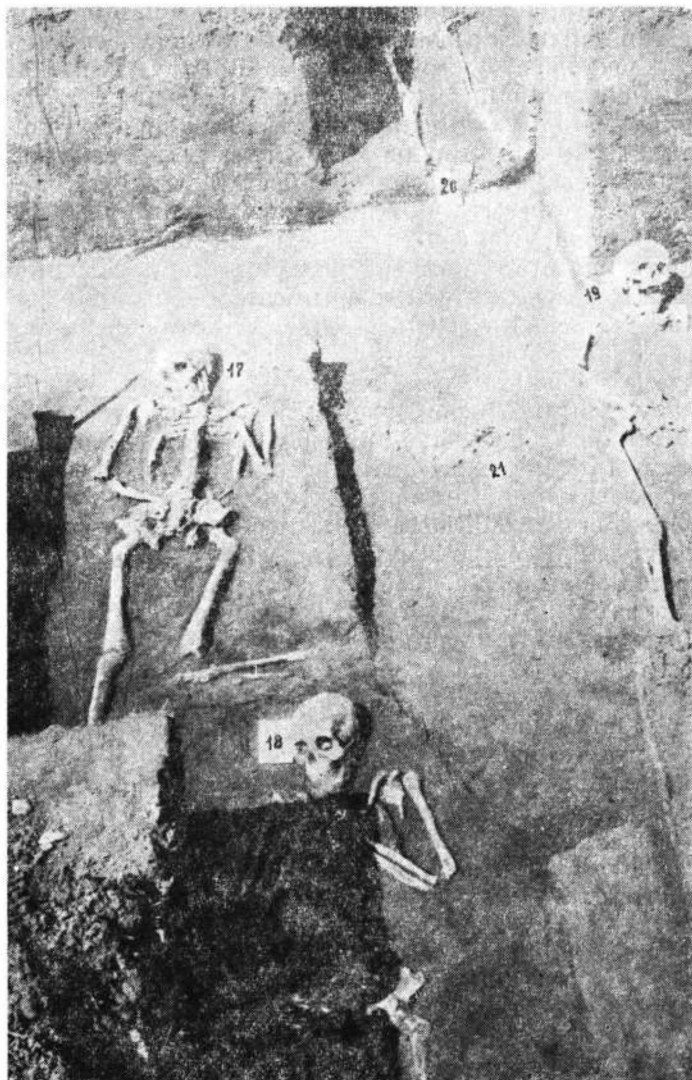

Fig. 2. Vedere parțială a necropolei de la Vornicenii Mari, cu mormintele intretăiate nr. 20 și 17.

Desigur, situația semnalată, comparată cu numeroasele cazuri de suprapuneri sau deranjări parțiale de morminte ce caracterizează necropolele a căror durată de folosință este atestată de descoperiri monetare ca depășind sensibil un secol, nu poate avea decît o singură explicație,

și anume utilizarea acestei necropole de la Vornicenii Mari pe durata a maximum un secol [8].

Rămînînd, în continuare, în domeniul practicilor funerare, vom observa că o altă trăsătură caracteristică a necropolei de la Vornicenii Mari rezidă în prezența aproape sistematică a cărbunilor în morminte. În cantități mai mici sau mai mari, cărbunii par a fi avut, în concepția colectivității care a utilizat necropola, un rol purificator bine determinat, fie al gropii mormîntului, fie al corpului celui înhumat. În primul caz, prezența cărbunilor *pe fundul gropii*, *sub schelet*, își află astfel singura explicație posibilă, iar faptul că fundul gropilor M.16 și, respectiv, M.37 părea întărit (fără să prezinte, însă, și o culoare modificată datorită cărbunilor aprinși aruncați în gropile respective) dovedește că, în anumite cazuri, cantitatea de cărbuni depuși în gropi putea fi destul de mare (și M.9).

Cea de-a doua interpretare sugerată de prezența cărbunilor în gropi, și anume utilizarea acestora pentru purificarea celui înhumat, ni se pare că se sprijină suficient pe constatarea că, la destul de numeroase morminte, cărbunii sînt dispuși fie *în jurul* scheletelor, fie par presărați peste și printre oasele scheletului, poziție în care nu puteau ajunge decît dacă, inițial, ei fuseseră aruncați pe corpul celui înhumat.

Un capitol de un deosebit interes pentru necropola de la Vornicenii Mari îl reprezintă inventarul. Dintru început, trebuie precizat că numai unul dintre cele 52 de morminte cercetate a furnizat un obiect din categoria celor considerate tradițional a constitui inventarul unui mormînt: obiecte de podoabă, piese numismatice, obiecte personale ale celui decedat, resturi de îmbrăcăminte etc. (în M.46 s-au aflat o lamă de cuțit și un inel verigă de bronz). Desigur, lipsa unor obiecte lucrate din materiale perisabile nu ar trebui să surprindă la Vornicenii Mari, unde condițiile de umiditate și de compoziție a solului nu sînt dintre cele care să favorizeze conservarea unor astfel de obiecte. Dar, chiar în astfel de condiții, este greu (dacă nu imposibil) de admis că prezența inițială a unor obiecte de metal în morminte nu s-ar fi făcut remarcată, la dezvelirea scheletelor, cel puțin prin anume pete de rugină pe oasele scheletelor sau prin mici granulații de metal oxidat. Tocmai de aceea și considerăm că în practica rituală a colectivității umane care utiliza necropola în discuție nu se generalizase, cel puțin pînă la acea dată, depunerea unor astfel de obiecte în morminte.

În schimb, observațiile făcute pînă acum la Vornicenii Mari par să ne dea dreptul să afirmăm că în perioada de funcționare a necropolei aceeași colectivitate continua să respecte o practică, cu siguranță mai veche, constînd din *depunerea rituală în morminte fie de vase ceramice întregi sau parțial ciobite, fie numai de fragmente izolate*.

În cazul vaselor ceramice întregi sau ciobite nu există nici un dubiu în legătură cu depunerea lor intenționată și rituală în morminte, deoarece

[8] Raționamentul nostru se întemeiază pe acceptarea ideii că numărul mediu al locuitorilor unui sat în primele secole ale mileniului al II-lea e.n. nu putea depăși decît cu greutate cifra de circa 30, aceasta presupunînd că media gospodăriilor unei astfel de așezări era, la data respectivă, de cel mult 6. Abia ulterior, mai exact în cursul secolelor XIV—XV, numărul mediu al gospodăriilor unui sat avea să ajungă la circa 15. Pentru o serie de date referitoare la amploarea așezărilor rurale în diferite zone ale Europei și în diferite perioade ale orînduirii feudale, cf. L. L. Polevoi, *Ocerki istoriceskoi geografii Moldavii XIII—XV v.v.*, Chișinău, 1979, p. 177—179.

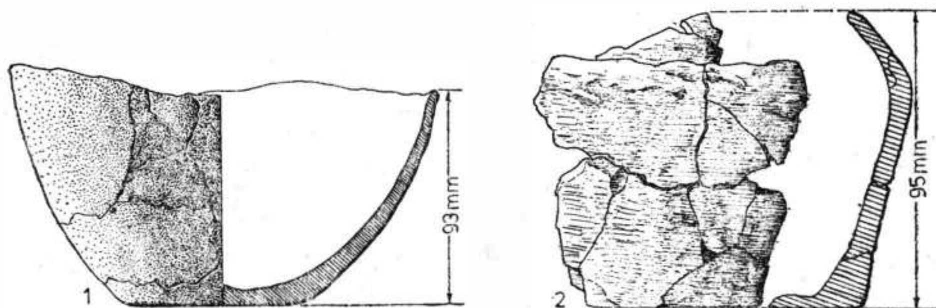

Fig. 3. Vase ceramice descoperite în mormintele nr. 16 (1) și 9 (2).

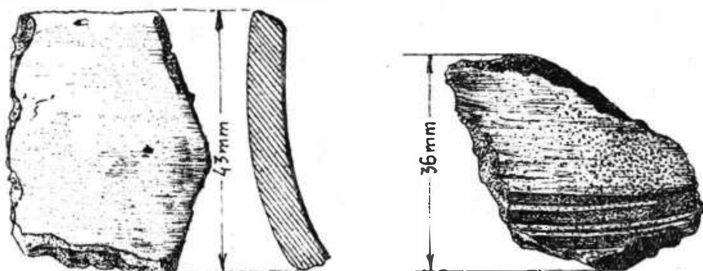

Fig. 4. Fragmente ceramice descoperite în M. 2.

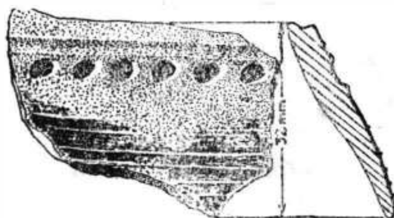

Fig. 5. Fragment ceramic descoperit în M. 14.

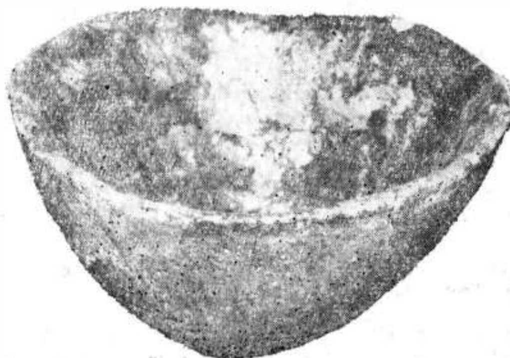

Fig. 6. Vasul descoperit în M. 16.

în ambele cazuri semnalate (M. 9 şi, respectiv, M. 16) vasele erau depuse pe fundul gropii, în preajma scheletului și, deloc lipsit de importanță, fragmentele lor erau amestecate cu cărbuni. În schimb, ar putea provoca rezerve atribuirea aceluiaşi caracter *fragmentelor ceramice* descoperite în alte numeroase morminte (cu titlul de exemplu amintim M. 2, M. 6, M. 13, M. 15, M. 18, M. 19, M. 29, M. 31, M. 40). Pentru a justifica atribuirea propusă de noi şi a înlătura rezervele, aparent justificate la prima vedere, generate de faptul că este vorba numai de fragmente, este suficient să facem următoarele două precizări: a) fragmentele ceramice, în toate cazurile descoperite fie pe fundul gropilor, fie printre oasele scheletelor, nu pot fi considerate ca ajunse acolo întîmplător şi antrenate în gropi împreună cu pămîntul de umplutură al acestora, deoarece *pămîntul de umplutură nu conţine nici fragmente ceramice, nici alte materiale arheologice*; b) în cuprinsul necropolei nu a fost identificat vreun complex arheologic sau vreun strat de cultură anterior sau contemporan necropolei, a cărui deranjare sau perforare, prin săparea gropilor de morminte, să fi antrenat pînă în fundul acestora respectivele fragmente ceramice. În aceste împrejurări, nu ne rămîne decît să admitem, aşa cum afirmam mai sus, că fragmentele ceramice amintite se constituie în *inventar* al mormintelor, iar prezenţa lor în gropi trebuie explicată prin anume rosturi funerare, cu origini sigur anterioare practicilor creştine, dar admise și preluate de acestea în mod tacit [9].

Adăugînd că tot către astfel de practici ar părea să ne îndrepte gîndul și prezenţa în M.10 (în zona umărului drept) a unor boabe de cereale (asupra altei semnificaţii a cestora urmînd să revenim mai tîrziu), și anume de *Triticum vulgare* și *Hordeum vulgare L* [10], sau a unor fragmente mici de oase (cu siguranţă de pasăre) în M. 15 şi M. 29 (în ambele morminte oasele respective fiind depuse în zona picioarelor), considerăm util să ne oprim acum la ceramica amintită.

Din punctul de vedere al compoziţiei și calităţii pastei, ceramica descoperită în necropola de la Vornicenii Mari poate fi împărţită în trei mari categorii, după cum urmează: o primă categorie (A) se caracterizează prin prezenţa abundentă în pastă a microprundişurilor şi a nisipului cu granulaţie mare; o a doua categorie (B) se particularizează prin prezenţa în pastă a unor foarte rare microprundişuri, apărînd, în schimb, o cantitate mai mare de nisip fin; în sfîrșit, cea de-a treia categorie (C) de pastă este reprezentată de una cu aspect lutos, în compoziţia căreia intră numai nisip fin.

Cît priveşte tehnica în care este realizată aceeași ceramică de la Vornicenii Mari, de data aceasta paleta este foarte cuprinzătoare, aici aflîndu-se produse realizate cu mîna, cu roata înceată şi, respectiv cu roata rapidă.

Prima categorie de pastă (A) este ilustrată de vasul, întregibil, descoperit în M. 16 (aşezat în zona capului înhumatului). Lucrat cu mîna, vasul

---

[9] Pentru practici similare, dar într-o perioadă sensibil anterioară, cf. Eugenia Zaharia, *Populaţia românească în Transilvania în secolele VII—VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, Bucureşti, 1977, p. 94.

[10] Vezi Em. I. Emandi, *Cultura plantelor în nordul Moldovei (secolele IX—XV) în lumina cercetărilor paleobotanice*, comunicare prezentată la sesiunea ştiinţifică a Muzeului de istorie din Botoşani, februarie, 1980.

are forma unui castron de mici dimensiuni[11], relativ puţin înalt şi cu pereţii uşor arcuiţi, iar în el fuseseră depuşi cărbuni (la dezvelirea mormîntului, aceştia erau amestecaţi cu fragmentele vasului). Pereţii vasului, care se termină la partea superioară printr-o uşoară muchie, sînt acoperiţi cu o angobă (încă relativ uşor vizibilă acum) de culoare roşiatică-gălbuie (atragem atenţia că nu este vorba de consecinţele unei arderi secundare), în timp ce miezul lor are o culoare cenuşie, negricioasă.

Vasul, (întregit numai parţial) descoperit în M. 9 ilustrează cea de-a doua categorie de pastă. De dimensiuni mici[12] şi formă bitronconică (cu umărul proeminent şi curbat), vasul este lucrat dintr-o pastă bogată în nisip fin, în amestecul căreia intră, însă, şi rare boabe de microprundişuri. În spărtură, vasul are o culoare cenuşie deschisă, în timp ce exteriorul este de culoare uşor gălbuie, cu nuanţe de cafeniu. Lucrat tot cu mîna, este sigur că vasul nu era întreg nici în momentul în care a fost depus în mormînt, dar aşezarea lui intenţionată acolo este demonstrată de faptul că, şi în acest caz, fragmentele lui erau amestecate cu cărbuni.

În sfîrşit, ultima categorie de pastă (C) este ilustrată de două fragmente descoperite pe fundul gropilor mormintelor nr. 18 şi 19. Împreună cu nisipul foarte fin, în compoziţia pastei intră şi rare paiete de mica, alături de, se pare, cîteva mici fragmente de scoică pisată (?), ambele fragmente provenind de la vase lucrate la roata cu învîrtire rapidă. Unul din fragmente poartă un ornament compus dintr-o bandă de linii orizontale incizate, încadrată de un val în timp ce celălalt are, imediat sub buza dreaptă, o linie adînc incizată.

În afara acestor fragmente ceramice s-au mai aflat şi altele, dintre care cel mai demn de reţinut este unul provenind de la un vas cu buza scundă şi răsfrîntă în afară, îngroşată, lucrat la roata rapidă. Pasta din care a fost lucrat era de bună calitate, putînd fi încadrată, mai degrabă, în ultima categorie, culoarea deosebindu-l, însă, de celelalte descoperiri din necropolă: ars uniform şi în bune condiţiuni, vasul avea o culoare cenuşie deschisă şi, deoarece reprezintă, pentru moment, un unicat la Vornicenii Mari (şi s-ar părea că chiar în zonă), nu credem că este hazardată explicarea prezenţei lui aici prin pătrunderea, pe calea schimbului, din zona gurilor Dunării.

*

Prezentarea făcută mai sus a realităţilor de la Vornicenii Mari a evidenţiat, în chip neîndoielnic, o serie de dificultăţi reale, şi nu dintre cele mai mici, pe care le întîmpină încadrarea în timp şi mai ales atribuirea etnică a necropolei. Într-adevăr, alături de unele certitudini pe care le stabilesc, rezultatele cercetărilor noastre ridică şi numeroase probleme referitoare la care formulările trebuie să fie atent nuanţate, situaţie cu atît mai dificilă cu cît ea vizează laturi esenţiale ale istoriei teritoriului est-carpatic în primele secole ale mileniului al II-lea e.n.

---

[11] Vasul are înălţimea de 11,8 cm, diametrul gurii de 19,2 cm, iar cel al fundului de 7,5 cm.

[12] Deşi înălţimea totală a vasului este greu de stabilit, judecînd după faptul că partea reconstituită, cuprinzînd fundul vasului, corpul, umărul şi baza gîtului, are înălţimea de numai 9,5 cm, credem că înălţimea recipientului întreg nu putea depăşi 12—13 cm.

Prima realitate ce poate fi încadrată în cateoria certitudinilor, în cazul necropolei de la Vornicenii Mari, este *caracterul creștin al necropolei.* Faptul că unicul rit de înmormîntare este reprezentat de înhumaţie nu ar avea o putere probatorie deplină, dacă la aceasta nu s-ar adăuga *unanimitatea* poziției scheletelor, specifică înmormîntărilor creștine, cu capul spre apus și picioarele spre răsărit.

Aminteam în rîndurile precedente că în apropierea umărului unuia din schelete (M. 10) s-au aflat boabe de cereale [13]. În ceea ce ne privește, nu considerăm prezența cerealelor în mormînt lipsită de o semnificaţie particulară, iar aceea pe care i-o acordăm, în cazul de faţă, este, în primul rînd, capacitatea de a dovedi că *necropola aparţinea unei colectivităţi sedentare, care practica agricultura.*

Că această colectivitate era creştină și sedentară poate fi, deci, considerat un bun definitiv cîștigat. Aceasta, însă, nu ne poate împiedica să reţinem varietatea poziţiei braţelor scheletelor din această necropolă [14], varietate ce deosebeşte necropola în discuţie de altele mai tîrzii, caracterizate prin cvasi uniformitatea aceleiaşi poziţii a braţelor, palmele fiind suprapuse fie pe piept, fie în zona abdomenului. Prin comparaţie cu realităţile constatate în necropole datînd din secolul al XIV-lea sau mai tîrzii, amintita situaţie din necropola de la Vornicenii Mari constituie un indiciu, credem, obligatoriu al caracterului mai timpuriu al acesteia din urmă, iar faptul că situaţii similare se întîlnesc în necropole datînd cel mai tîrziu din secolul al XII-lea ne îndeamnă să atribuim complexul aici în discuţie unei perioade sensibil anterioare secolului al XIV-lea. În acelaşi timp, însă, nu putem lăsa neremarcată nici noi semnificaţia probabilă a lipsei de uniformitate [15] a poziţiei braţelor înhumaţilor din necropola de la Vornicenii Mari, o atare situaţie neputîndu-și afla o explicaţie plauzibilă decît dacă raportăm, cronologic vorbind, necropola aceasta la o perioadă în care concepţiile creştine ale locuitorilor care o utilizau — şi, în consecinţă, şi practicile funerare — erau încă în curs de cristalizare, ele urmînd să capete o formă bine închegată, însușită de întreaga populaţie românească, abia către secolele XIII—XIV. Fără să se poată, deci, vorbi despre încadrarea necropolei de la Vornicenii Mari într-o perioadă timpurie a creştinării colectivităţii ce o utiliza, nici nu poate fi evitată remarca, deloc lipsită de importanţă, că atît depunerea rituală a vaselor sau măcar a unor fragmente ceramice în morminte (ca unic inventar consistent) [16], cît și varietatea poziţiei braţelor celor înhumaţi vorbesc suficient despre dăinuirea unor practici specifice unei perioade în care concepţiile și practicile creștine nu se închegaseră încă deplin.

Dar care era această populaţie ce utiliza necropola și care poate fi încadrarea cronologică a acesteia din urmă?

---

[13] Pentru practici similare, cf. și Ștefan Olteanu, Terra nostra, 2, 1971, p. 38.

[14] Pentru comparaţii, cf. Gh. Ştefan, I. Barnea, Maria Comșa, Eugen Comșa, *Dinogetia*, 1, Bucureşti, 1967, p. 371; Radu Popa, Mircea Zdroba, *Şantierul arheologic Cuhea*, Baia Mare, 1966, p. 37.

[15] Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa, Eugen Comșa, *op. cit.*, p. 371.

[16] Este locul să amintim aici că lipsa inventarului nu particularizează în epocă necropola de la Vornicenii Mari, cimitirul contemporan de la Dinogetia remarcîndu-se, de asemenea, prin faptul că „majoritatea scheletelor nu au nici un fel de inventar" *(ibidem*, p. 373).

În ce privește încadrarea cronologică a necropolei, considerăm că există anume indicii care conduc la datarea acesteia în secolele XI—XII. Într-adevăr, în afara sugestiilor în acest sens pe care le oferă analogiile ce pot fi stabilite între necropola de la Vornicenii Mari și necropola de la Dinogetia, către aceeași datare conduce și identitatea perfectă dintre vasul descoperit la Vornicenii Mari în M. 16 și un vas ceramic descoperit la Băiceni-Siliște[17], vas pe care autorii cercetării de acolo îl atribuie secolului al XI-lea, cel mai tîrziu. În legătură cu acest vas, însă, se impune făcută o observație, care capătă, în necropola de la Vornicenii Mari, o importanță particulară, și anume: atît prin formă, cît și mai ales prin particularitatea de a fi fost acoperit cu o ușoară angobă roșiatică, vasul acesta nu își află corespondența între fragmentele ceramice constituind inventarul celorlalte morminte din necropolă, din aceste puncte de vedere el putînd fi pus în legătură cu un aspect cultural ce nu îi era propriu populației autohtone românești de la răsărit de Carpați. În acest sens, putem admite interpretarea dată de autorii cercetării de la Băiceni-Siliște tipului respectiv de vase, atribuit de ei unor elemente slave[18], prin aceasta contestînd o altă atribuire, făcută anterior, a acelorași materiale unor populații nomade și seminomade[19]. Insistența cu care urmărim aici problema datării și atribuirii acestui vas nu se justifică numai prin importanța pe care o are acesta pentru datarea necropolei de la Vornicenii Mari, ci mai ales prin împrejurarea că el constituie, am mai spus-o, o descoperire izolată în felul lui.

Faptul acesta ar putea avea doar o semnificație restrînsă la domeniul culturii materiale, dacă M. 16, în care s-a descoperit vasul respectiv, s-ar fi aflat împreună cu alte morminte sau printre altele din cuprinsul necropolei. În realitate, însă, M. 16 s-a aflat *izolat* de necropolă, la circa 6—7 m de înhumările ce constituiau colțul de NE al necropolei. Or, în împrejurările date, nu credem că mai poate constitui obiect de discuție faptul că înhumatul din M. 16, deși creștin și el, era un neautohton al locurilor, foarte probabil intrat în colectivitatea românească stabilă[20] de aici împreună cu care trăise, dar pe care familia sa sau chiar colectivitatea l-a înhumat separat, în ciuda faptului că era tot creștin.

În rîndurile precedente, am afirmat de mai multe ori că la Vornicenii Mari ne aflăm în prezența unei colectivități românești. Într-adevăr, cu

---

[17] Ion Ioniță, Victor Spinei, Arh Mold, 7, 1972, p. 323, fig. 10/1.

[18] *Ibidem*, p. 324.

[19] Maria Chișvași-Comșa, SCIV, 9, 1958, 1, p. 78—79

[20] Pînă în momentul în care studiul antropologic al scheletelor va putea furniza date mai complete despre componența, pe sexe și vîrste, a necropolei de la Vornicenii Mari, remarcăm, pentru moment, numărul extrem de redus al mormintelor de copii (numai două sigure și unul foarte probabil). Cum și această situație apropie necropola în discuție de cimitirul de la Dinogetia (Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa, Eugen Comșa, *op. cit.*, p. 373), este firesc să ne întrebăm ce explică situația dată, mai ales într-o perioadă în care mortalitatea infantilă reprezenta un procent ridicat. În ceea ce ne privește, nu excludem eventualitatea, sugerată de o situație surprinsă în necropola, mai tîrzie, de la Liteni, și anume posibila rezervare, în cuprinsul necropolei, a unei suprafețe destinate precumpănitor înhumării copiilor. Cum însă, condițiile locale de sol sînt, la Vornicenii Mari, cu deosebire nefavorabile conservării scheletelor (ceea ce ne și face să așteptăm cu destule rezerve rezultatele studiului antropologic al acestora), nu excludem eventualitatea de a nu se putea stabili cu certitudinea dorită răspunsul la întrebarea de mai sus. Oricum ar fi, pentru o populație sedentară, numărul mic al mormintelor de copii identificate în necropolă rămîne o problemă de rezolvat.

excepția de care am vorbit mai sus și a altor cîtorva fragmente ceramice, provenind de la o tipsie lucrată cu mîna [21] (acestea din urmă aflate într-o groapă tîrzie, din secolul al XV-lea, și ajunse acolo, nu se știe cum, împreună cu materiale arheologice acoperind o perioadă cuprinsă între secolele al XII-lea și al XV-lea), restul ceramicii depuse ritual în necropola de la Vornicenii Mari nu numai că își află analogii cu descoperiri acoperind un teritoriu cuprins între Transilvania și Dunărea de Jos, dar particularitățile ei tehnice, stilistice și ornamentale permit urmărirea rădăcinilor sale locale începînd cel puțin cu secolele VIII—IX [22].

De asemenea, este de amintit că fragmentele ceramice descoperite în M. 2, M. 14 [23] și M. 19, lucrate la roata rapidă, sînt împodobite cu striuri orizontale, trasate cu acuratețe și puțin adîncite, de certă tehnică și factură dunăreană.

Plasate într-un astfel de context, descoperirile de la Vornicenii Mari au, credem, nu numai darul de a evidenția caracterul autohton românesc al colectivității umane ce locuia aici, dar vin să confirme și o altă realitate, pînă de curînd doar intuită, corespunzătoare unei legități istorice necesare : în primele secole ale mileniului al II-lea e.n., apartenența românilor dintr-o parte sau din cealaltă a Carpaților la același fond cultural romanic nu exclude, ci presupune cu necesitate și în chip legic existența încă a unor particularități zonale de ordinul culturii materiale. Fără să constituie — ar fi aberantă o atare afirmație — o negare a unității culturale a românilor din interiorul și din afara arcului carpatic, astfel de particularități culturale zonale sînt numai expresia împrejurărilor concrete în care s-a petrecut procesul *desăvîrșirii* formării poporului nostru, în condițiile contactului de lungă durată cu triburile slave și cu ultimii migratori.

DAS FRÜHMITTELALTERLICHE GRÄBERFELD VON VORNICENII MARI (BEZ. SUCEAVA)

ZUSAMMENFASSUNG

Im Rahmen der weitläufigen archäologischen Forschungen, die seit mehreren Jahren in den dörflichen Siedlungen der oberen Moldau und im oberen Becken Șomuzul Mare durchgeführt werden, nehmen die Grabungen von Vornicenii Mari (Bez. Suceava) einen besonderen Platz ein, da man hier auf dem Gebiete, des durch schriftliche Quellen aus dem XV.—XVIII. Jahrhundert unter dem Namen *Tulova* bekannten Dorfes, einen der ältesten quellenmässig belegten Bojarenhof, und zwar den Hof des Bojaren Oană, lokalisieren konnte.

Im Laufe der Untersuchungen wurde ein außerordentlich wichtiges Gräberfeld entdeckt, aus dem bis jetzt 52 Gräber freigelegt worden sind. Die ausschließliche Körperbestattung zusammen mit der West(Kopf)-Ost (Beine)-Orientierung sprechen eindeutig für eine christliche Bevöl-

[21] Pentru comparații, cf. I. Ioniță și V. Spinei, *op. cit.*, p. 318, fig. 7/4.
[22] Cf. Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 66—69 și fig. 18/5—6.
[23] Cf. Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa și Eugen Comșa, *op. cit.*, p. 157, fig. 94/10 și p. 161, fig. 98/6.

kerung. Außerdem können noch folgende Merkmale erwähnt werden: a.) die verschiedene Lage der Arme der Bestatteten: beide Handflächen auf dem Becken; eine Handfläche auf dem Becken, die andere auf der Schulter; ein Arm längs dem Körper gestreckt der andere mit der Handfläche auf dem Becken; beide aus dem Ellbogen stark gebogen, mit den Handflächen auf der Schulter; beide Arme längs dem Körper gestreckt; b.) vollständiges Fehlen der für gewöhnlichen Beigaben (Schmucksachen, Trachtenstücke, Münzen, u.s.w.); c.) die Anwesenheit von Gefäßen oder Gefäßbruchstücken, die den Gräbern für kultische Zwecke beigelegt worden sind; d.) die kultische Reinigung der Gräber und der Verstorbenen durch Kohle, welche unter die, um die oder über die Skelette gefunden wurde; e.) die Anwesenheit von Getreidekörnern (*Triticum vulgare*, *Hordeum vulgare*) in einigen Gräbern.

Die Beigabenlosigkeit der Gräber bildet ein schweres Hindernis für die chronologische Einordnung oder für die ethnische Zuweisung. In diesem Fall bildet die Keramik, obwohl sich dabei auch vielleicht gerechtfertigte kritische Einwände erheben dürften, das einzige Instrument mit dessen Hilfe man die Frage lösen könnte. Es gibt aber ausreichende Elemente auf Grund deren man sagen kann, daß das Gräberfeld einer christlichen und bodenständigen Bevölkerung (siehe die Anwesenheit der Getreidekörner in einigen Gräbern) angehört und daß diese Bevölkerung nur eine rumänische sein kann, wie das durch die aus den Gräbern stammende Keramik anschaulich dargelegt wird. Mit einer einzigen Ausnahme, welche das Gefäß aus dem irgendwie isoliert stehenden Grab 16 betrifft, hat die Keramik sehr enge Beziehungen zu älteren oder neueren Funden aus Transsilvanien oder von der unteren Donau, alle von sicherer romanischer Tradition und von unleugbarer rumänischer Angehörigkeit.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

CONTRIBUŢII ARHEOLOGICE CU PRIVIRE LA AŞEZAREA DE LA BAIA ÎN EPOCA ANTERIOARĂ ÎNTEMEIERII STATULUI FEUDAL MOLDOVA

DE

LIA BĂTRÎNA şi ADRIAN BĂTRÎNA

Una dintre problemele ce reţin mai de multă vreme şi în mod constant atenţia istoricilor români este cea a genezei şi evoluţiei oraşelor medievale de pe teritoriul Moldovei, din rîndul cărora aşezarea de la Baia s-a bucurat întototdeauna de o atenţie deosebită. Deşi despre Baia — cu privire la vechimea, căile de formare, originea numelui, stadiul de dezvoltare în diferite epoci, organizarea administrativă, populaţia, istoria ecleziastică şi arhitectura aşezării — s-a scris mult, atît în literatura istorică română, cît şi în cea străină [1], se constată, pe bună dreptate, că „pe cît este de bogată bibliografia subiectului, pe atît este şi de repetitivă [2], cauza rezidînd în împrejurarea că la baza aprecierilor referitoare la *existenţa şi caracterul aşezării în epoca ce precede întemeierea statului feudal Moldova* au stat exclusiv unele şi aceleaşi izvoare istorice.

Cunoştinţele despre aşezarea de la Baia au sporit simţitor abia odată cu primele investigaţii arheologice ce au reuşit să furnizeze acele date atît de necesare în precizarea vechimii sale, cît şi în conturarea unei imagini de ansamblu asupra stadiului de dezvoltare în principalele etape ale existenţei sale. Cercetărilor iniţiate şi desfăşurate de un colectiv al Institutului de istorie şi arheologie „A.D. Xenopol" din Iaşi [3] li s-au adăugat cele

---

[1] O bibliografie bogată vezi la Nicolae Stoicescu *Repertoriul bibliografic al localităţilor medievale din Moldova*, Bucureşti, 1974; R. Teodoru, SCIA, seria arta plastică, 20, 1973, 2, p. 233 şi urm.

[2] R. Teodoru, *op. cit.*, p. 233.

[3] Debutînd în anul 1958 sub forma unor cercetări de suprafaţă efectuate la „Cetăţuia", în preajma bisericii catolice şi în jurul Bisericii Albe (colectiv compus din N. Zaharia, Dan Gh. Teodor şi Silvia Teodor, cf. N. Zaharia, M. Petrescu Dîmboviţa, Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova de la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970, p. 308), ele au continuat sub forma unor săpături cu caracter de salvare întreprinse în vecinătatea lăcaşului catolic, ale căror rezultate au constituit obiectul unui prim raport arheologic (vezi Dan Th. Teodor şi Em. Zaharia, Materiale, 9, 1963, p. 353—365). Întrerupte pentru aproape un deceniu, cercetările au fost reluate în 1967 sub forma unor noi recunoaşteri de suprafaţă (colectivul a fost format din: Al. Andronic, A. C. Florescu, Silvia Teodor, Eugenia Neamţu, Vasile Neamţu, Stela Cheptea şi M. Nistor), precum şi a unor săpături sistematice întreprinse în sectorul din jurul Bisericii Albe (colectiv constituit din: Al. Andronic, E. Neamţu, Stela Cheptea, V. Spinel şi N. Ursulescu, cf. E. Neamţu, V. Neamţu, şi Stela Cheptea, AUI, istorie, 19, 1973, 2, p. 169). Continuate în 1968 într-un sector aflat la circa 50 m spre vest de ruinele bisericii catolice (colectiv compus din: E. Neamţu, Stela Cheptea şi V. Neamţu, cf. *ibidem*, p. 170), ele s-au desfăşurat aproape cu regularitate, rezultatele cercetărilor fiind prezentate, parţial, într-o serie de studii şi comunicări (vezi: E. Neamţu, V. Neamţu şi Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 165—183; E. Neamţu, SCIVA, 25, 1974, 3, E. Neamţu, V. Neamţu şi Stela Cheptea, AUI, 21, istorie 1975, p. 15—30; idem, *Consideraţii privind unele implicaţii ale procesului de urbanizare a aşezării de la Baia în secolul al XVI-lea*, comunicare la dezbaterea privind arheologia aşezărilor rurale din secolele XII—XIV de pe teritoriul României, 7—8 aprilie 1979 ; idem, Suceava, 5, 1978, p. 205—224); idem, *Oraşul medieval Baia în secolele XIV—XVII*, Iaşi 1980.

întreprinse de noi în contextul lucrărilor de restaurare organizate de Direcţia patrimoniului cultural naţional, lucrări ce au vizat binecunoscuta ruină a bisericii catolice din Baia. Desfăşurate pe parcursul a două campanii, în mai—iunie 1974, şi iulie—august 1975, cercetările noastre au avut drept rezultat, în afară de obţinerea acelor date ce au permis precizarea fazelor de construcţie ale edificiilor de cult — deoarece avem de-a face cu o succesiune de două lăcaşuri — şi încadrarea lor cronologică, surprinderea unui număr de complexe de locuire ce au funcţionat concomitent sau succesiv o lungă perioadă, cuprinsă între prima jumătate a secolului al XIV-lea şi începutul celui de al XVI-lea, situaţie ce poate fi caracterizată chiar de pe acum drept excepţională. Dat fiind numărul mare de complexe descoperite şi cercetate, bogăţia şi varietatea materialelor recoltate, precum şi interpretările ce decurg din prezenţa unora într-un anumit context arheologic, ne-am propus să le prezentăm, pe rînd, în ordine cronologică. Călăuziţi de acest gînd, în materialul de faţă, vom zăbovi asupra celui mai vechi aspect arheologic relevat de secţiunile practicate în colţul de sud-vest al turnului. Este vorba de un *complex de locuire* interceptat în anul 1974, în urma executării secţiunii 3, şi cercetat integral în anul următor prin deschiderea secţiunilor 26, 28 şi 29, ultimele două fiind situate pe latura de sud a turnului (fig. 1).

Deşi depunerile arheologice au fost, în parte, deranjate de numeroase gropi de morminte, de răscolirile căutătorilor de comori sau de mai vechi săpături arheologice[4], succesiunea stratigrafică poate fi urmărită cu destulă uşurinţă dacă se coroborează datele furnizate de cele patru secţiuni amintite (S_3, S_{26}, S_{28} şi S_{29}). Astfel, s-a putut constata existenţa, în suprafaţa la care ne referim, a trei importante momente de construcţie, ce se succed în timp şi spaţiu, fiecare ilustrat de cîte un complex distinct. Cel mai vechi, reprezentat de o *locuinţă* ce o vom denumi L_1, este suprapus parţial — la scurtă vreme după dezafectarea sa — de un *lăcaş de cult* (B_1) realizat din lemn şi de necropola organizată în jurul său, lăcaşul fiind înlocuit, la rîndul său, de binecunoscuta construcţie de zid a ***bisericii catolice*** (B_2). Stratigrafia suprafeţei ce ne interesează se prezintă astfel: solul viu, reprezentat de o argilă galbenă amestecată cu prundiş, este suprapus de un strat de pămînt brun închis (în grosime de 50 cm) care conţine la partea sa superioară sporadice urme de cultură materială (fragmente ceramice, chirpic şi pigmenţi de cărbune). De la faţa acestui strat se taie, dealtfel, şi groapa locuinţei interceptate. În profilul de nord al S_3 (fig. 2 a) s-au conservat acele depuneri ce ilustrează momentele construcţiei, funcţionării şi dezafectării edificiului de lemn, dar asupra acestora vom reveni cu alt prilej.

Orientată pe direcţia nord-est/sud-vest, L_2 se înscrie în categoria *locuinţelor cu pivniţă* îngropată pe o adîncime ce depăşeşte jumătate din înălţimea sa, locuinţe realizate dintr-o structură lemnoasă compusă din tălpi şi stîlpi[5]. Adîncită în pămînt cu 1,10 m în raport cu vechiul nivel de

[4] S_3 suprapune o secţiune arheologică mai veche, cu dimensiunile de 2 × 2 m, practicată doar pînă la adîncimea de 2,40 m, la care apare un strat de argilă galbenă.

[5] Cu privire la modalităţile de construire a locuinţelor, cu sau fără pivniţă, din cele mai vechi timpuri pînă în feudalismul dezvoltat, vezi mai nou: C. Nicolescu, *Case, conace şi palate vechi româneşti*, Bucureşti, 1979, p. 20 şi urm.

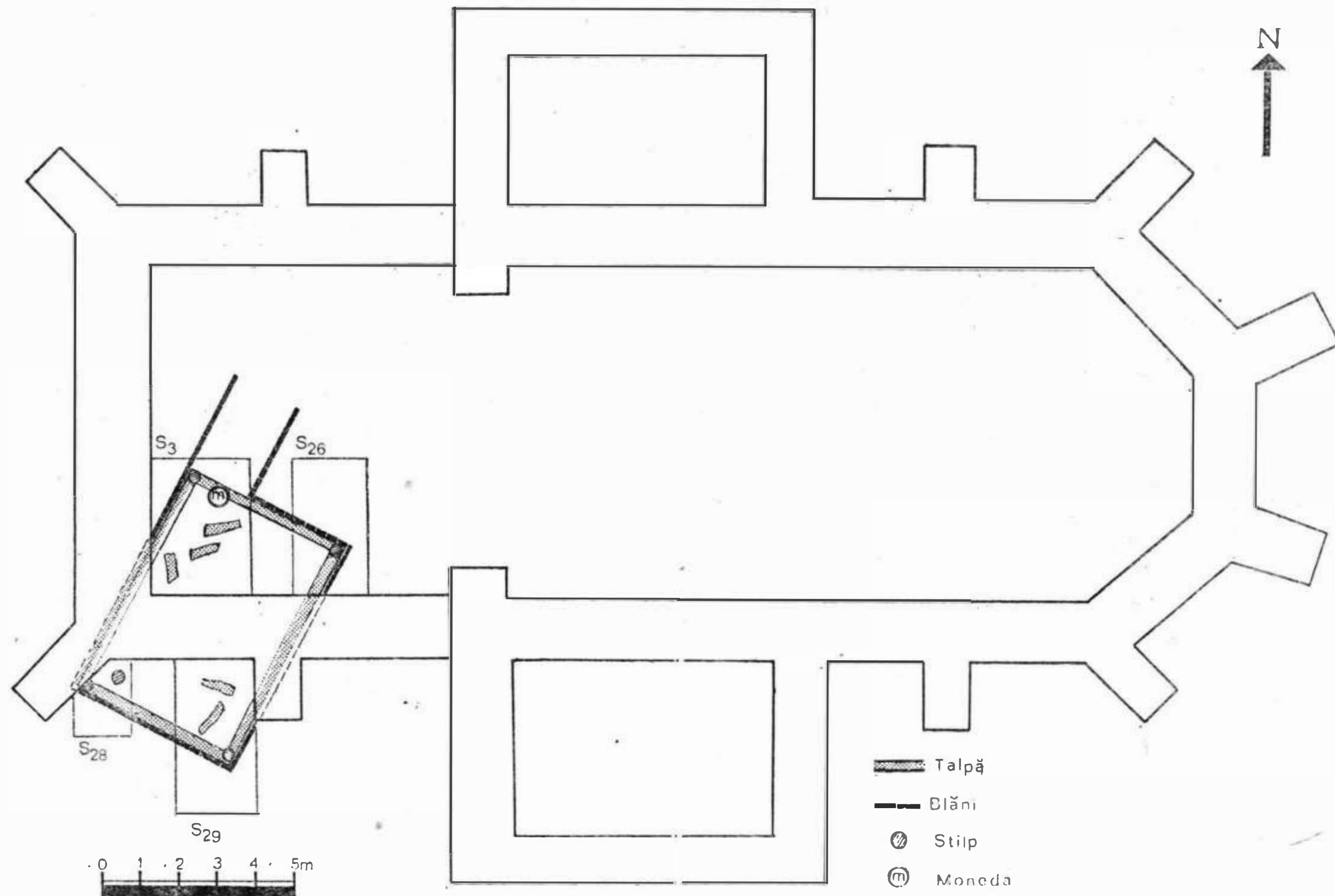

Fig. 1. Planul locuinței din prima jumătate a secolului al XIV-lea de la Baia.

1m 2m

Gropi de morminte sec. XV-XVII

Gropi de morminte a-II-a jum. sec. XIV

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

(a)

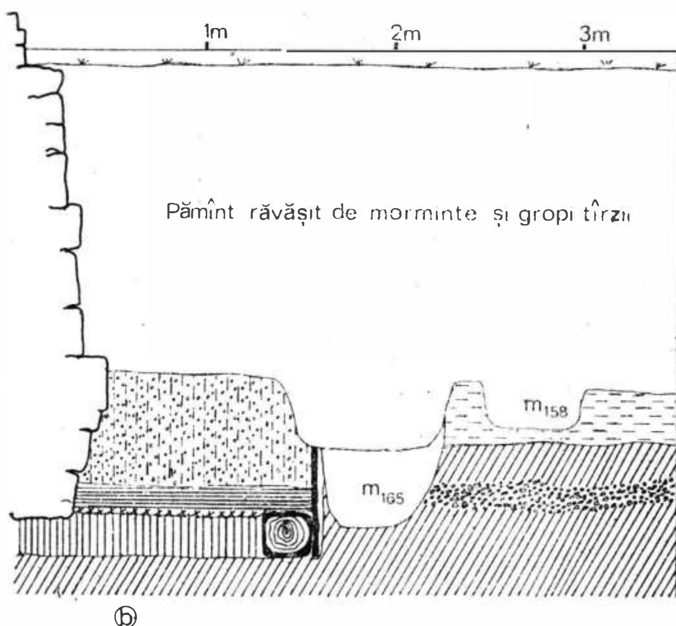

Fig. 2. a) Profilul de nord al S_3; 1 argilă galbenă — sol viu; 2 prundiş; 3 pămînt brun închis — humus medieval; 4 umplutură din pămînt brun şi argilă galbenă — nivelare; 5 cărbune; 6 argilă vineţie cu prundiş, pigmenţi de cărbune, chirpic ars — umplutură ulterioară dezafectării; 7 pămînt brun închis cu lentile de argilă şi pigmenţi de chirpic ars — umplutură ulterioară dezafectării; 8 argilă galbenă; 9 argilă cu chirpic ars; 10 argilă nisipoasă; 11 blană carbonizată; 12 talpă carbonizată. b) Profilul de vest al S_{26}.

călcare (şi cu 2,80 m faţă de cel actual), pivniţa locuinţei a fost obţinută prin săparea unei gropi de plan dreptunghiular, cu laturile de 6,50 × 4,70 m, ai cărei pereţi verticali urmează un traseu drept, fără neregularităţi. Accesul la interior se efectua prin intermediul unui gîrlici — în lungime de 2,60 m şi cu o lăţime de 1,70 m — realizat sub forma unui plan înclinat şi dispus pe latura de nord a pivniţei, una din laturile sale aflîndu-se în prelungirea peretelui său de vest.

Structura de rezistenţă a construcţiei, deşi distrusă în bună măsură de incendiu, poate fi reconstituită cu relativă uşurinţă : tălpile (în secţiune pătrată, cu latura de 0,20—0,25 m) erau dispuse de-a lungul laturilor gropii susţinînd stîlpii (cu diametrul de 0,25 m) încastraţi în cele patru colţuri. La limita dintre pivniţa şi locuinţa propriu-zisă, precum şi la partea superioară a acesteia, stîlpii erau legaţi prin grinzi orizontale. În spatele tălpilor şi a stîlpilor, căptuşind pivniţa, au fost dispuse în poziţie verticală şi într-o succesiune regulată blăni (cu lăţimea de 0,25 m şi grosimea de 0,03 m) legate la intervale regulate prin cununi orizontale ce contribuiau la închegarea construcţiei. Pereţii casei erau lipiţi cu un strat de argilă amestecată cu pleavă, urme de lipitură purtînd amprente ale scîndurilor fiind descoperite în umplutura pivniţei. Podina a fost realizată prin nivelarea fundului gropii cu un strat de pămînt brun închis cu pigmenţi de argilă, bine bătătorit, în grosime de circa 0,20 m, acţiune ce-a avut drept rezultat îngroparea tălpilor. Gîrliciul avea pereţii căptuşiţi tot cu blăni dipuse în poziţie verticală şi încastrate în pămînt, în condiţiile în care aici tălpile absentează. Un mic prag de lemn delimitează pivniţa de gîrlici, panta acestuia fiind şi ea amenajată cu un strat de pămînt bine bătătorit.

Absenţa la nivelul podinei a urmelor unui sistem de încălzire — fie el vatră deschisă, cuptor sau chiar soclul unei eventuale sobe fără cahle — ne obligă să interpretăm complexul descoperit drept pivniţă a unei locuinţe a cărei încăpere sau încăperi se aflau plasate la un nivel superior acesteia. În cuprinsul locuinţei propriu-zise sistemul de încălzire, în modul în care se va fi prezentat — oricum focul trebuie să fi fost bine izolat într-o sobă simplă, fără cahle —, putea să fie dispus în colţul său de sud-vest, ipoteză sugerată de existenţa în această zonă — la nivelul pivniţei — a unui stîlp, încastrat în pămînt, al cărui rol trebuie să fi fost acela de a susţine planşeul acolo unde se exercita o sarcină suplimentară reprezentată tocmai de amenajarea bănuită.

Umplutura pivniţei este reprezentată de un prim strat (gros de 0,20 m) compus din chirpic ars, provenind din pereţi, dar şi o lipitură mai groasă aparţinînd sistemului de încălzire, cenuşă — ce rezultă în bună măsură de la acoperişul de paie —, fragmente de scîndură, bîrne şi stîlpi carbonizaţi, materiale ce suprapun nemijlocit podina. În rest, pînă la cota de umplere totală a gropii pivniţei apar două straturi : unul de argilă, altul brun, ambele cu urme de cărbune şi chirpic ars în compoziţie. Explicaţia acestei situaţii credem că rezidă în încercările de recuperare a diferitelor obiecte surprinse de incendiu şi prăbuşite în pivniţă odată cu elementele de construcţie, cît şi în acţiunile de nivelare a terenului. În acest scop, suprafaţa pivniţei a fost degajată de o bună parte din resturile provocate de incendiu, pînă aproape de podină, umplerea din nou realizîndu-se metodic,

prin aducerea unui pămînt mai mult sau mai puțin curat. Pe seama acțiunii de recuperare poate fi pusă și cantitatea mică de materiale surprinse în acest complex.

După cum s-a mai arătat, L_1 *își încetează perioada de funcționare* ca urmare a unui puternic incendiu ce mistuie întreaga construcție. Un gros de argint, emis între anii 1346 și 1351 de către Ludovic I de Anjou [6], descoperit pe talpa ce separă pivnița de gîrlici, precum și materialul ceramic aflat la nivelul podinei ne îngăduie să plasăm acest eveniment *la începutul celei de-a doua jumătăți a veacului al XIV-lea.*

Cît privește *momentul edificării* acestei locuințe, credem că nu greșim fixîndu-l *spre mijlocul primei jumătăți a veacului al XIV-lea*, deci într-o epocă anterioară întemeierii statului feudal de sine stătător Moldova.

Odată prezentat complexul descoperit, nu ni se pare a fi de prisos încercarea de a preciza apropierile sau deosebirile ce se pot stabili între tehnica de construcție a acestuia și cea a altor clădiri cercetate din Moldova, avînd în vedere în primul rînd detaliile de construcție ale unor locuințe cu pivniță, din secolele XIV—XV, cu scheletul din lemn dispus pe tălpi îngropate și cu pereții căptușiți cu blăni. Pentru prima jumătate a secolului al XIV-lea singura analogie cunoscută în momentul de față la răsărit de Carpați se găsește tot în cuprinsul așezării de la Baia și constă dintr-o locuință descoperită în sectorul „Parc" [7], la vest de biserica catolică și în apropierea locuinței noastre, motiv pentru care putem aprecia că incendiul ce a afectat ambele complexe și o bună parte din așezare este unul și același. Spre deosebire de Baia, în alte așezări din prima jumătate a secolului al XIV-lea, complexele de locuire descoperite constau din bordeie sau foarte rudimentare locuințe de suprafață, caracteristice așezărilor de evident caracter rural.

Este cazul descoperirilor de la Lunca Dorohoi [8], Hudum — Botoșani [9], Băiceni [10] etc., unde sînt întîlnite în exclusivitate bordeie de plan rectangular, cu sau fără urme de pari plasați în colțurile gropilor, gîrlici sau loc pentru vatră.

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, la Suceava se va ridica o construcție deosebită prin amploarea programului său: de dimensiuni apreciabile, prevăzută cu o pivniță mare, a cărei structură lemnoasă solidă presupune o dezvoltare corespunzătoare a încăperilor de locuit ale parterului. Existența unor amenajări speciale ce vizau un grad deosebit de confort, precum o sobă de cahle — cea mai veche prezență de acest gen în teritoriul est-carpatic —, țineau de funcția ce se apreciază a fi avut-o această construcție și anume cea de palat princiar, ridicat în vremea lui Petru I, în cuprinsul ansamblului Curții domnești, „prima dintre lucrările

---

[6] Identificarea monedei o datorăm cercetătoarei Elena Isăcescu, căreia îi aducem mulțumirile noastre și cu acest prilej.

[7] Dezafectarea acesteia s-a produs tot ca urmare a unui incendiu petrecut la mijlocul secolului al XIV-lea, așa după cum indică monedele descoperite pe podină sau în umplutură: 5 groși de argint de la Ludovic de Anjou (1346—1351) și un dinar de argint (1358—1361) (cf. V. Neamțu, E. Neamțu și Stela Cheptea, *Considerații privind unele implicații ale procesului de urbanizare* ...).

[8] Dan Teodor, E. Neamțu, V. Spinei, ArhMold, 6, 1969, p. 190.

[9] V. Spinei, R. Popovici-Baltă, *Din trecutul județului Botoșani*, Botoșani, 1974, p. 118.

[10] R. Popovici-Baltă, ArhMold, 8, 1975, p. 293 și urm.

ce trebuiau să marcheze prezenţa domniei la Suceava"[11]. Avînd în vedere funcţia complexului de la Suceava, precum şi epoca ceva mai tîrzie în care a fost realizat, apare mai pregnant importanţa *locuinţelor cu pivniţă şi structură de lemn* existente la Baia în prima jumătate a secolului al XIV-lea. Acest gen de construcţii, *rod al activităţii unor meşteri specializaţi* în domeniul prelucrării lemnului — fapt ce trebuie subliniat încă de pe acum —, prezent încă de timpuriu la Baia şi apoi în cuprinsul reşedinţei domneşti de la Suceava din a doua jumătate a veacului al XIV-lea, va deveni frecvent în peisajul urban al secolului al XV-lea, constituind apanajul unei anumite categorii de beneficiari. Pentru a sublinia această împrejurare ne mulţumim a menţiona descoperirile de la Vaslui[12] şi cele din diferite puncte ale Sucevei. Astfel, pe platoul din faţa Cetăţii de scaun s-au descoperit pivniţele a două construcţii de mari dimensiuni, dintre care prima dispunea de două gîrliciuri[13], iar cea de-a doua, legată de necesităţile domniei, conţinea în umplutra sa piesele unei sobe cu totul remarcabile[14]. La Şipot a fost dezvelit un complex de trei pivniţe[15], două dintre acestea beneficiind de gîrliciuri cu unul dintre pereţi aflaţi în prelungirea laturii lungi. În vecinătatea Curţii domneşti au mai fost cercetate patru pivniţe, aparţinînd de asemenea unor locuinţe[16]. O descoperire de dată recentă de pe actuala stradă Petru Rareş, ne-a pus în faţa urmelor unei locuinţe cu pivniţă în a cărei umplutură s-au găsit cahle ce constituie deosebite realizări în acest domeniu[17].

În ceea ce priveşte tehnica de construcţie, făcînd parte din categoria locuinţelor cu pivniţă realizată dintr-un schelet de lemn pe tălpi îngropate şi cu pereţii căptuşiţi cu lemn, L_1 prezintă asemănări cu cele mai sus amintite, dar şi o particularitate ce se referă la modul în care sînt căptuşiţi pereţii pivniţei. În toate cazurile cunoscute, aceştia sînt realizaţi din blăni dispuse în cununi orizontale, spre deosebire de locuinţa de la Baia, unde dispoziţia blănilor este verticală.

Din cele prezentate mai sus, reiese că Baia primei jumătăţi a secolului al XIV-lea cunoaşte un tip de locuinţă ce va deveni frecvent abia în veacul al XV-lea, constituind atributul unei anumite categorii de beneficiari: domnia, înalta feudalitate sau elementele înstărite din mediul urban. Această realitate arheologică demonstrează prezenţa la Baia, încă de pe acum (prima jumătate a secolului al XIV-lea), a unor *meşteri specializaţi în domeniul prelucrării lemnului*, în măsură să realizeze, la solicitările unor comanditari înstrăiţi, locuinţe cu un program mai amplu şi cu un confort deosebit, împrejurare ce ilustrează existenţa acelor trăsături specifice meşteşugului constructiv prezente într-o *aşezare aflată într-un stadiu avansat de urbanizare*, chiar dacă nu dobîndise toate atributele oraşului deplin format. O altă activitate, ce ne ajută să desluşim mai bine

---

[11] Lucian Chiţescu, Cercetări arheologice, Bucureşti, 1, 1975, p. 245—259; M.D. Matei şi Emil I. Emandi, Suceava, 4, 1977, p. 115.

[12] Al. Andronic, I. Ioniţă, Fl. Banu, Materiale, 8, 1962, p. 797 şi urm.

[13] Trifu Martinovici şi Şt. Olteanu, Materiale, 5, 1959, p. 599 şi urm. şi 6, 1959, p. 679 şi urm.

[14] Radu Popa, SCIVA, 20, 1969, 1, p. 43—67.

[15] M. D. Matei şi colab., Materiale, 8, 1962, p. 741—761.

[16] Gh. Diaconu, SMIM, 1, 1956, p. 270—272.

[17] M. D. Matei şi Emil I. Emandi, SCIVA, 28, 1977, 4, p. 554—575.

caracterul aşezării în această epocă, se referă la producţia ceramică aflată şi ea pe o înaltă treaptă de specializare, aşa după cum ne sugerează analiza materialului ceramic aflat în L_1.

Încă de la bun început se constată existenţa a trei categorii ceramice, clasificarea ţinînd cont de criteriul provenienţei, şi anume : 1) una aparţinînd populaţiei autohtone, rezultat al prelucrării binecunoscutului lut de calitate superioară de care dispunea ţinutul Băii[18] ; 2) aceea datorată elementului colonist ; 3) şi în sfîrşit cea provenită de pe urma importului.

1) Categoria *ceramică de provenienţă locală* se remarcă printr-o serie de caracteristici ce îi conferă o notă aparte în cadrul ceramicii existente în aceeaşi vreme în restul Moldovei. Realizată dintr-o pastă de bună calitate, omogenă, dispunînd astfel de un grad ridicat de plasticitate, ea poate fi împărţită în cîteva grupe în funcţie de calitatea pastei şi granulaţia degresantului : a) cea obţinută dintr-o argilă bine aleasă, degresată cu nisip fin, aspectul general al pereţilor fiind uşor catifelat ; b) cea care foloseşte aceeaşi pastă bine aleasă, nisipul cu granulaţie medie ca degresant conferind pereţilor un aspect uşor aspru, dar uniform ; c) într-o proporţie foarte mică întîlnim o grupă ceramică realizată dintr-o pastă degresată cu nisip cu o granulaţie medie, insuficient de bine frămîntată şi ca urmare cu porozităţi în spărtură.

Arderea este efectuată în mediu oxidant şi întotdeauna completă, fapt ce conferă pereţilor vaselor o culoare roşie sau castaniu-gălbuie.

În ceea ce priveşte tehnica de lucru, apare ca predominantă folosirea roţii cu turaţie rapidă, deşi — într-o mai mică măsură — se întîlnesc şi vase modelate la o roată cu turaţie medie.

Deşi nu s-a reuşit întregirea decît a unui singur vas, s-au putut stabili totuşi principalele forme ceramice existente în cuprinsul complexului cercetat. Astfel, forma predominantă este reprezentată de *oala-borcan*, cu corpul alungit, piriform sau ceva mai bombat, în acest ultim caz dimensiunile fiind mai reduse. Limita superioară a acestora cunoaşte o profilatură simplă, putînd fi distinse două tipuri :

— buză înaltă, dreaptă (fig. 3/1,2) sau uşor arcuită (fig. 3/4-6), cu grosimea aproximativ egală cu cea a pereţilor vasului, răsfrîntă spre exterior, cu muchia uşor rotunjită (fig. 3/1), teşită oblic spre exterior (fig. 3/2-3) sau prezentînd uneori o slabă şănţuire mediană (fig. 3/4-6). Gîtul este în general scund şi arcuit, iar umărul oblic. Această profilatură simplă este întîlnită încă din secolul al XII-lea în nivelurile arheologice de la Hlincea[19] sau în cele de la sfîrşitul secolului al XIII-lea şi începutul celui de al XIV-lea de la Lunca Dorohoi[20], Bîtca Doamnei, Curtea dom-

---

[18] Şt. Olteanu, SMIM, 3, 1959, p. 172 (cf. N. Iorga, *Documente româneşti din arhivele Bistriţei*, I, Bucureşti, p. LXVIII).

[19] M. Petrescu-Dîmboviţa şi colab., SCIV, 4, 1953, p. 316—323, fig. 5/1 şi 8/2; idem, SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 241, fig. 4/4.

[20] Dan Gh. Teodor, E. Neamţu şi V. Spinei, *op. cit.*, fig. 7/9—12.

nească din Piatra Neamţ[21], Brăşăuţi[22], Dărmăneşti — Piatra Neamţ[23] Suceava[24], Liteni[25], Horodnic[26] Rădăuţi[27] etc ;

— buza scundă, arcuită şi răsfrîntă mult spre exterior, cu muchia subţiată, iar gîtul scund şi uşor îngroşat faţă de pereţi (fig. 3/7). Materiale cu o profilatură asemănătoare sînt prezente din secolul al XIII-lea la Hlincea [28], Bîtca Doamnei [29] şi Rădăuţi [30], precum şi în prima jumătate a veacului al XIV-lea la Lunca Dorohoi [31], Scheia-Suceava [32] şi Horodnic [33].

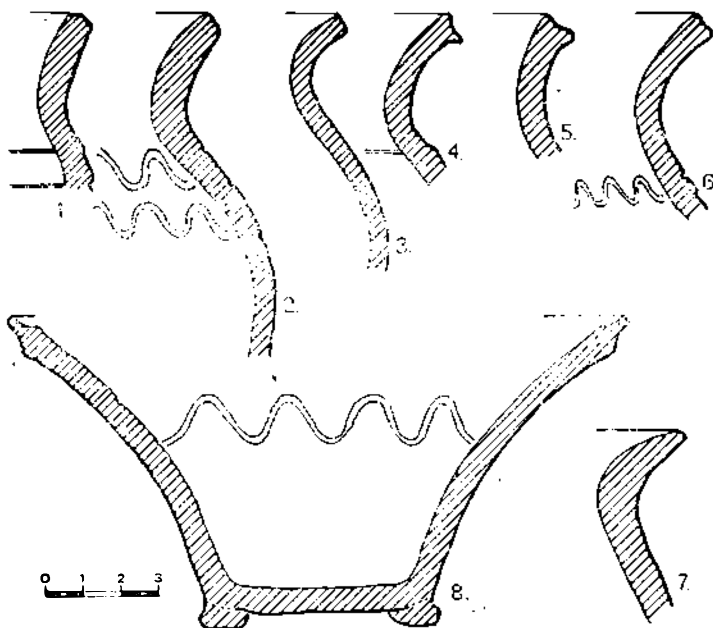

Fig. 3. Profile ceramice din prima jumătate a secolului al XIV-lea.

Decorul este prezent sub forma liniei în val, simplă sau dublă, incizată pe umărul sau la partea superioară a corpului vasului, cu meandrele mai mult sau mai puţin înalte, destul de strînse, şi înclinate uşor spre stînga (fig. 3/2,6). Apar, de asemenea, incizii paralele dispuse tot la partea

---

[21] Materiale aflate în depozitul Muzeului de arheologie din Piatra Neamţ şi consultate prin bunăvoinţa colegului Virgil Mihăilescu-Bîrliba.

[22] Victor Spinei şi Dan Monah, Materiale, 10, 1973, p. 264.

[23] Victor Spinei, MemAntiq, 1, 1969, p. 220—221, fig. 3/1.

[24] SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 312, fig. 47; SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 800, fig. 40; Elena Busuioc, *Ceramica de uz comun, nesmălţuită, din Moldova*, Bucureşti, 1975, fig. 1/VII (10), 2/11, 12, 3/1; M. D. Matei, SCIVA, 29, 1978, 4, fig. 2/1,2.

[25] M. D. Matei, Emil I. Emandi, Suceava, 1978, p. 228, fig. 2/1,2.

[26] Lia Bătrîna şi Adrian Bătrîna, Suceava, 1978, p. 164, fig. 2/3,6.

[27] Cercetări inedite, datorate autorilor.

[28] M. Petrescu-Dîmboviţa şi colab., SCIV, 4, 1953, fig. 1/7.

[29] C. Scorpan, Dacia, N. S., 9, 1965, p. 444, fig. 4/11, 19.

[30] Vezi nota 27.

[31] Dan Gh. Teodor, E. Neamţu şi V. Spinei, *op. cit.*, fig. 7/8.

[32] SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 312.

[33] Lia Bătrîna şi Adrian Bătrîna, *op. cit.*, fig. 2/1.

superioară a corpului (fig. 3/1,4). De menţionat că absenţa alveolelor sau a crestăturilor aplicate pe muchia buzei — frecvente în cuprinsul ceramicii din prima jumătate a secolului al XIV-lea din nordul Moldovei [34] — conferă o notă particulară ceramicii de la Baia din această epocă.

Altă categorie este reprezentată de *vasele de dimensiuni mai mari* destinate, în mod sigur, păstrării proviziilor. Deşi fragmentele păstrate nu conţin elemente de profilatură, se pot opera unele aprecieri de ordin general, dar şi particular. Astfel, se constată că fragmentele au aparţinut unui număr de trei vase, dintre care două sînt modelate dintr-o pastă fină, iar ultimul dintr-una ceva mai aspră, cu grosimea pereţilor variind între 0,7—1,2 cm, toate lucrate la o roată cu turaţia rapidă şi arse în mediu semioxidant.

O ultimă formă este ilustrată de un vas *tronconic* ce trezeşte un interes deosebit, dacă ţinem cont de prezenţa sa atît de timpurie. Cu înălţimea de 8,3 cm, diametrul bazei de 6,8 cm şi cel al gurii de 16,4 cm, vasul are pereţii oblici şi uşor răsfrînţi în jumătatea superioară. Buza este mult subţiată şi rotunjită. Într-un mod aparte este rezolvată limita inferioară a vasului şi anume prin aplicarea unui colăcel pe circumferinţa fundului şi netezirea sa la exterior, realizîndu-se astfel un scund picior inelar ce aparent face corp comun cu pereţii vasului (fig. 3/8). Decorul este plasat la interior, fiind reprezentat de o linie în val, cu meandrele largi, incizată în zona mediană. Aşa după cum se prezintă acest tip de vas, nu poate fi considerat decît o formă timpurie de strachină, stîngaci modelată, dacă ne gîndim în mod special la piciorul inelar. Nu este exclus ca unui exemplar întrucîtva similar să-i aparţină şi un fragment descoperit mai demult la Suceava, într-un nivel premuşatin [35]. Deşi fragmentul a fost socotit ca aparţinînd unui capac, produs cu totul incidental pentru acea vreme [36], nu ni se pare imposibilă atribuirea sa unei străchini, ţinînd cont de curbura corpului care sugerează, mai degrabă, încheierea vasului printr-un picior inelar decît printr-un buton de prindere. Dar oricum ar sta lucrurile cu acest fragment, cel de la Baia constituie o formă clară ce obligă la reconsiderarea unor opinii — exprimate anterior cu privire la apariţia strachinei [37] — la baza cărora au stat doar datele furnizate de descoperirile de la Suceava. În acest sens, credem că *poate fi acceptată existenţa sa*, în anumite centre — precum Baia, Suceava —, în care olăritul se afirma deja ca o activitate meşteşugărească pe deplin închegată, *cu puţin înainte de mijlocul secolului al XIV-lea*, deci mult mai timpuriu decît s-a apreciat, făcînd parte din vesela ce nu putea lipsi la această dată din aşezările amintite.

Studiul acestei prime categorii ceramice ne-a prilejuit o serie de constatări ce ne îngăduie să definim, mai bine decît pînă acum, stadiul ce-l va fi atins producţia ceramică în acest centru în cel de-al doilea sfert al veacului al XIV-lea. Dacă în alte aşezări contemporane din nordul Moldovei ceramica este deţinătoarea unor puternice trăsături arhaice sub

---

[34] Elena Busuioc, *op. cit.*, p. 25.

[35] *Ibidem*, fig. 13/2.

[36] *Ibidem*, p. 30.

[37] Cu prudenţa cuvenită, determinată de stadiul cercetărilor, se apreciază că strachina nu se documentează în ceramica locală înainte de începutul secolului al XV-lea, apariţia ei fiind „concomitentă cu primele dovezi ale producerii ceramicii smălţuite în cuprinsul căreia o largă răspîndire o are tocmai această formă de vas" (vezi la Elena Busuioc, *op. cit.*, p. 52).

aspect tehnic, tipologic şi al decorului [38], cea produsă la Baia prezintă unele caracteristici ce îi conferă o poziţie aparte, dar, după cum vom vedea, nu singulară. Calitatea superioară a pastei, obţinută din lut bine ales, degresată cu un procentaj optim de nisip cu granulaţie fină sau medie, arderea completă în mediu oxidant sau semioxidant, precum şi folosirea cu precădere a roţii rapide [39], şi numai arareori a celei cu turaţie medie, constituie tot atîtea caracteristici ce vorbesc despre o perfecţionare a procedeelor tehnice, marcînd începuturile închegării unei producţii de caracter specializat într-o aşezare ce păşise hotărît pe calea urbanizării.

Dar, Baia nu constituie o excepţie în această privinţă, cercetări de dată recentă stabilind că „Suceava, încă din prima jumătate a secolului al XIV-lea, se constituise într-o unitate economico-socială, prezentînd trăsături de aşezare urbană, fie şi incipiente" [40] în condiţiile situării ei într-o „zonă cu un coeficient demografic ridicat" [41]. Materialul ceramic descoperit în nivelul premuşatin din cuprinsul Curţii domneşti a probat că şi în această aşezare roata rapidă devenise larg răspîndită, caracteristicile tehnico-stilistice ale ceramicii de uz comun fiind acelea ale producţiei meşteşugăreşti [42].

Aceste realităţi ne relevă existenţa la răsărit de Carpaţi a unei categorii aparte de aşezări ce se detaşează, încă din prima jumătate a veacului al XIV-lea, de restul satelor printr-o activitate de producţie curentă şi specializată, împrejurare ce le conferă deja caracterul unor oraşe aflate într-un stadiu cel puţin incipient. În rîndul acestora, în afară de Suceava şi Baia, se cuvine a fi menţionat şi Siretul, aşezare în cuprinsul căreia cercetările arheologice din ultimii ani au putut scoate în evidenţă dovezile unei producţii materiale de un nivel ridicat [43].

2) Cea de-a doua categorie ceramică este reprezentată doar de un fragment din partea superioară a unei *căni cu gura trilobată, executată dintr-o pastă foarte fină, cenuşie*. Atribuită unor grupuri de colonişti germani stabiliţi în Moldova, această specie ceramică a constituit obiectul unor studii speciale, în care aprecierile se fac îndeosebi pe baza unor materiale descoperite la Suceava, Roman şi Siret [44]. De fiecare dată, pe bună dreptate, s-a considerat că prezenţa ei în cuprinsul unor aşezări şi la un anumit moment presupune realităţi de ordin istoric ce nu pot fi ocolite. Dacă pentru Suceava se opinează că ceramica cenuşie nelocală putea fi cunoscută de olarii suceveni chiar înainte de stabilirea purtătorilor ei în cuprinsul aşezării (prezenţa elementului alogen fiind admisă la Suceava odată cu deceniul al nouălea al secolului al XIV-lea [45]), ca urmare a pro-

[38] *Ibidem*, p. 14.

[39] Cercetătorii ieşeni menţionează o categorie ceramică locală lucrată la roata rapidă în cuprinsul unui complex (L_2) — descoperit în sectorul „Parc" — contemporan cu cel prezentat de noi (cf. V. Neamţu, E. Neamţu şi Stela Cheptea, *op. cit.*).

[40] M. D. Matei, *op. cit.*, p. 551.

[41] Idem, SCIVA, 28, 1977, 1, p. 81.

[42] *Ibidem*, 29, 1978, 4, p. 551.

[43] Al. Rădulescu, Dacia, N. S., 16, 1972, p. 225—242.

[44] Mircea D. Matei, *Contribuţii arheologice la istoria oraşului Suceava*, Bucureşti, 1963, p. 131—160; Lucian Chiţescu, SCIV, 15, 1964, 3; Mircea D. Matei, Lucian Chiţescu, SMIM, 1, 1968; Al. Rădulescu, *op. cit.*; Elena Busuioc, *op. cit.*, p. 33—34.

[45] M. D. Matei, SCIVA, 29, 1978, 4, p. 552.

ducerii și răspîndirii sale din Siretul învecinat [46], existența acesteia la mijlocul secolului al XIV-lea la Siret și la Roman în ultimul sfert al veacului amintit este legată de prezența în aceste momente a unei populații străine, de origine germană: negustori, meșteșugari și chiar mercenari aflați în slujba domniei, menționați și pe cale documentară [47]. Ulterior, această categorie ceramică devine cunoscută și olarilor autohtoni, aceștia reușind să o producă într-un mod identic sau cel puțin asemănător [48], motiv pentru care nu se mai pot face atribuiri de natură etnică.

Cît privește Baia, absența unor mărturii probante a prezenței ceramicii fine cenușii în nivelul aparținînd primei jumătăți a secolului al XIV-lea a determinat opinia că elementul de colonizare nu poate fi admis decît în a doua jumătate, mai precis în deceniul al nouălea, al secolului al XIV-lea [49].

Dar, iată că recentele descoperiri reușesc să pună în evidență tocmai aici existența mai timpurie (prima jumătate a secolului al XIV-lea) a speciei ceramice fine cenușii (surprinsă într-un complex închis și datat cu monedă), motiv pentru care credem că *se poate vorbi, cel puțin din al doilea sfert al veacului al XIV-lea, de începuturile unui proces de penetrare a coloniștilor* de origine germană în cuprinsul acestei așezări, element ce va fi influențat comunitatea românească de la Baia.

3) În sfîrșit, o ultimă categorie ceramică este reprezentată de un *fragment din corpul unui vas smălțuit* de factură bizantină, de culoare verde, cu irizații albăstrui [50], prezență ce nu poate fi pusă decît pe socoteala schimburilor comerciale facilitate de apariția (înainte de 1339) [51] a marelui drum comercial ce lega nordul Mării Negre de Polonia și de apropierea căruia așezarea de la Baia va beneficia în suficientă măsură.

Sintetizînd principalele date arheologice obținute, constatăm că peisajul cultural al așezării de la Baia, din unghiul realizărilor pe planul meșteșugului constructiv, începe să poată fi schițat pentru prima jumătate a secolului al XIV-lea. Dacă pentru această epocă, celelalte așezări cercetate ne-au oferit imaginea unor bordeie sau foarte rudimentare locuințe de suprafață de evident caracter rural, cea de la Baia ne pune în fața unor realizări ce credem că nu exagerăm socotindu-le ca fiind remarcabile pentru mediul românesc est-carpatic în care chiar de pe acum se dezvoltă o înfloritoare civilizație a lemnului în domeniul construcțiilor. Această realitate ilustrează un mod de viață care, departe de a mai fi modest, constituie apanajul unui personaj, sau chiar a unei colectivități, ce cunoaște și beneficiază de avantajele oferite de o așezare ce pășea hotărît pe calea urbanizării. Dar, măsura cîștigurilor obținute de așezare în domeniul culturii materiale la această dată ne este oferită și de progresele evidente obținute de producția locală de ceramică. Utilizarea cu precădere a roții rapide, caracteristicile tehnico-stilistice ale ceramicii specifice producției

---

[46] M. D. Matei, Emil I. Emandi, Suceava, 4, 1977, p. 108, nota 8.
[47] Lucian Chițescu, *op. cit.*; Al. Rădulescu, *op. cit.*, p. 240.
[48] *Ibidem*.
[49] V. Neamțu, E. Neamțu și Stela Cheptea, *op. cit.*
[50] Fragmente ceramice de import, de factură bizantină, au fost descoperite și semnalate de cercetătorii ieșeni într-o locuință contemporană cu cea prezentată de noi (cf. *ibidem*).
[51] Ștefan Ștefănescu, Studii. Revista de istorie, 12, 1959, 6, p. 47.

meşteşugăreşti sînt tot atîtea trăsături definitorii pentru o aşezare aflată într-un stadiu avansat de urbanizare. Pe de altă parte, prezenţa unei ceramici de factură bizantină ne sugerează — în afara unor legături comerciale — imaginea unei comunităţi umane ce dispune de posibilităţi materiale suficiente pentru a-şi procura produse de lux şi manifestă, totodată, permeabilitate faţă de acest gen de articole.

Cît priveşte rolul ce-l va fi avut aşezarea în epoca anterioară întemeierii statului feudal de sine stătător, în general se admite că în cuprinsul său va fi rezidat un voievod ce-şi va fi exercitat autoritatea asupra unei unităţi politice — voievodat — constituită cel puţin din partea de sus a văii Moldovei şi a cărui importanţă a fost de prim ordin în epoca de unificare a formaţiunilor politice de pe celelalte văi (a Bistriţei, Sucevei sau Siretului)[52]. În aceste aprecieri s-a ţinut cont în principal de calificativul *(capitalis civitatis terrae Moldaviensis)*[53] cuprins în legenda sigiliului realizat la începutul secolului al XV-lea, cît şi de caracterizarea *(„Mulda ein Hauptstadt muldener Land")*[54] din textul unei cronici terminate la începutul secolului al XVI-lea, ambele formulări fiind considerate drept o amintire a vremurilor cînd aici sălăşluia un voievod[55].

Deşi nu s-au descoperit încă urme ale unei reşedinţe feudale sau ale unei fortificaţii — cum este cazul celei din prima jumătate a secolului al XIV-lea de la Suceava[56] —, socotim, luînd în considerare nivelul de dezvoltare al aşezării, cît şi densitatea demografică din zona înconjurătoare în această epocă, că *Baia a putut constitui centrul unei importante formaţiuni politice de tip feudal* din prima jumătatea veacului al XIV-lea, cu un rol deosebit în cadrul evenimentelor tumultuoase pe care le cunoaşte Moldova la mijlocul secolului amintit şi care vor conduce la obţinerea independenţei sale.

În sfîrşit, pentru a preciza cadrul istoric general în care trebuie plasată discuţia referitoare la momentul distrugerii prin foc a aşezării de la Baia vom încerca o raportare a acestuia la evenimentele pe care le-a cunoscut teritoriul de la răsărit de Carpaţi la mijlocul veacului al XIV-lea. Din interpretarea materialului numismatic surprins pe podina locuinţei rezultă că momentul dezafectării poate fi plasat la o dată ulterioară anului 1351. În aceste condiţii ni se pare a nu greşi dacă apreciem că Baia a avut de suferit de pe urma unor întîmplări petrecute în cursul deceniului şase al veacului al XIV-lea. Parcurgînd evenimentele prin care a trecut Moldova în deceniul amintit, ne reţin în mod special atenţia cele desfăşurate în 1359, an în care cronica anonimă menţionează că „a venit Dragoş voievod din Ţara Ungurească, din Maramureş"[57]. Pe bună dreptate ultimii cercetători au apreciat că această ştire se referă la o

---

[52] P. P. Panaitescu, *Interpretări româneşti*, Bucureşti, 1947, p. 103; C. Cihodaru, SCŞIaşi, istorie, 11, 1960, 1, p. 64; N. Grigoraş, SCŞIaşi, istorie, 1970, 1, p. 88—90; Ştefan S. Gorovei, *Dragoş şi Bogdan*, Bucureşti, 1973, p. 86; V. Neamţu, E. Neamţu şi Stela Cheptea, *op. cit.*

[53] E. Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei şi a Ţării Româneşti*, în DIR, *Introducere*, II, Bucureşti, 1956, p. 463.

[54] *Cronica moldo-germană*, în *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI, publicate de I. Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 29.

[55] V. Neamţu, E. Neamţu şi Stela Cheptea, *op. cit.*

[56] M. D. Matei, SCIVA, 28, 1977, 1, p. 86; idem, SCIVA, 29, 1978, 4, p. 553, nota 29.

[57] *Cronicile slavo-române ...*, p. 14.

expediţie condusă de Dragoş din Giuleşti [58] (şi nu cel din Bedeu), cel răsplătit împreună cu fiii săi Giula şi Ladislau — potrivit documentului din 20 martie 1360 — de către Ludovic cel Mare, pentru serviciile aduse „specialiter autem in restauratione terre nostre Moldauanae" [59]. Deşi documentul nu dă amănunte cu privire la cauzele ce au determinat expediţia din Moldova şi evenimentele petrecute, menţiunea că Dragoş din Giuleşti a readus pe calea credinţei faţă de rege „plures Olachos rebellantes, a via debite fidelitatis deviantes" [60], a permis opinia, căreia ne alăturăm şi noi, că este vorba de o *răscoală a românilor de la răsărit de Carpaţi petrecută în 1359* [61], români ce încearcă să se elibereze de sub suzeranitatea maghiară. Precizarea că *„mulţi români răzvrătiţi"* erau „rătăciţi din calea credinţei datorate" ni se pare deosebit de semnificativă, definind caracterul larg al revoltei românilor din Moldova conduşi de feudalii locali. ***În fruntea acestora credem că s-a aflat formaţiunea politică de pe valea Moldovei***, polarizînd forţele locale antimaghiare. Rolul important îndeplinit de formaţiunea politică amintită, ce-şi avea sediul la Baia — victimă a represaliilor şi acţiunilor de „restaurare" întreprinse de Dragoş din Giuleşti —, în contextul luptelor pentru cucerirea independenţei teritoriului est-carpatic, va avea un ecou îndepărtat, fiind consemnat de memoria istorică ce va atribui aşezării funcţia de primă capitală a Moldovei. Această primă mare acţiune de răzvrătire şi acei „olachi rebellantes" vor deschide drumul lui Bogdan spre Moldova constituind un sprijin în acţiunea de întemeiere a noului stat românesc de la răsărit de Carpaţi.

CONTRIBUTIONS ARCHÉOLOGIQUES AU SUJET DE L'ÉTABLISSEMENT DE BAIA DURANT LA PÉRIODE QUI A PRÉCÉDÉ LA FONDATION DE L'ÉTAT FÉODAL DE MOLDAVIE

RÉSUMÉ

Les recherches archéologiques entreprises par la Direction du patrimoine culturel national à Baia (dép. de Suceava), dans la zone des ruines de l'église catholique, ont abouti à la découverte d'un certain nombre d'ensembles appartenant aux XIVe—XVIe siècles, parmi lesquels une habitation (L_1) — décrite dans le présent article — dont les restes ont été interceptés dans la surface occupée par la tour de clocher. Les observa-

[58] C. Cihodaru, *op. cit.*, 78; Aurelian Sacerdoţeanu, Romanoslavica, 11, 1965, p. 225; Ştefan S. Gorovei, AnInstIaşi, 10, 1973, p. 111.

[59] DRH, D, I, p. 76.

[60] *Ibidem.*

[61] Opinia că „românii răsculaţi" sînt moldoveni a fost exprimată de Ştefan Ştefănescu (Studii. Revistă de istorie, 12, 1959, 6, p. 51, nota 2), Aurelian Sacerdoţeanu (*op. cit.*, p. 223, nota 10) şi mai recent de Ştefan S. Gorovei (*op. cit.*, p. 111 şi în Revista de istorie, 32, 1979, 2, p. 345). O poziţie aparte manifestă Radu Popa socotind că mai degrabă ar putea fi vorba de cnezi maramureşeni din partida lui Bogdan (în *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*, Bucureşti, 1970, p. 246, nota 34).

tions effectuées ont établi que l'habitation L_1 faisait partie de la catégorie à cave en sous-sol sur plus de la moitié de sa hauteur. Le matériel céramique et numismatique extrait de la terre de remplissage assigne le moment de sa construction au milieu de la première moitié du XIVe siècle et celui de sa désaffection à la sixième décennie du même siècle, à la suite d'un puissant incendie, conséquence des événements qui ont secoué la Moldavie à cette époque, à savoir la révolte, en 1359, des Roumains qui vivaient à l'est des Carpates, révolte dans laquelle un rôle de premier plan a sans doute été joué par l'établissement de Baia, ce qui lui vaudra de tomber victime des actions de « restauration » menées par Dragoș de Giulești au nom du royaume de Hongrie.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Plan de l'habitation L_1 de Baia (première moitié du XIVe siècle).

Fig. 2. a) Profil nord de S_3: 1 argile jaune — sol vierge; 2 gravier; 3 terre brun foncé — humus médiéval; 4 remblai de terre brune et d'argile jaune — nivellement; 5 charbon; 6 argile violacée renfermant du gravier, des pigments de charbon et du torchis calciné — terre de remplissage postérieure à la désaffection; 7 terre brun foncé renfermant des particules d'argile et des pigments de torchis calciné — remplissage postérieur à la désaffection; 8 argile jaune; 9 argile et torchis calciné; 10 argile sablonneuse; 11 planche carbonisée; 12 poutre carbonisée.
b) Profil ouest de S_{26}

Fig. 3. Profils céramiques de la première moitié du XIVe siècle.

CONSIDERAȚII ASUPRA TERMINOLOGIEI ȘI CRONOLOGIEI ETAPEI FINALE A CULTURII MONTEORU

DE

ALEXANDRU OANCEA

Cultura Monteoru a beneficiat, poate, de cea mai intensă și temeinică cercetare printre culturile epocii bronzului din spațiul carpato-danubiano-pontic[1]. Deși constituie un element, esențial și mult utilizat, de referință, totuși cultura Monteoru reprezintă și astăzi, în mare măsură, o necunoscută. Cu toate că cercetările au început încă din 1917[2] continuînd pînă în prezent, nu se cunoaște cu certitudine cînd și cum a luat naștere, scheletul cronologic al culturii nu este definitivat, continuînd să fie folosite notațiile provizorii ale lui Ion Nestor ; pe baze tipologice sau prin observații stratigrafice s-au înmulțit considerabil etapele evolutive ale culturii, ajungîndu-se astăzi la nu mai puțin de 14[3], cultura Monteoru deținînd prin această caracteristică, la ora actuală, primatul printre culturile epocii bronzului din România. Aceste inconveniente totuși nu ar dăuna prea mult dacă ar fi cunoscute amănunțit toate cele 14 etape ; dar în prezent, cu excepția unor studii aprofundate asupra fazelor Monteoru Ic3 și Ic2[4], a analizei unui cimitir din ultima etapă a culturii[5] și a prezentării tipologice și cronologice a inelelor de buclă din fazele Monteoru Ia, IIa și IIb de la Sărata Monteoru[6], nu dispunem de o publicare sintetică sau de material mai amplă asupra culturii în discuție. În schimb putem utiliza numeroase mici sinteze asupra întregii evoluții a culturii Monteoru, care, din păcate, deși necesare la o anumită etapă a cercetării, nu ajută la înțelegerea structurii interne a culturii. Pînă în prezent nici etapele finale ale culturii Monteoru, modul cum aceasta se încheie și cum are loc acest eveniment nu sînt cu-

---

[1] Selectăm aici doar: I. Nestor, BerRGK, 1933, p. 94—100; idem, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 100—105; idem, *Raport asupra activității științifice a MNA în anii 1942—1943*, București, 1944, p. 20—29; I. Nestor și colab., SCIV, 1, 1950, p. 53—56; SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 69—90; SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 497—515; Eugenia Zaharia și Alexandrina Alexandrescu, SCIV, 2, 1951, p. 159—169; Eugenia Zaharia, în *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, Belgrad, 1971, p. 52 și urm.; idem, *Studii și cercetări de istorie buzoiană*, Buzău, 1973, p. 19 și urm.; idem, în *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976, p. 411—415, 525—528; Marilena Florescu, ArhMold, 4, 1966, p. 39—113; Marilena Florescu și C. Buzdugan, ArhMold, 7, 1972, p. 103—207; Alexandru Oancea și Vasile Drâmbocianu, SCIVA, 28, 1977, 4, p. 509—529.

[2] I. Nestor, *Raport* ..., p. 21.

[3] Eugenia Zaharia, în *Dicționar* ..., p. 411.

[4] Marilena Florescu, *op. cit.*; Marilena Florescu și C. Buzdugan, *op. cit.*

[5] Eugenia Zaharia, Dacia, N. S., 7, 1963, p. 139—176.

[6] Idem, Dacia, N. S., 3, 1959, p. 103—134.

noscute cu certitudine. Afirmaţia prezenţei culturii Monteoru pînă la sfîrşitul epocii bronzului[7] este lesne atacabilă.

Oprindu-ne doar la clarificarea unor probleme de terminologic şi cronologie a etapei finale a culturii Monteoru, este necesară o scurtă trecere în revistă a datelor de care dispunem.

Cele mai tîrzii materiale arheologice atestînd etapa finală a culturii Monteoru au fost descoperite în aşezări şi necropole al căror inventar poate fi legat fie de ultimul nivel de la Sărata Monteoru — Monteoru IIb —, fie de descoperiri de tip Balinteşti din Moldova, ambele desemnînd în două arii geografice distincte ultimele faze ale culturii. În 1960 Ion Nestor a afirmat în mod explicit contemporaneitatea cimitirului de la Balinteşti cu nivelul IIb din aşezarea eponimă[8]. Conform acestei ipoteze, momentul de sfîrşit al culturii este caracterizat de două mari grupe de monumente arheologice contemporane : cele de tip Monteoru IIb şi cele de tip Balinteşti din Moldova. După 1963 Eugenia Zaharia, pe baza studiului efectuat asupra cimitirului de la Balinteşti, a separat din punct de vedere cronologic descoperirile de tip Balinteşti de cele caracteristice Monteoru IIb de la Sărata Monteoru, susţinînd posterioritatea unei faze, pe care o va numi *Balinteşti-Gîrbovăţ*[9], faţă de alta, anterioară ei, *Monteoru IIb*. În 1976 aceeaşi autoare face în mod explicit următoarea afirmaţie în problema care ne interesează : „A treia fază a perioadei Monteoru II şi ultima a acestei culturi, Balinteşti-Gîrbovăţ...”[10], definind astfel în mod clar concepţia sa asupra cronologiei finale a culturii Monteoru. Astfel în concepţia Eugeniei Zaharia faza Monteoru IIb este urmată direct de cea numită de domnia sa Balinteşti-Gîrbovăţ, prima caracterizînd sfîrşitul perioadei mijlocii a epocii bronzului, cea de-a doua definitorie pentru etapa tîrzie a bronzului[11].

Deşi cronologia şi terminologia utilizate de Eugenia Zaharia privind faza finală a culturii Monteoru au fost general acceptate şi utilizate[12], numeroasele semne de întrebare ce pot fi puse şi apariţia unor date arheologice noi ne-au determinat să nu împărtăşim punctul de vedere menţionat mai sus. În mai multe rînduri, am afirmat contemporaneitatea fazelor Monteoru IIb şi Balinteşti-Gîrbovăţ, evidenţa arheologică nepermiţîndu-ne să susţinem existenţa a două faze succesive la această dată.

---

[7] Idem, în *Dicţionar* . . . , p. 411.
[8] I. Nestor, în *Istoria României*, I, p. 127—128.
[9] Eugenia Zaharia, *Dicţionar* . . . , p. 414.
[10] *Ibidem*.
[11] *Ibidem*, p. 411.
[12] O recentă luare de poziţie o întreprinde Marilena Florescu în Carpica, 10, 1978, p. 101. Domnia sa ne reproşează că am inclus în cadrul fazei finale a culturii şi aşezarea de la Gîrbovăţ; „Un exemplu în acest sens ni-l oferă Al. Oancea şi V. Drîmbocianu (corect Drâmbocianu — *A.O.*), vezi SCIVA, 28, 1977, p. 509—530, unde consideră că aşezarea de la Gîrbovăţ aparţine fazei finale Monteoru, fără a argumenta şi fără a dovedi că A. Florescu a interpretat greşit propriul său material”. Afirmaţia amintită vine, surprinzător, dintr-o neglijare a bibliografiei de după 1963 asupra ultimelor faze a culturii Monteoru; la această dată şi-a publicat Eugenia Zaharia studiul asupra cimitirului de la Balinteşti, care i-a permis să susţină ipoteza existenţei unor elemente comune între aşezarea de la Gîrbovăţ şi cimitirul de la Balinteşti (vezi E. Zaharia, Dacia, N. S., 7, 1963, p. 167, 174). Pe această bază şi-a dezvoltat ideea existenţei unei faze finale a culturii Monteoru din Moldova, pe care a numit-o, cît se poate de explicit pentru oricine, *Balinteşti-Gîrbovăţ*, denumire utilizată în mod curent în ultimul deceniu, în numeroase lucrări de specialitate din ţară şi de peste hotare, a căror menţionare, deşi necesară autoarei notei din Carpica, 10, nu-şi are locul în lucrarea noastră.

Sintetizînd cunoştinţele noastre actuale asupra etapei finale a culturii Monteoru pe baza cercetării integrale a unei necropole de tip Monteoru IIb de la Pietroasa Mică, jud. Buzău, şi a mai multor sondaje; de asemenea utilizînd un bogat fond de materiale arheologice din mai multe muzee şi generalizînd observaţiile la aria întregii culturi, constatăm un număr important de elemente comune între monumentele de tip Monteoru IIb şi cele de tip Balinteşti-Căbeşti-Săbăoani:

— pixide cu pereţii aproape drepţi sau uşor înclinaţi spre fund (Sărata Monteoru[13]; Pietroasa Mică[14]; Căbeşti[15]);

— ceşti cu corp bombat, uneori uşor bitronconic, gît tronconic strîns în partea superioară, gura albiată, toarta prinsă sub buză (Sărata Monteoru[16]; Pietroasa Mică[17]; Balinteşti[18]; Săbăoani[19];

— căni cu o toartă sub buză, apropiate de forma castroanelor monteorene (Pietroasa Mică[20]; Balinteşti[21]; Pruteni[22]; Braşov-Bartolomeu[23]);

— ceaşca cu o toartă are o prezenţă generală atît în aria munteană, cît şi moldoveană a etapei;

— castroane (Tîrgşor[24]; Balinteşti[25]; Braşov-Bartolomeu[26]);

— formele bitronconice general comune la sfîrşitul perioadei Monteoru II;

— ceştile cu două torţi nu sînt cunoscute în aria munteană a fazei Monteoru IIb. Această observaţie nu poate sluji ca reper pentru sesizarea unei distincţii cronologice între cimitirele de tip Balinteşti şi descoperirile de tip Monteoru IIb, atît timp cît putem cu uşurinţă urmări evoluţia ceştii cu două torţi în aria moldoveană a culturii în ultimele ei faze. Astfel formele de la Gura Văii[27] şi Borzeşti[28], datate în faza Monteoru Ia şi respectiv IIb, reprezintă evident tipul de vas din care au evoluat formele de la Balinteşti şi Căbeşti. Forma şi ornamentica lor prezintă prea puţine deosebiri pentru a putea reprezenta o mai lungă evoluţie tipologică. Formele respective, mult asemănătoare, permit sesizarea unei evoluţii directe Monteoru Ia (Gura Văii), Monteoru IIa (Borzeşti) şi Balinteşti sau Căbeşti;

— comune întregii arii Monteoru din ultima etapă sînt torţile avînd partea superioară lăţită şi terminată cu doi colţişori laterali traşi din margine;

---

[13] Eugenia Zaharia, în *Actes* . . ., fig. 2/6.

[14] Alexandru Oancea, *Necropola din epoca bronzului de la Pietroasa Mică. Consideraţii asupra ultimei faze a culturii Monteoru*, Muzeul de istorie al R. S. România, sub tipar.

[15] C. Buzdugan, Carpica, 1, 1968, fig. 1/5.

[16] I. Nestor, în *Istoria României*, I, fig. 24/4.

[17] Alexandru Oancea, *op. cit.*

[18] Eugenia Zaharia, Dacia, N. S., 7, 1963, fig. 7/11.

[19] Minodora Ursachi, Carpica, 2, 1969, fig. 1/6 şi 3/5—6.

[20] Alexandru Oancea, *op. cit.*

[21] Eugenia Zaharia, *op. cit.*, fig. 6/4, 6, 9.

[22] V. A. Dergacev, *Pamjatniki epohi bronzi*, Chişinău, 1973, fig. 15/1—2.

[23] Piesă inedită aflată în Muzeul judeţean Braşov, Nr.inv. 3 468.

[24] Piesă inedită. A putut fi studiată prin bunăvoinţa lui Gh. Diaconu.

[25] Eugenia Zaharia, *op. cit.*, fig. 4/17.

[26] Piesă inedită aflată în Muzeul judeţean Braşov. Nr. inv. 3 667.

[27] C. Buzdugan şi C. Eminovici, Carpica, 4, 1971, fig. 2/3.

[28] Piesă aflată în Muzeul de istorie al R. S. România.

— la Pufești au fost observate în nivelul superior Monteoru IIb fragmente de amfore (vase de ofrandă), necunoscute pînă în prezent în aria moldoveană a fazei finale a culturii Monteoru, alături de care au apărut cești cu două torți caracteristice cimitirelor de tip Balintești[29], impunînd deci o datare comună a acestora.

Formele ceramice și ornamentația constituie un element decisiv în alăturarea descoperirilor de tip Monteoru IIb și ale celor de tip Balintești într-o singură etapă culturală, unitară în privința inventarului.

Alte categorii de materiale vin să adîncească această analiză :
— acéle cu placă rombică sînt caracteristice întregii arii culturale. Acul cu placă rombică reprezintă nu numai un important element pentru o datare mai fină, dar descoperirea lui în medii Monteoru IIb (Cîndești[30]) și de tip Balintești (Săbăoani[31], Gîrbovăț[32]), impune o apropiere cronologică între acestea ;
— aceeași concluzie o prezintă și analiza circulației unei variante tîrzii a inelelor de buclă de tip C, cu două sau mai multe frunze albiate, orientate în aceeași direcție. Astfel de inele au fost găsite în România la Pecica[33] Satu Mare[34], Zimnicea[35], Balintești[36] și Pietroasa Mică[37]. Datarea lor nu depășește cu mult ultimele decenii ale perioadei mijlocii a epocii bronzului. Acest tip de inele de buclă, alături de acéle cu placă rombică, constituie un element de bază în susținerea identității cronologice Monteoru IIb și Balintești ; de asemenea anterioritatea fazei Monteoru IIb-Balintești comparativ cu etapa clasică a culturii Noua.

În concluzie, unitatea fazei finale a culturii Monteoru este dată de formele și ornamentica ceramicii, care definesc o singură etapă culturală, de asemenea de circulația pieselor de metal, care adaugă în plus o identitate cronologică. Adăugăm la cele arătate mai sus că nicăieri nu s-a putut sesiza o succesiune stratigrafică între descoperirile de tip Monteoru IIb și cele de tip Balintești ; de asemenea niciodată aceste două tipuri de descoperiri nu au fost sesizate în același loc.

Sesizînd existența unor numeroase elemente comune între descoperirile Monteoru IIb și cele de tip Balintești, Eugenia Zaharia a afirmat totuși posterioritatea complexului de la Balintești, bazîndu-se pe apariția aici a singurului element net deosebitor, care se detașează de Monteoru IIb — toarta cu secțiunea triunghiulară[38]. Nu sîntem de părere că acest singur element deosebitor poate constitui un argument de bază în stabilirea a două orizonturi culturale și cronologice deosebite — faza Monteoru IIb urmată de etapa culturală numită de Eugenia Zaharia Balintești-Gîrvovăț. Concluzia Eugeniei Zaharia a fost influențată de compararea evolutivă a torților caracteristice culturii Monteoru, care reprezintă cel mai activ element

---

29 Marilena Florescu, M. Nicu, Gh. Rădulescu, MemAntiq, 3, 1971, p. 157—181.
30 Marilena Florescu, in *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976, p. 170.
31 Minodora Ursachi, *op. cit.*, fig. 1/4, 3/8.
32 A. C. Florescu, Șt. Rugină, D. Vicoveanu, Danubius, 1, 1967, fig. 7/7.
33 Mircea Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 42, fig. 6/4—5.
34 *Ibidem*, fig. 9/11.
35 A. D. Alexandrescu, Dacia, N. S., 17, 1973, fig. 1.
36 Eugenia Zaharia, *op. cit.*, fig. 3/6.
37 Alexandru Oancea, *op. cit.*
38 Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 170.

al ceramicii acestei culturi, în continuă schimbare şi dezvoltare, cu torţile avînd secţiunea triunghiulară, omiţînd faptul că acestea din urmă constituie un împrumut făcut la un moment dat şi într-o anumită zonă geografică. Nu este obligatorie preluarea acestui tip de toartă de către toate comunităţile culturii Monteoru la o anumită etapă. Diverse tipuri ceramice şi ornamentale în cadrul aceleiaşi faze a culturii Monteoru au uneori o evoluţie deosebită în aria munteană şi cea moldoveană a culturii. Uneori deosebirile merg pînă la utilizarea sau neutilizarea unor piese de inventar. E. Zaharia, în vederea obţinerii unei distincţii între faza Monteoru IIb şi cea numită de domnia sa Balinteşti-Gîrbovăţ, aminteşte dispariţia amforelor în cadrul cimitirelor de tip Balinteşti[39], pierzînd din vedere faptul că acest tip de vas nu este constatat în nici unul din numeroasele morminte ale fazei Monteoru IIa de la Sărata Monteoru[40], fiind totuşi utilizat în alte zone la aceeaşi etapă culturală — nivelul inferior de la Pufeşti spre exemplu[41]. Ar urma, conform celor afirmate de Eugenia Zaharia, ca descoperirile Monteoru IIa din cimitirul numărul 4 de la Sărata Monteoru, fără amfore, să fie implicit în altă relaţie cronologică comparativ cu descoperirile Monteoru IIa cu amfore (nivelul inferior de la Pufeşti) demonstraţie ce nu poate fi susţinută.

Tot în vederea distingerii unui orizont Monteoru IIb de altul Balinteşti-Gîrbovăţ, Eugenia Zaharia a susţinut, ca element caracteristic apărut în inventarul fazei Balinteşti-Gîrbovăţ, utilizarea acum a spiralelor de bronz cu frunze albiate şi orientate în aceeaşi direcţie „ca cele de la Băleni"[42], acestea nefiind cunoscute în inventarul metalic al fazei Monteoru IIb de la Sărata Monteoru. Datarea acestor inele de buclă ar fi automat aceeaşi ca şi datarea fazei în care apar, adică perioada de sfîrşit a epocii bronzului : „Sfîrşitul culturii Monteoru, faza Balinteşti-Gîrbovăţ se situează în bronzul tîrziu..."[43]. Eugenia Zaharia prezintă ca analogii în vederea susţinerii acestei poziţii a piesei de la Balinteşti exemplarele de la Băleni, datate în bronzul tîrziu, reprezentînd totuşi piese „tezaurizate", fără să ia în consideraţie cel puţin exemplarele din România, de la Pecica şi Satu Mare (jud. Arad) unde inele aparţinînd tipului amintit sînt asociate cu piese caracteristice perioadei bronzului mijlociu şi nu tîrziu. Inelul de acelaşi tip de la Zimnicea confirmă datarea menţionată mai sus. Piesele respective circulînd la sfîrşitul perioadei mijlocii a epocii bronzului, sînt caracteristice atît unor medii de tip Balinteşti, cît şi Monteoru IIb, reprezentînd un argument în susţinerea identităţii culturale şi cronologice între descoperirile Monteoru IIb şi Balinteşti; de asemenea datarea lor comună în a doua jumătate a secolului al XIV-lea î.e.n.

Susţinerea posteriorităţii unei faze Balinteşti-Gîrbovăţ faţă de etapa Monteoru IIb ar impune automat teza existenţei unui hiatus cultural corespunzător fazei Monteoru IIb în zona cimitirelor de la Balinteşti, Căbeşti, Săbăoani, Pruteni, aici (centrul şi estul Moldovei) aşezări şi descoperiri Monteoru IIb neexistînd sau nefiind notabile. Deci originea acelor

---

39 Idem, *Studii şi cercetări de istorie buzoiană*, p. 23—24.
40 I. Nestor şi colab., SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 78.
41 Marilena Florescu, M. Nicu, Gh. Rădulescu, *op. cit.*, p. 176.
42 Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 24; idem, în *Dicţionar ...*, p. 414.
43 *Ibidem*, p. 25.

comunități ce utilizau cimitirele amintite mai sus ar trebui căutată în altă parte și anume în sudul Moldovei și nord-estul Munteniei, unde se grupează masiv majoritatea descoperirilor Monteoru Ia, IIa și IIb[44], urmînd implicit susținerea unei emigrări spre nord-est și est. Cunoscînd situația istorică de la sfîrșitul perioadei mijlocii a epocii bronzului și din perioada următoare, putem afirma fără frica de a greși că un astfel de fenomen nu se putea petrece.

Identitatea evidentă, culturală şi cronologică, între descoperirile de tip Balintești și acelea Monteoru IIb ne-a condus spre ipoteza încadrării lor într-o singură fază culturală, pe care, pentru mai multă claritate, am numit-o *Monteoru IIb-Balintești*[45].

Studierea tuturor descoperirilor Monteoru IIb-Balintești[46] nu ne-a permis să acceptăm punctul de vedere al Eugeniei Zaharia, conform căruia cultura Monteoru s-a dezvoltat pînă la sfîrșitul epocii bronzului. Ea acoperă perioada finală a bronzului mijlociu și probabil doar începutul bronzului tîrziu. Analiza tipologică și cronologică a inventarului fazei Monteoru IIb-Balintești, care ne-a permis această constatare, a fost confirmată de observații mai noi stratigrafice, care au stabilit existența între faza finală a culturii Monteoru și sfîrșitul epocii bronzului a unor grupuri culturale noi, caracteristice perioadei finale a epocii de care ne ocupăm. Astfel, la Cîndești, jud. Vrancea, descoperirile Monteoru IIb sînt suprapuse de un cenușar Noua [47], iar la Cîrlomănești, jud. Buzău la sfîrșitul etapei Monteoru IIa sînt semnalate complexe aparținînd unui grup cultural distinct de cultura Monteoru, care întrerupe locuirea IIa[48]. Tot în județul Buzău au fost recent descoperite mai multe așezări, cu o ceramică identică celei de la Cîrlomănești din complexele ce întrerup locuirea Monteoru IIa (Petrişoru, com. Racoviţeni[49], Pîrscov[50]; Năieni-Finţeşti[51]; Glodeanu Sărat[52]; Bozioru[53]; Berca [54]; Pietroasa Mică, com. Pietroasele[55]), ai căror locuitori au suprapus teritorial aria fazei Monteoru IIb-Balintești din această regiune. Datarea acestui grup de așezări a putut fi stabilită cu destulă precizie pe baza inventarului, de caracter Sabatinovka şi de tradiţia Monteoru IIb-Balintești; sfîrșitul perioadei mijlocii a epocii bronzului și întreaga perioadă finală a acesteia.

---

[44] Alexandru Oancea, Cercetări arheologice, 2, 1976, fig. 20.

[45] În 1976 am arătat existența acelor elemente comune între materialele nivelului IIb de la Sărata Monteoru şi cele din ultima fază a culturii, pe care am numit-o „faza a treia a culturii' , considerînd posibil la această dată „un raport de contemporaneitate între Monteoru IIb din aşezarea eponimă şi faza a treia a culturii Monteoru". Vezi în acest sens Alexandru Oancea, Cercetări arheologice, 2, 1976, p. 224.

[46] Alexandru Oancea, *Necropola din epoca bronzului de la Pietroasa Mică*, Muzeul național de istorie, 1980, sub tipar.

[47] Marilena Florescu, *Comunicare la a XIV-a sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1979*, Tulcea, 20—23 martie 1980.

[48] Alexandru Oancea, Cercetări arheologice, 2, 1976, p. 191—238.

[49] Cercetări Alexandru Oancea.

[50] Cercetări inedite Vasile Drâmbocianu.

[51] Cercetări inedite Alexandru Vulpe şi Vasile Drâmbocianu.

[52] Cercetări de suprafață Vasile Drâmbocianu.

[53] Cercetări inedite Vasile Drâmbocianu.

[54] Cercetări inedite Ion Chicideanu.

[55] Cercetări Alexandru Oancea.

În concluzie datele sus-menţionate nu ne permit să susţinem existenţa a două faze distincte Monteoru IIb şi Balinteşti-Gîrbovăţ, ultima evoluînd pînă la sfîrşitul epocii bronzului. Cultura Monteoru îşi încetează existenţa la finele perioadei mijlocii a epocii bronzului, ultima ei fază de dezvoltare fiind cea pe care am numit-o Monteoru IIb-Balinteşti.

CONSIDERATIONS ON THE TERMINOLOGY AND THE CHRONOLOGY OF THE FINAL PHASE OF THE MONTEORU CULTURE

ABSTRACT

The article suggests renunciation to the names of "Monteoru IIb" and „Balinteşti-Gîrbovăţ", for the final stage of the Monteoru culture. Taking into acount the cultural similitude of these two phases, the author proposes considering them as a single phase, named Monteoru IIb-Balinteşti. The characteristics of this phase and a new chronology are given : the final phase of the Monteoru culture (Monteoru IIb-Balinteşti) is characteristic of the end of the Middle Bronze Age.

PUMNALE HALLSTATTIENE TÎRZII SAU „PUMNALE AKINAKES”

DE

C. BUZDUGAN

Într-o notă *(Despre interpretarea pumnalelor akinakes descoperite pe teritoriul României)*[1], consacrată studiului nostru intitulat *Pumnale hallstattiene tîrzii pe teritoriul României*[2], Valentin Vasiliev dobîndește meritul de a fi reușit să realizeze doar simple marginalii, vrednice oricînd de dat uitării. Unele dintre ele implică însă interpretări arheologice denaturate, care ne determină la o intervenție scrisă.

În primul rînd, se cuvine sublinierea că lucrarea noastră nu tratează un singur tip de pumnale, ci *toate tipurile existente*, așa cum reiese, dealtfel, și din *capitolul tipologie*, unde sînt prezentate trei tipuri diferite (A, B, C), înțelegînd prin noțiunea de „*tip*” o categorie de obiecte reunite pe baza trăsăturilor formale și nu a apartenenței lor etnice.

Cît despre obiecția lui V.V. că am fi eludat folosirea cuvîntului akinakes, ea trădează un proces de intenție, care ne este străin. Denumirea de *akinakes* nu este nicidecum obligatorie. V. Pârvan folosește pentru aceste arme denumirea de *spade scurte* sau *pumnale*[3]. Preluînd cuvîntul din limba greacă, H. Daicoviciu denumește corect aceste arme *akinakai*[4]. În unele lucrări, D. Berciu folosește expresia *pumnale zise de tip akinakes*[5]. Cam aceeași denumire o întîlnim la S. Morintz[6]. La fel stau lucrurile și în literatura străină. În literatura rusă, de pildă, pentru aceste arme cel mai des se întîlnește denumirea de *kinjalî (pumnale)* și mai rar cea de *akinakes*[7]. În germană, W. Ginters denumește aceste arme *Kurzschwerter (spade scurte)* și numai rareori *akinakes*[8]. În limba engleză, E. Minns folosește exclusiv denumirea de *daggers (pumnale)*[9], iar în franceză, pumnalele descoperite în Iran sînt denumite de A. Godard *poignards*[10]. În ceea ce ne privește, considerînd greoaie forma *akinakes-uri*, n-am adoptat-o din motive stilistice, iar folosirea pluralului grec akinakai este improprie limbii române. Utilizarea expresiei „*pumnale akinakes*”, devenită proprie lui

---

[1] Valentin Vasiliev, ActaMN, 15, 1978, p. 101–106.
[2] C. Buzdugan, Cercetări arheologice, 2, 1976, p. 239–273.
[3] V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 340–350 ; idem, *Dacia*, București, 1972. p. 66.
[4] H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1972, p. 51.
[5] D. Berciu, *La izvoarele istoriei*, București, 1967, p. 255.
[6] S. Morintz, Materiale, 3, 1957, p. 219.
[7] M. I. Artamonov, *Kimmeriitî i skifî*, Leningrad, 1974, p. 40 ; A. I. Terenojkin, în *Skifskii mir*, Kiev, 1975, p. 3–32.
[8] W. Ginters, *Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland*, Berlin, 1928, p. 6–20, pl. 2, 3.
[9] E. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, fig. 81, 147, 243.
[10] A. Godard, *L'Art de l'Iran*, Paris, 1962, p. 31, 81 și urm.

V.V., iese din discuţie, deoarece ea este un pleonasm. Pe de altă parte, din considerente ce apar limpede în cuprinsul studiului nostru, acestor arme nu le-am spus nici scitice, dar nici getice. Indiferent de originea lor general iraniană, avînd în vedere contextul de descoperire diferit, diversitatea de tipuri şi dăinuirea în timp, nu înseamnă cîtuşi de puţin că, dacă nu în întregime, măcar în marea lor majoritate, aceste arme nu pot fi considerate produse locale. De aceea, în deplină concordanţă cu realitatea arheologică, ele au fost denumite *pumnale hallstattiene tîrzii*, legîndu-le asfel de perioada istorică în care apar şi se răspîndesc.

Apoi, V.V. se ridică împotriva unui „punct de vedere cu totul diferit de cel temeinic conturat în literatura de specialitate (română şi străină) cu privire la atribuirea originii cultural-etnice acestui tip de pumnal" (p. 101), considerînd — potrivit metodei sale — apartenenţa tuturor acestor pumnale la etnosul scitic drept un postulat. Dar, înainte de a fi făcut această remarcă, V.V. trebuia să ştie că punctul nou de vedere nu este o creaţie a noastră decît în măsura în care ne-am permis punerea în lumină a recentelor date arheologice, iar arheologia românească a înregistrat, mai ales în ultimii ani, progrese considerabile. Consider — şi cred că nu sînt singurul — că nu este adecvată metoda folosirii diverselor interpretări ipotetice ale datelor istorice ca premisă pentru clasificarea unor descoperiri arheologice, respectiv a unor informaţii obiective. În consecinţă, este necesară cunoaşterea mai întîi a formelor şi a etapelor de dezvoltare ale obiectivelor arheologice pentru a se putea trece la o interpretare etnoculturală, care, prin natura ei ipotetică, va diferi de la centru la centru. De aceea, în lucrarea noastră am studiat pumnalele hallstattiene tîrzii considerîndu-le ca o formă specifică acestei perioade istorice, iar problema atribuirii etnice a descoperirilor în care ele apar am conceput-o ca fiind de domeniul unui studiu complex, care să cuprindă toate aspectele culturii materiale.

Trecînd la conţinutul propriu-zis al lucrării noastre, V.V. face o serie de observaţii cu privire la modul de prezentare a descoperirilor din Transilvania, unele dintre ele fiind dealtfel justificate. Dacă el s-ar fi limitat la aceste observaţii, care şi-ar fi găsit locul mai degrabă în subsolul unei lucrări decît în textul unui articol special întocmit, atunci ne-ar fi obligat chiar la exprimarea de mulţumiri. Este cazul cu descoperirile de la Aiud, pentru care propune, pe drept cuvînt, cinci pumnale în loc de patru, cum se transmisese din publicaţiile anterioare[11]. Explicarea citării punctului „Cinege" ca loc de descoperire pentru pumnalul înscris în repertoriu la poziţia 2, de unde provine de fapt piesa de la poziţia 3, rezidă în admiterea informaţiei lui M. Roska[12], înaintea altora care sînt în contradicţie cu aceasta. Dealtfel, trebuie să recunoaştem că descoperirile de pumnale de la Aiud au avut parte de o prezentare contradictorie, datorită atît punctelor diferite de descoperire, apropiate între ele, cît şi reluărilor succesive care nu au beneficiat însă întotdeauna şi de ilustraţia necesară. De asemenea V.V. se arată surprins că pentru pumnalele prezentate la poziţiile

[11] M. Roska, DolgSzeged, 5, 1929, fig. 2/3.

[12] M. Roska citează punctul „Cinege" ca loc de descoperire pentru pumnalul înscris de noi la poziţia 2 din repertoriul lucrării. Cf. M. Roska, Közlemények, 2, 1942, p. 223—224, fig. 1.

3 şi 4 se trimite, în notele 4 şi 5, cînd se citează articolele din AE, 1897 şi 1898, la M. Roska şi nu la K. Herepei, care este de fapt autorul acestora. În manuscrisul lucrării am citat doar titlul şi anul apariţiei revistei, fără autorul articolelor respective, care este Herepei, desigur. Cum începutul notei 4 urma după un „idem", precedat de numele lui M. Roska, iar la nota 5 acesta urma imediat după numele revistei AÉ, la dactilografie a primit o altă formă, care, deşi a fost corectată, s-a transmis totuşi şi la tipar. Aşa că, departe de a oglindi o neconsultare a bibliografiei citate, această eroare se datoreşte unei nefericite împrejurări. În privinţa descoperirii de la Ciumbrud — şi ea controversată — V.V. este în dezacord cu unele informaţii atunci cînd respinge ipoteza existenţei a două pumnale[13], iar trimiterea la lucrările lui St. Ferenczi şi I.H. Crişan de la nota 23 a fost făcută pentru exemplarul descris la poziţia 16 şi nu pentru confirmarea ambelor piese.

În schimb, considerăm că V.V. nu are dreptate atunci cînd pentru Archita propune un singur pumnal, deoarece, atît în lucrarea citată de noi la nota 7 şi reluată de el (p. 102), cît şi în alte publicaţii, sînt menţionate două exemplare[14]. Totodată, este neavenită observaţia potrivit căreia, faţă de cele 22 de pumnale, aflate în 16 puncte înscrise în repertoriu, atît numărul pieselor, cît şi al localităţilor din Transilvania intracarpatică în care s-au descoperit astfel de arme este mult mai mare. Oricum, îi mulţumim lui V.V. pentru citarea pumnalelor de la Băiţa, la acea vreme inedite, a celui de la Cîmpia Turzii, pierdut înainte de a fi văzut lumina tiparului sau poate încă nedescoperit[15], a exemplarului de la Firminiş, pe atunci nedepistat, a celor de la Budeşti şi Stremţ, care n-au fost publicate încă (vezi notele 4—8). La acestea s-ar mai fi putut adăuga patru pumnale descoperite în judeţul Bistriţa-Năsăud[16], unul la Năeni[17] în Muntenia şi altul la Parincea[18] în Moldova.

Cît priveşte „inexplicabila omitere" din repertoriul nostru a „săbiei de tip akninakes" (sic!) de la Dobolii de Jos, ea este justificată de faptul că această spadă de o lungime cu totul neobişnuită pentru epoca respectivă (113 cm)[19] nu se încadrează în nici un caz în categoria de arme enunţată în titlul lucrării noastre. Oricum, sabia de la Dobolii de Jos reprezintă un caz singular în spaţiul carpato-dunărean. Desigur, dacă V.V. ar fi făcut această obiecţie numai ca atare, ea şi-ar fi găsit o oarecare justificare. În orice caz, nu putem admite insinuarea de a fi omis acest exemplar numai pentru că ar fi de un tip şi mai pregnant scitic. Totodată, lui V.V. îi apare „de-a dreptul stranie" includerea pumnalului de la Braşov în aceeaşi zonă sau arie de răspîndire cu exemplarele descoperite în partea subcarpatică a Munteniei şi Olteniei, văzînd în aceasta tentativa de a

[13] Cf. A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, Bucureşti, 1967, p. 59, nota 114, nr. 14.

[14] Descoperirea a două pumnale la Archita este confirmată de M. Roska, ESA, 11, 1937, p. 169—170 şi de A. Vulpe, *op. cit.*, p. 59, nota 114, nr. 3.

[15] Despre care V. Vasiliev ştie însă că provine dintr-un mormînt scitic.

[16] Informaţie G. Marinescu de la Muzeul de istorie din Bistriţa, căruia îi mulţumim.

[17] Încă inedit, pumnalul, descoperit într-un mormînt de incineraţie, se află la Institutul de arheologie din Bucureşti. Informaţie A. Vulpe, căruia îi exprimăm mulţumiri.

[18] Pumnalul se află în Muzeul de istorie din Bacău. Informaţie Ioan Mitrea.

[19] V. Pârvan, *Getica*, p. 395; M. Roska, *Repertorium*, p. 15, fig. 2; 3.

smulge un pumnal de la populația din Transilvania, pentru a-l trece la traco-geții de dincoace de munți. De fapt, în această privință ni se recunoaște un merit mai mare decît este el în realitate, deoarece, dintr-o simplă privire a hărții de la fig. 1, se poate lesne vedea că locul descoperirii de la Brașov, fără a fi fost deplasat în zona subcarpatică a Olteniei și Munteniei, este mult mai apropiat de centrul ariei IV de răspîndire decît de centrul ariei V, unde se găsesc descoperirile de pe Mureșul superior[20].

Trecînd peste Carpați, V.V. constată că pumnalele de la Ploiești-Triaj, deși prin locul de descoperire se plasează în zona subcarpatică a Munteniei, prin contextul arheologic în care apar *nu* pot fi considerate ca ținînd de cultura Ferigile, deoarece, după părerea lui, „nu s-au descoperit în morminte de incinerație de tip Ferigile, ci în tumuli unde s-au aflat morminte de inhumație chircite eneolitice...". Însă, în sprijinul acestei afirmații, V.V. nu aduce nici un fel de date din care să rezulte de unde își trage informațiile. În raportul privind descoperirile de la Ploiești-Triaj, scris de I. Nestor[21], nu se află nici o mențiune despre vreo descoperire hallstattiană. În schimb, materialul ceramic hallstattian, descoperit înainte de săpăturile lui I. Nestor, într-un loc încă neidentificat, este de aceeași factură cu cel caracterizînd grupul Ferigile[22]. Cele două pumnale păstrează urme de trecere prin foc, ceea ce poate sugera proveniența lor dintr-un mormînt de incinerație. Luînd în considerație aceste date, A. Vulpe crede că pumnalele provin din morminte de incinerație[23]. Dacă aceste dovezi nu sînt considerate suficiente pentru a susține proveniența celor două pumnale din morminte de incinerație, punerea lor în legătură cu un context funerar de înhumație este cu totul neîntemeiată.

Apoi, după ce scoate în relief faptul că grupul de morminte din Transilvania, „ce se dovedește străin mediului local, își află corespondențe identice *numai* în lumea scitică nord-pontică", V. V. vrea să pară preocupat de problema unității și continuității culturii populației autohtone. Să aperi, uneori împotriva datelor arheologice, puritatea scitismului în Transilvania, în Moldova și chiar în Muntenia, arătîndu-te în același timp preocupat de unitatea și continuitatea civilizației locale, este într-adevăr o idee cu totul originală prin paradoxul ei. Problemei unității și continuității civilizației traco-geto-dace i-au fost consacrate, mai ales în ultima vreme, numeroase studii și vaste sinteze, iar lucrarea noastră deschide, în lumina documentației arheologice actuale bogate și diverse, un unghi nou în interpretarea unor antichități pe care V. V. le vrea neapărat exclusiv scitice. Pentru aceasta el încearcă să denatureze teoria „influenței culturale" (cu care, într-un limbaj străin disputelor științifice, se spune că în lucrarea noastră „se cochetează"), teorie susținută nu numai de

---

[20] A. Vulpe, MemAntiq, 2, 1970, p. 138, consideră, din temeiuri asemănătoare, versantul nordic al Carpaților Meridionali ca aparținînd ipotetic la grupul Ferigile.

[21] I. Nestor, ACMI, 1943; idem, *Raport asupra activității științifice a Muzeului național de antichități în anii 1942 și 1943*, București, 1944.

[22] Aflat la Institutul de arheologie din București, materialul este — după informațiile lui A. Vulpe — în curs de publicare.

[23] A. Vulpe, *Ferigile*, p. 58

A.I. Meliukova, ci și de alți cercetători străini [24] și români [25], afirmînd că ea „contravine însăși unității și continuității în dezvoltare a culturii autohtone traco-daco-getice" (!).

La capitolul *tipologie* ni se impută că pentru stabilirea celor trei grupe tipologice (A, B, C) au fost folosite numai 52 de pumnale din cele 73 menționate. S-a ignorat însă faptul că, din cele 73 de piese doar 52 erau publicate cu ilustrație. Deci, pentru stabilirea tipologiei nu puteau fi luate în considerație decît cele 52 de pumnale. Pentru celelalte, inclusiv pentru cele pierdute și chiar inedite, ar putea încerca V.V. o schemă tipologică. Personal, nu cred că era posibil să fi fost luate în considerație și exemplarele pentru care nu se dispune de nici un fel de reprezentare grafică, după cum nu văd ce contribuție s-ar fi putut aduce dacă la clasificarea tipologică s-ar fi ținut cont și de faptul că, datorită procesului de execuție prin forjare și nu prin ștanțare sau turnare, „nu există două piese absolut identice". Nu același lucru s-ar putea susține dacă în problema cronologiei s-ar fi analizat mai detaliat contextul arheologic în care s-a descoperit fiecare pumnal, acolo unde acesta era cunoscut, bineînțeles. Dar această carență, manifestată incidental, nu a dus deloc la „încălcări cronologice eronate", deoarece, tocmai în funcție de context cronologic, N. Vlassa a propus pentru pumnalul cu antene de la Cipău aceeași datare [26] pe care am admis-o și noi (secolele V—IV î.e.n.), așa încît este cazul să ne întrebăm de unde își ia V. V. informațiile. Cît despre lipsa datărilor pentru pumnalele de la Ciumbrud și Cipău (cel cu mînerul terminat într-o bară orizontală), a unui exemplar de la Cristești, precum și datarea de două ori, în moduri diferite, a celui de la Batoș înscrise în fig. 11, sînt erori datorate nu abstragerii acestora de mediul lor cronologic, ci neatenției desenatorului, dar care, din moment ce au apărut, ne pot fi atribuite. Oricum, sesizarea foarte corectă a acestora trebuie notată ca o contribuție la acuratețea lucrării, pentru care îl asigurăm pe V. V. de mulțumirile cuvenite.

În sfîrșit, ajungînd la capitolul intitulat *concluzii*, autorul notei trece peste faptul că armele în discuție se concentrează acolo unde sînt cele mai multe descoperiri funerare, afirmînd că „marea majoritate a pumnalelor se concentrează în două zone restrînse..., anume în Moldova și centrul Transilvaniei intracarpatice, adică tocmai acolo unde se grupează mormintele de inhumație, care prin ritualul funerar și celelalte categorii de inventar... se dovedesc identice cu cele scitice nord-pontice, dar străine culturii autohtone" (p. 104). Pentru susținerea afirmației el recurge la date statistice, care, în cazul dat, nu au decît o valoare pur formală. Cu o vădită tendință se raportează toate pumnalele din Moldova, provenite din descoperiri întîmplătoare, dar considerate de V. V. ca fiind din morminte

---

[24] M. Dušek, ArhMold, 2—3, 1964, p. 274 și urm. Idem, Slóvenska Archeólógia, 22, 1974, 2, p. 372—374, 404—407.

[25] D. Popescu, SCIV, 9, 1958, 1, p. 30; Idem, Dacia, N. S., 6, 1962, p. 444 și urm.; D. Berciu, SCIV, 10, 1959, 1, p. 41; Idem, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 255—256; în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 155—159; I. I. Russu, Apulum, 6, 1967, p. 139.

[26] N. Vlassa, Apulum, 4, 1961, p. 40.

de înhumaţie şi deci atribuite sciţilor, la cele patru exemplare descoperite în morminte tumulare de incineraţie de la Bîrseşti, socotite autohtone. Însă, rezultanta unui atare raport aritmetic nu exprimă o realitate, fie numai şi pentru faptul că descoperirile întîmplătoare nu dispun întotdeauna de datele necesare reconstituirii contextului lor arheologic şi de aici dificultatea de a le atribui unui anumit etnos, dificultate pe care V. V. o rezolvă în mod automat în favoarea sciţilor. Tot atît de lipsită de sens este şi încercarea de a raporta cele patru pumnale descoperite la Ferigile la numărul total al mormintelor cercetate (cca. 200), deoarece fazei căreia îi aparţin aceste piese nu-i corespunde decît un număr restrîns de morminte. La acesta s-ar mai adăuga un număr de morminte a căror încadrare fazeologică nu poate fi precizată. Aşadar, orizontului cronologic în care apar pumnalele îi pot fi atribuite cel mult 50 de morminte [27]. Deci pentru Ferigile raportul între numărul pumnalelor descoperite şi cel al mormintelor este 1/10 şi nu 1/50, cît obţinuse V. V. Dacă extindem această observaţie la întreg grupul Ferigile, respectiv la toată zona subcarpatică aşa cum procedează V.V. pentru Transilvania — atunci se constată — că în cele 10 morminte care pot fi atribuite acestui orizont din aria Argeş-Topolog s-au mai descoperit încă cinci pumnale : două la Curtea de Argeş, două la Cepari şi unul la Tigveni. Raportînd cele nouă pumnale la numărul mormintelor (cca. 60), se obţine expresia numerică $\frac{1}{6} - \frac{1}{7}$, faţă de $\frac{1}{8}$ cît reprezintă — după V.V. — aşa-numitul grup scitic din Transilvania. Deci, chiar fără a lua în calcul cele două pumnale de la Ploieşti-Triaj şi cel de la Năeni, raportul este în linii mari egal celui din Transilvania.

Străduindu-se să scoată în evidenţă că pumnalele de tip akinakes sînt specifice mormintelor de înhumaţie, considerate scitice, în timp ce în mormintele populaţiei autohtone aceste arme apar doar sporadic, V. V. nu ezită să compare necropola de la Aiud cu cea de la Ferigile. Astfel, raportînd numărul mormintelor (14) şi al pumnalelor (5) de la Aiud la cele 200 de morminte şi patru pumnale de la Ferigile, ajunge la concluzia că necropola de la Aiud conţine de cca. 17 ori mai multe asemenea arme decît cea de la Ferigile. Dacă însă s-ar fi luat în comparaţie numărul mormintelor (18) şi al pumnalelor (0) din necropola de înhumaţie de la Blaj cu mormintele şi pumnalele de la Ferigile raportul ar fi fost cu totul altul, iar ipoteza apartenenţei la populaţia locală a unora dintre aceste pumnale nu i-ar mai fi apărut lui V. V. „în totală contradicţie cu repartiţia reală a descoperirilor" (p. 105). Subliniem, totodată, că este inadmisibil a se compara un grup de morminte dintr-o singură fază cronologică, cum este cel de la Aiud, cu o întreagă necropolă ce prezintă cel puţin trei faze principale de dezvoltare, ca cea de la Ferigile.

În concluzie, problemele discutate reflectă latura formală, subiectivă a criticii aduse de V. V. lucrării noastre, ceea ce ne îndreptăţeşte să credem că, în scurt timp, el însuşi îşi va revizui părerea.

---

[27] A. Vulpe, Dacia, N. S., 21, 1977, p. 84; aprecierea numărului maxim de morminte ca aparţinînd posibil acestei etape ne-a fost comunicată de A. Vulpe.

LES POIGNARDS HALLSTATTIENS TARDIFS, OU « POIGNARDS AKINAKES »

RÉSUMÉ

L'article comprend une réponse à la note de V. Vasiliev « Despre interpretarea pumnalelor akinakes descoperite pe teritoriul României » paru dans ActaMN, 15, 1978 (pp. 101—106), et consacré à l'étude de C. Buzdugan, « Pumnale hallstattiene tîrzii pe teritoriul României », paru dans Cercetări arheologice, 2, 1976 (pp. 239—276).

L'auteur de l'article repousse les observations de V. Vasiliev se référant au mode de présentation des découvertes, à l'encadrement typologique, la dénomination et l'attribution ethno-culturelle des poignards découverts sur le territoire de la Roumanie, démontrant qu'elles sont sans fondement.

COHORS I BRACARAVGVSTANORVM

DE

GÉZA BAKÓ

Problema monumentelor privitoare la activitatea cohortei I Bracaraugustanorum în provinciile Moesia Inferior și Dacia Inferior a constituit obiectul multor dispute[1].

O cărămidă ștampialtă cu sigla *COHIBRAC* a fost semnalată din castrul de la Brețcu (jud. Covasna) încă de B. Orbán, care o atribuia, conform lecturii propuse de C. Torma, unității *Cohors I Bracaraugustanorum* [2]. Ulterior au mai apărut în același castru și alte tegule ștampilate cu siglele *COHIBRAC* (scrisă și invers), *COHBRAC* și *COHIBR*, puse de cercetători în unanimitate pe seama cohortei I Bracaraugustanorum [3]. Cu ocazia săpăturilor arheologice din anul 1973 s-a descoperit și în castrul de la Boroșneu Mare (jud. Covasna) fragmentul unei cărămizi cu ștampila [*C*]*OHIBRAC*, lecturată *COH(ors) I BRAC (araugustanorum)* [4].

La Slăveni (jud. Olt), în ruinele băilor militare romane și la nord de pretoriul castrului, s-au găsit țigle ștampilate cu sigla *CIB* (scrisă invers), aparținătoare primei faze de construcții[5]. Aceste țigle ștampilate au fost atribuite fie cohortei I Bracaraugustanorum [6], fie cohortei I Brittonum (sau Brittanica)[7]. Este drept că abrevierea uzitată la Slăveni diferă de cele ale ștampilelor tegulare de la Brețcu și Boroșneu Mare[8], dar acest lucru nu constituie un factor hotărîtor. Ca exemplu amintim că la Feldioara-Făgăraș (jud. Brașov) *Cohors II Flavia Numidarum* a lăsat tegule ștampilate cu siglele *CN* (pe țigle), *COHNVMID* și *COHNVMANT* (ambele pe cărămizi)[9]. De asemenea, *Ala I Asturum* folosea la Hoghiz (jud. Brașov) siglele *ALAS* (scrisă invers) și *AIA* [10]. În consecință, abrevierea

---

[1] Privitor la istoricul unității: W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 97—100; B. Gerov, Klio, 37, 1959, p. 204—205.

[2] B. Orbán, A Székelyföld leírása, 3, Pesta, 1869, p. 124 (probabil din cauza unei erori de tipar numele unității apare în forma *Cohors I Bracaraugusteorum*).

[3] C. Gooss, AVSL, 13, 1876, p. 266; CIL, III, 8 074, 9; G. Téglás, Erdélyi Múzeum, 19, 1902, p. 95; Á. Buday, DolgCluj, 7, 1916, p. 13 fig. a—b, p. 14 fig. c—d; J. Szilágyi, DissPann, Seria 2, 21, 1946, Tab. XVII/255—256 (cea de-a doua este de fapt scrisă de la dreapta la stînga, însă din cauza unei erori intervenite cu ocazia paginării s-a publicat în poziție inversă).

[4] Z. Székely, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 344 și fig. 2/3.

[5] D. Tudor, SCIV, 16, 1965, 2, p. 358 fig. 1/8; idem, OR[3], p. 101—102 și p. 539 nr. 459; Gr. Florescu, Constantin C. Petolescu, IDR, II, București, 1977, p. 209 (527).

[6] D. Tudor, SCIV, 16, 1965, 2, p. 359; idem, OR[3], p. 102.

[7] Idem, OR[4], p. 332. Staționarea cohortei I Bracaraugustanorum la Slăveni a fost contestată și de I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 68 (23).

[8] M. Zahariade, SCIVA, 28, 1977, 2, p. 263.

[9] Ioan I. Pop, SCIVA, 26, 1975, 2, p. 290 fig. 1; Ioan I. Pop, N. Gudea, Cumidava, 8, 1974—1975 (apărută în 1977), p. 43 și p. 51 fig. 7, p. 52 fig. 7a (foto).

[10] CIL, III, 1 633, 11 și 8 074, 1a—b.

S C I V A, tomul 31, nr. 4, București, octombrie — decembrie 1980, p. 631—635

deosebită nu ar fi un impediment în privinţa atribuirii pieselor de la Slăveni cohortei I Bracaraugustanorum. Tot atît de plauzibilă este însă, pe de altă parte, şi apartenenţa acestor tegule ştampilate la cohorta I Augusta Nervia Pacensis Brittonum milliaria [11], menţionată în diploma militară a provinciei Dacia Inferior din anul 140 [12].

În ceea ce priveşte data transferării cohortei I Bracaraugustanorum la nord de Dunăre şi a stabilirii ei în castrul de laBreţcu s-au emis diferite ipoteze.

Avîndu-se în vedere diploma militară din 2 aprilie 134 a provinciei Moesia Inferior, care menţionează, printre altele, o unitate auxiliară identificată cu *Cohors I Bracaraugustanorum*, s-a susţinut, încă mai demult, că această trupă a fost transferată în Dacia după anul 134[13]. Ca urmare s-a conchis că în castrul de la Breţcu prima trupă auxiliară ar fi fost *Cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata*, iar *Cohors I Bracaraugustanorum* a sosit aici mai tîrziu [14]. Unii credeau însă că unitatea *Cohors I Bracaraugustanorum* a staţionat la Breţcu înainte de anul 134, dată la care apare „din nou” în provincia Moesia Inferior [15]. În fine, după o altă părere ar fi existat două trupe auxiliare numite deopotrivă *Cohors I Bracaraugustanorum*, dintre care una staţiona, pe la anul 134, în Moesia Inferior, iar alta se afla, în acelaşi timp, în provincia Dacia Inferior [16].

Descoperirea şi publicarea diplomei militare din 13 decembrie 140 a impus însă unele modificări în legătură cu istoricul cohortei I Bracaraugustanorum [17]. Bunăoară, din această diplomă militară rezultă că pe la anul 140 *Cohors I Bracaraugustanorum* se afla la nord de Dunăre şi aparţinea provinciei Dacia Inferior.

Cu ocazia publicării diplomei militare din anul 140, a provinciei Dacia Inferior, Boris Gerov a revizuit şi problema trupei auxiliare de care ne ocupăm, ajungînd la concluzia că în diplomele militare ale provinciei Moesia Inferior sînt menţionate de fapt două unităţi auxiliare cu numele parţial asemănător : *Cohors I Bracaraugustanorum* şi *Cohors I Bracarum* sau *Bracarorum* [18].

Fireşte, diploma militară de la Palamarca nu rezolvă datarea mai exactă a transferării cohortei I Bracaraugustanorum la nord de Dunăre, această problemă constituind încă subiectul unor discuţii [19].

Privitor la rezolvarea problemei menţionate greutatea constă tocmai în faptul că existau două unităţi auxiliare cu denumirea parţial asemănă-

---

[11] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 69 (28).

[12] idem, IDR, I, Bucureşti, 1975, p. 109.

[13] C. Gooss, *op. cit.*, p. 266 (credea că trupa a sosit în Dacia împreună cu *Legio V Macedonica)* ; J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 57.

[14] Á. Buday, *op. cit.*, p. 15—16, 25—26.

[15] W. Wagner, *op. cit.*, p. 99; M. Macrea şi colab., SCIV, 2, 1951, 1, p. 295 şi nota 14 ; Z. Székely, Cumidava, 4, 1970, p. 50.

[16] RE, IV (1900), col. 255 (C. Cichorius).

[17] B. Gerov, *op. cit.*, p. 196—210; I. I. Russu, IDR, I, Bucureşti, 1975, p. 108—112.

[18] B. Gerov, *op. cit.*, p. 204—205.

[19] M. Zahariade, *op. cit.*, p. 262—264.

toare, anume *Cohors I Bracaraugustanorum* şi *Cohors I Bracarum* sau *Bracarorum*, iar numele lor abreviat este uneori dificil de interpretat cu certitudine [20].

Examinînd inscripţiile litice şi diplomele militare observăm că denumirea cohortei I Bracaraugustanorum apare în următoarele forme : În inscripţia votivă pusă de Tiberius Claudius la *Narona* (Dalmaţia) : *COH. I/BRACAR. AVGVST/* [21]. În inscripţia de la *Caesarea* (Mauretania) P. Aelius Marcianus este menţionat ca *PRAEF COH I AVGVSTAE/BRACARVM/* [22]. Într-o diplomă militară din anul 99 a provinciei Moesia Inferior : *I. BRACAR. AVGVSTANORVM* [23]. În diploma militară emisă *ante* 114 a provinciei Moesia Inferior : *I BRACARA [VGVSTAN] OR*[24]. În diploma militară din 13 decembrie 140 a provinciei Dacia Inferior : *I BRACAVG* [25].

Din cele prezentate rezultă în mod cert că în diplomele militare din 99 şi *ante* 114 avem de-a face cu *Cohors I Bracaraugustanorum*, care pe vremea aceea aparţinea, deci, provinciei Moesia Inferior. De asemenea, şi în diploma militară din anul 140 a provinciei Dacia Inferior este vorba de aceeaşi unitate.

În diploma militară din anul 134 a provinciei Moesia Inferior apare însă abrevierea *I BRACAR* [26].

Luînd în considerare tegulele cu sigla *COHIBRAC* de la Breţcu şi Boroşneu Mare, nu ar părea imposibil ca în diploma militară din anul 134 gravorul să fi omis, eventual pentru economisire de spaţiu, a doua parte a denumirii *BRACAR AVGVSTANORVM* [27]. Totuşi, pentru o diplomă militară acest lucru ar fi greu explicabil, deoarece cuvîntul avea o semnificaţie precisă, arătînd că este vorba de o trupă auxiliară recrutată nu de pe întreg teritoriul *conventus*-ului bracarilor, ci numai din zona centrului acestuia [28].

Pentru lămurirea problemei trebuie să ţinem seama şi de diploma militară de la Brestovene, datată între anii 146—154 [29]. Aceeastă diplomă militară a provinciei Moesia Inferior conţine, printre altele, denumirea abreviată a două cohorte : *I BRAC* şi *II BRACAVG* [30].

Cea de-a doua unitate era *Cohors II Brac(ar)aug(ustanorum)*. Aceasta este atestată, împreună cu *Cohors II Flavia Numidarum*, de un epitaf

---

[20] B. Gerov, *op. cit.*, p. 204—205; M. Zahariade, *op. cit.*, p. 262—263.

[21] CIL, III, 1 773.

[22] CIL, VIII, 9 358 = ILS, 2 738. Unitatea a fost identificată cu *Cohors I Bracaraugustanorum:* RE, IV (1900), col. 255 (C. Cichorius); J. Jung, *op. cit.*, p. 114; W. Wagner, *op. cit.*, p. 99—100. Întrucît P. Aelius Marcianus era şi comandant al unităţii *Numerus Illyricorum*, care se afla în Dacia Inferior şi staţiona, cel puţin pe vremea lui Antoninus Pius, în castrul de la Hoghiz (G. Bakó, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 141—146; AnnÉp, 1974, 561), identificarea menţionată este într-adevăr acceptabilă.

[23] CIL, XVI, 44.

[24] CIL, XVI, 58. Privitor la întregire a se vedea observaţia lui M. Zahariade, *op. cit.*, p. 263 nota 18.

[25] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 109 şi p. 110 fig. 36.

[26] CIL, XVI, 78.

[27] M. Zahariade, *op. cit.*, p. 263.

[28] *Ibidem*, p. 263.

[29] E. Doruţiu-Boilă, Dacia, N. S., 12, 1968, p. 398—399.

[30] *Ibidem*, p. 398 fig. 2.

descoperit la Šipka, pe teritoriul fostei provincii Tracia [31]. La începutul domniei lui Antoninus Pius *Cohors II Bracaraugustanorum* a fost transferată în Moesia Inferior [32].

Întrucît *Cohors I Bracaraugustanorum* se afla, încă înainte de anul 140, în provincia Dacia Inferior, rămîne evident că unitatea cu numele prescurtat *I BRAC*, din diploma militară de la Brestovene, nu se poate identifica cu aceasta. În cazul diplomei militare de la Brestovene lectura *I BRAC (araugustanorum)* ar fi posibilă doar admiţînd existenţa a două unităţi cu acelaşi nume, una staţionînd în Moesia Inferior, iar alta în Dacia Inferior. În acest sens nu avem însă nici o dovadă.

Dealtfel, nu trebuie neglijat nici faptul că cele două trupe menţionate în diploma militară de la Brestovene apar, în acelaşi document, cu denumirea abreviată în forme diferite. Rămîne deci neîndoielnic că este voba de două unităţi cu denumirea oarecum deosebită, adică *Brac(ar)aug(ustanorum)* şi *Brac(arum/arorum)*. Prin urmare, unitatea din diploma militară de la Brestovene, care ne interesează în acest studiu, trebuie să fi fost nu *Cohors I Brac(araugustanorum)*, ci *Cohors I Brac(arum/arorum)*.

Avînd în vedere cele arătate putem deci crede că şi în diploma militară din anul 134 avem de-a face nu cu *Cohors I Bracar(augustanorum)*, ci cu *Cohors I Bracar(um/orum)*.

În concluzie, *Cohors I Bracaraugustanorum* este menţionată printre trupele auxiliare ale provinciei Moesia Inferior numai în diplomele militare din 99 şi *ante* 114, unitatea consemnată în diplomele din 134 şi 146—154 fiind *Cohors I Bracarum* sau *Bracarorum*.

Precum se vede deci, în perioada de după încheierea războaielor de cucerire a Daciei *Cohors I Bracaraugustanorum* aparţinea încă provinciei Moesia Inferior. În curînd, negreşit anterior anului 134, „dispare" însă din rîndurile trupelor auxiliare ale acestei provincii, fiind apoi în anul 140 menţionată în Dacia Inferior.

Desigur, cele arătate nu rezolvă întru totul problema datei transferării acestei unităţi la nord de Dunăre. Se pune întrebarea dacă în perioada dintre anii 102—117 *Cohors I Bracaraugustanorum* se afla pe vechiul teritoriu moesic, fiind transferată la nord de Dunăre, eventual, cu prilejul luptelor din anii 117—118, ori staţiona, încă de pe vremea războaielor de cucerire a Daciei, la nord de Dunăre, în regiunile anexate provinciei Moesia Inferior, fiind apoi cedată, în anul 119, provinciei Dacia Inferior [33].

---

[31] G. Mihailov, IGB, III/2, 1 741 bis.

[32] A. Aricescu, SCIV, 23, 1972, 4, p. 583 nota 17. Relativ la cele două trupe auxiliare menţionate de epitaful de la Šipka trebuie să facem o precizare. Într-o lucrare am susţinut că şi *Cohors II Flavia Numidarum* ar fi fost transferată din Tracia în Moesia Inferior (G. Bakó, SCIVA, 28, 1977, 2, p. 205). În diploma militară de la Brestovene figurează însă numele cohortei I Flavia Numidarum. Confuzia se datorează faptului că gravorul a dezmembrat conjuncţia *ET* dintre abrevierile *I BRAC* şi *I FL NVMID*, lipind litera *T* de numărul de ordine al celei de-a doua unităţi. În consecinţă, trebuie să fi existat o singură trupă auxiliară cu denumirea *Cohors II Flavia Numidarum*, atestată în provincia Tracia şi apoi în sud-estul Daciei intracarpatice, la Feldioara-Făgăraş.

[33] Este drept că în diploma militară din 22 martie 129 a provinciei Dacia Inferior nu apare *Cohors I Bracaraugustanorum* (CIL, XVI, 75; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 100). Acest lucru nu are însă nici o semnificaţie, deoarece diploma, ca dealtfel şi cea din anul 140, menţionează numai o parte a trupelor auxiliare ale provinciei Dacia Inferior, din care la data respectivă s-au făcut lăsări la vatră (I. I. Russu, *op. cit.*, p. 102).

Din cauza lipsei unor documente certe, în prezent nu putem da un răspuns întemeiat la întrebările puse mai sus. Astfel rămîne, deocamdată, o problemă deschisă şi datarea apariţiei în sud-estul Daciei intracarpatice a cohortei I Bracaraugustanorum. De asemenea, rămîne sub semnul întrebării atribuirea tegulelor cu sigla *CIB* de la Slăveni.

COHORS I BRACARAVGVSTANORVM

ZUSAMMENFASSUNG

Mit dieser Arbeit nimmt der Verfasser an der Diskussion die Verlegung der *Cohors I Bracaraugustanorum* nördlich der Donau und zwar in das Castrum von Breţcu (Kreis Covasna) betreffend teil.

Aufgrund seiner Untersuchungen gelangt er zur Schlußfolgerung, daß in den Militärdiplomen der Provinz Moesia Inferior aus den Jahren 99 und vor 114 u. Zr. von der *Cohors I Bracaraugustanorum* die Rede ist, während es sich in denen aus 134 und 146—154 um die *Cohors I Bracarum* oder *Bracarorum* handelt.

Folglich wird betont, daß in der Zeit nach dem Abschluß der Kriege um die Eroberung Daziens *Cohors I Bracaraugustanorum* noch zur Provinz Moesia Inferior gehörte; aber kurze Zeit danach, gewiß vor dem Jahre 134 u.Zr., „verschwindet" sie aus der Reihe der Hilfstruppen dieser Provinz.

Es ergibt sich die Frage, ob zwischen den Jahren 102 und 117 u.Zr. sich diese Einheit noch im alten moesischen Gebiet befand, oder ob sie schon im Norden der Donau stand, und zwar in den der Provinz Moesia Inferior angeschlossenen Gebieten.

Aus Mangel an sicheren Zeugnissen, kann auf diese Frage noch keine endgültige Antwort gegeben werden. Es bleibt also ein vorläufig offenes Problem, wann die *Cohors I Bracaraugustanorum* im Südosten von Siebenbürgen auftauchte, da die Zuweisung von Ziegeln mit dem Stempel *CIB* von Slăveni (Kreis Olt) fraglich ist.

DESPRE CULTUL EROULUI TRAC ÎN DACIA

DE

CONSTANTIN C. PETOLESCU

De curînd, prof. M. J. Vermaseren, redactorul cunoscutei colecții *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* (EPRO), E. J. Brill, Leiden, a început republicarea monumentelor zeului cavaler trac: *Corpus cultus Equitis Thracii* (EPRO, tomul 74). Pînă acum, au apărut două volume: I, *Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae* (1978; autori Zlatosara I. Gočeva și M. Oppermann) și IV, *Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia* (1979; autor Nubar Hampartumian). Ca și cunoscuta lucrare a lui D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuvinorum*, I–II, Leiden, 1969–1976 (EPRO, 13), *Corpus cultus Equitis Thracii* depășește cadrul propriu-zis al cultelor orientale, fiind consacrat unor divinități originare din spațiul carpato-balcanic, din zona de contact dintre Orientul grec și cel latin.

Cartea lui N. Hampartumian reprezintă o contribuție valoroasă la cunoașterea vieții spirituale a populației Daciei și Scythiei Minor în epoca romană, adăugîndu-se altor cîteva publicate în aceeași colecție de autori români: D. Tudor, cu lucrarea amintită mai sus; I. Berciu și C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale*, 1976 (EPRO, 54); Al. Popa și I. Berciu, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, 1978 (EPRO, 69); de menționat și alte studii ale unor istorici din țara noastră publicate în volumul *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, I–III, Leiden, 1978 (EPRO, 68).

Volumul consacrat cultului Eroului trac în Dobrogea și Dacia romană cuprinde XVIII + 128 p., 103 planșe și o hartă cu localitățile din care provin monumentele. După lista abrevierilor (p. XI–XII), bibliografia monumentelor (p. XII–XVIII), urmează o scurtă introducere (p. 1–2), unde se fac referiri generale asupra problemei și organizării materialului. Lucrarea propriu-zisă cuprinde două părți: una generală, de interpretare (p. 5–25), tratînd cu atenție și măsură probleme precum proveniența pieselor, distribuirea geografică, încadrarea cronologică, tipurile de monumente, categoriile „funcționale" (monumente votive și funerare), iconografia, tipologia, numele și epitetele zeului, adoranții (onomastica și originea etnică), în fine concluzii. Partea a doua cuprinde catalogul monumentelor: mai întîi cele din Drobrogea (care în antichitate a aparținut provinciei romane Moesia Inferior) (nr. 1–136), apoi din Dacia (nr. 137–174), cele de proveniență necunoscută, aflate în muzeele noastre (nr. 175–195), în sfîrșit monumentele epigrafice fără reprezentare figurată (nr. 196–205 din Dobrogea, nr. 206 de proveniență necunoscută). Urmează indici

(muzee; indice geografic, epigrafic, iconografic; listă cronologică; indice de corespondenţă epigrafică).

Cum se observă, cele mai numeroase monumente (146) provin din Dobrogea (catalog nr. 1—136, 196—205); tot din Moesia Inferior provin probabil şi altele, catalogate sub loc de descoperire necunoscut (nr. 175—195, 206). Autorul, care s-a ocupat timp de două decenii de antichităţile greco-romane ale Dobrogei, şi-a adus prin această lucrare o contribuţie valoroasă la cunoaşterea vieţii culturale şi spirituale a provinciei dintre Dunăre şi mare.

Nu mai puţin importantă este contribuţia sa la prezentarea monumentelor Eroului cavaler din Dacia. Dacă ne oprim, în continuare, asupra acestora, este pentru că noi înşine am insistat asupra unora (furnizînd şi unele informaţii inedite lui N. H., care le citează la locul potrivit), precum şi pentru faptul că după ce autorul a încheiat elaborarea lucrării s-au adăugat alte descoperiri. Considerăm deci util a avea o privire cît mai completă asupra acestor monumente.

Pînă la întocmirea *corpus*-ului de faţă, monumentele eroului cavaler erau risipite în diferite publicaţii (vezi bibliografia la p. XIII şi urm.). Studiul cel mai recent şi complet era cel al lui I. I. Russu, *Tracii în Dacia romană*, ActaMN, 4, 1967, p. 85—105; în acesta se catalogau ca sigure 30 de monumente ale cavalerului trac. În *corpus*-ul lui N. H., acestea se ridică la 33 (alte cinci, publicate de N. H. la capitolul cu monumentele din Dacia, sînt de provenienţă necunoscută, nr. 170—174; dar două din ele, cele aflate acum în muzeul din Alba Iulia, pot proveni chiar din Dacia). Faţă de repertoriul întocmit de I. I. Russu, N. H. vine cu unele monumente în plus (nr. 148, 149, 151, 155, 159, 160, 168, 169), omite însă, probabil considerîndu-le nesigure, alte cîteva monumente (nr. 9—10, eventual şi unul din numerele 13—14 din catalogul lui I. I. Russu).

Majoritatea monumentelor Eroului cavaler din Dacia au caracter votiv. Situaţia răspîndirii pe localităţi, cu completările recente, este următoarea (noi preferăm ordinea geografică, în locul celei alfabetice, pe denumiri moderne, folosită de N. H.):

— *Sucidava*: 6 piese (nr. 141—145 din catalogul lui N. H.; de adăugat un alt fragment de basorelief, cu inscripţie greacă, descoperit în cetatea romano-bizantină, acum în muzeul din Corabia: D. Tudor, SCIVA, 30, 1979, 2, p. 306—307, nr. 3);

— *Potelu*: 1 piesă (nu este dispărut, cum se notează în catalog, nr. 152; se află expus la Muzeul militar central, Bucureşti);

— *Orlea*: 1 piesă (basorelief de marmură, inedit, în muzeul sătesc din Orlea, jud. Olt);

— *Romula*: 4 piese (numai două din ele sînt cuprinse în catalogul lui N. H., nr. 154—155). Dar, citînd pe D. Tudor, I. I. Russu arată că în săpăturile de la Romula s-a descoperit în 1966 încă un fragment de placă de marmură cu reprezentarea acestei divinităţi (vezi acum şi D. Tudor, OR³, p. 378 şi OR⁴, p. 363; altfel, piesa este inedită, lăsînd să planeze îndoieli asupra existenţei sale; probabil din această cauză N. H. a exclus-o din *corpus*-ul său; se cuvine deci ca autorul săpăturilor de la Romula să se pronunţe asupra existenţei acestei piese). De asemenea,

Gr. G. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități*, II, București, 1908, p. 539, nr. 10, publica (cu fotografie) alt fragment de monument al cavalerului trac, provenind din fosta colecție Papazoglu, descoperit la Romula. Astfel, din capitala Daciei Malvensis pot proveni patru monumente ale acestei divinități;

— *Slăveni* : 1 piesă (nr. 163);

— *Săpata de Jos* (jud. Argeș; în cartea lui N. H. apare greșit drept jud. Dolj): 1 piesă;

— *Drobeta*: 5 piese (nr. 146—149; o piesă este omisă de N. H.). Al. Bărcăcilă, *Une ville daco-romaine: Drubeta*, București, 1938, p. 36, amintește descoperirea la Drobeta a două monumente ale cavalerului trac, trimițînd la fig. 34, fără altă lămurire. De fapt, unul din cele două monumente este fragmentul de statuetă aplatizată, publicat de N. H. în catalogul său sub nr. 149 (după deslușirile noastre); Al. Bărcăcilă l-a amintit fără vreo ilustrație, astfel că fragmentul de la fig. 34 (parte din capul și coama calului; dar fotografia, dintr-o greșeală de tehnoredactare, este răsturnată, ceea ce o face ininteligibilă) este probabil cel de-al doilea monument menționat;

— *Pojejena* : 1 piesă (nr. 151);

— *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* : 6 piese (nr. 156—161);

— *Sălașu de Sus* (jud. Hunedoara): 3 piese (A. A. Rusu și V. Eskenasy, SCIVA, 29, 1978, 4, p. 573—577);

— *Micia* : 1 piesă (nr. 167);

— *Apulum*; 4 piese (nr. 137—140);

— *Războieni-Cetate* : 1 piesă (nr. 153);

— *Potaissa* : 4 piese (nr. 164—166; cea de-a patra a fost publicată de R. Rațiu și I. I. Russu, în SCIVA, 28, 1977, 4, p. 599—602);

— *Bolduț* (est de Turda): 1 piesă (omisă de N. H.; vezi I. I. Russu, ActaMN, 5, 1968, p. 470, *addenda*);

— *Gilău* : 1 piesă (nr. 150);

— loc de descoperire necunoscut (dar probabil din Dacia): 2 piese (nr. 173—174).

Este vorba, deci, în total de 41 de piese (43, cu cele două de proveniență necunoscută) — cu 8 mai multe decît cele catalogate de N. H. — ceea ce îndreptățește publicarea notei de față.

Între monumentele cavalerului trac, N. H. include și două monumente de caracter funerar — un perete de *aedicula* de la Micia (nr. 168) și un altar de la Ampelum (nr. 169); exclude însă peretele de *aedicula* de la Șeica Mică (jud. Sibiu) (nr. 25 a din catalogul lui I. I. Russu). Lipsesc însă simbolurile cunoscute în iconografia Zeului cavaler, deși imaginea călărețului nu poate fi considerată nici scenă din viața cotidiană (cel puțin în cazul monumenului de la Ampelum, cu inscripție, al cărui posesor nu a fost militar). Este vorba în aceste cazuri de eroizarea defunctului, ridicat astfel la condiția divină.

Cum rezultă din statistica descoperirilor și din compararea cu situația altor culte, credința Eroului cavaler a fost puțin răspîndită în Dacia. În provinciile latine de la Dunărea de Jos (Dacia, Moesia, Pannonia) a cunoscut o mai mare răspîndire credința așa-zișilor Cavaleri danubieni, din care în Dacia se cunosc pînă acum 57 de piese.

Deocamdată, nu se poate stabili dacă prezenţa monumentelor Eroului cavaler trac se leagă de condiţiile generale ale difuziunii unor credinţe de caracter salvator, ori de prezenţa unor elemente etnice trace ; totuşi, este semnificativ că în nici una din localităţile în care au apărut asemenea monumente nu se cunosc staţionînd *auxilia* de traci (cf. I. I. Russu, *op. cit.*).

SUR LE CULTE DU HÉROS THRACE EN DACIE

RÉSUMÉ

Discussions en marge du livre de N. Hamparţumian, *Corpus cultus Equitis Thracii*, IV, Leiden, 1979, et complétements au répertoire des monuments de ce dieu en Dacie (1 pour Sucidava, 1 pour Orlea, 2 pour Romula, 1 pour Drobeta, 3 pour Sălaşu de Sus, 1 pour Bolduţ-Potaissa).

PRECIZĂRI CU PRIVIRE LA CRONOLOGIA UNOR MONEDE MEDIEVALE DESCOPERITE LA PĂCUIUL LUI SOARE

DE

GABRIEL CUSTUREA

În vara anului 1979 în timpul săpăturilor arheologice efectuate în cetatea bizantină Păcuiul lui Soare[1], a fost deschisă o nouă secţiune în zona porţii, paralelă cu zidul de incintă. Secţiunea a fost numită convenţional SIR. În ultimul nivel de vieţuire din această secţiune, datat la sfîrşitul secolului al XIV-lea — începutul secolului al XV-lea [2], a fost descoperită o monedă de aramă avînd pe avers monograma lui Terter, Τ ΤΡ, iar pe revers vulturul bicefal. Este surfrapată peste o altă monedă cu legenda: Av. ΔΕC Τ ΠΟ; Rv. ΙΩ Τ. Dimensiuni: 1,35 g; 21 mm.

În urmă cu cîteva decenii numismatul bulgar Nikola Muşmov atribuia acest tip monetar ţarului Gheorghe I Terter (1279—1292)[3]. Potrivit unei ipoteze recent emise de Petre Diaconu, aces tip de monedă datează de la sfîrşitul secolului al XIV-lea [4]. Autorul citat demonstrează pe baza observaţiilor stratigrafice de la Păcuiul lui Soare, coroborate cu analiza tipologică a acestor monede, că ele au fost emise de un anume Terter, fiul lui Dobrotici [5]. După opinia sa, Terter ajunsese despot al unei formaţiuni statale existente în zona Dristra-Păcuiul lui Soare, încă de pe vremea cînd trăia Dobrotici. În această calitate Terter ar fi emis două tipuri de monedă de bronz ce se succed cronologic. Primul tip avînd pe avers legenda ΔΕC Τ ΠΟ, iar pe revers monograma ΙΩ Τ — tip pe care Todor

[1] Pentru realităţile de la Păcuiul lui Soare, vezi Petre Diaconu, Dumitru Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare*, I, Bucureşti, 1972; Petre Diaconu, Silvia Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, II, Bucureşti, 1977 şi bibliografia aferentă.

[2] Petre Diaconu, Silvia Baraschi, *op. cit.*, p. 10.

[3] Nikola A. Muşmov, *Monetite i pečatite na bălgarskite care*, Sofia, 1924, p. 86—88.

[4] Petre Diaconu, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 185—221.

[5] *Ibidem*, p. 194.

S C I V A, tomul 31, nr. 4, Bucureşti, octombrie—decembrie 1980, p. 641—642

Gherasimov l-a atribuit lui Ivanco[6] — și un al doilea tip cel cu monograma T/ΨΨ și vultur bicefal [7].

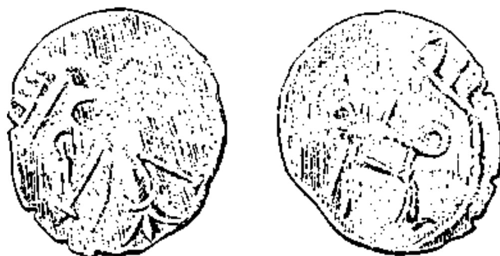

Fig. 1. Monedă cu efigia lui Terter surfrapată peste efigia lui Ivanco.

Ipoteza emisă de P. Diaconu asupra succesiunii celor două tipuri monetare era susținută, între altele, de studiul asupra unei monede ce se păstrează în colecția Muzeului de istorie al R. S. România ; din păcate, însă, autorul nu ne dă mai multe amănunte și după cum citează moneda amintită, rezultă că observațiile sale asupra acesteia nu sînt sigure[8].

Prin recenta descoperire de la Păcuiul lui Soare, problema succesiunii cronologice a celor două tipuri monetare poate fi considerată rezolvată, întrucît moneda de care ne ocupăm este surfrapată, cum spuneam, pe o monedă cu legenda : Av. ΔЄC / T / ΠO, Rv. IΩ̄ / T

QUELQUES PRÉCISIONS À PROPOS DE LA CHRONOLOGIE DES MONNAIES MÉDIEVALES DÉCOUVERTES À PĂCUIUL LUI SOARE

RÉSUMÉ

L'auteur présente une monnaie de cuivre qui porte à l'envers le monogramme de Terter et au revers l'aigle bicéphale. Elle est frappée sur une monnaie de Ivanco.

EXPLICATION DE LA FIGURE

Fig. 1. La monnaie à l'effigie de Terter frappée sur une monnaie de Ivanco.

---

[6] Todor Gherasimov, Izvestija Sofia, 13, 1939.
[7] Petre Diaconu, *op. cit.*, p. 192.
[8] *Ibidem*.

AL IX-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE NUMISMATICĂ DE LA BERNA

Odată cu ședința de închidere a celui de-al VIII-lea Congres internațional de numismatică, ale cărui lucrări avuseseră loc între 10 și 15 septembrie 1973 al New York—Washington, se decidea ca următorul congres, cel de-al IX-lea, să aibă loc la Berna, în Elveția. O asemenea manifestare științifică internațională era programată să se alăture aniversării a o sută de ani de la înființarea Societății elvețiene de numismatică.

Congresul, care avea să fie organizat de către Comisia internațională de numismatică, în colaborare cu societatea elvețiană de specialitate, a avut loc la Berna, orașul romantic, cum este denumit, între 10 și 15 septembrie 1979. Comitetul de organizare, condus de dr. Herbert A. Cahn, președinte, și de Otto Paul Wenger, secretar, a reușit să creeze un excelent cadru în care aveau să se desfășoare, în cele mai bune condiții, lucrările congresului.

Încă înainte de deschidere, potrivit unei practici instituite de Comisia internațională de numismatică, a fost publicat volumul de rapoarte, care cuprinde o sinteză a rezultatelor cercetărilor numismatice dintre ultimele două congrese. Din partea română, printre raportori se numără C. Preda, pentru numismatica geto-dacică, și Gh. Poenaru Bordea, pentru cea grecească vest și nord-pontică. Volumul de rapoarte *A Survey of Numismatic Research 1972—1977*, apărut la Berna, sub îngrijirea lui R. Carson, P. Berghaus și N. Lawick, cuprinde, în cadrul celor 502 p., dări de seamă privind numismatica antică, medievală și modernă occidentală și orientală, la care se adaugă și un capitol pentru medalistică.

La congres au participat cca. 350 de specialiști din 35 de țări. Delegațiile cele mai numeroase au fost cele ale țării gazdă, S.U.A., R. F. Germania, Franței, Angliei, Italiei și Spaniei. Țara noastră a fost reprezentată de un număr de șase specialiști, ca invitați ai Comitetului de organizare (B. Mitrea, O. Iliescu, C. Preda, Gh. Poenaru Bordea, Constanța Știrbu și Carmen Petolescu).

Lucrările congresului s-au desfășurat în sălile Universității din Berna, beneficiind de o remarcabilă organizare. Comunicările au fost distribuite, în funcție de specificul lor, în cadrul a zece secții : conferințe în plenare, forme primitive de monede, monedele în istoria timpului lor, moneda și istoria artei (iconografie), moneda și istoria artei (portrete), moneda și istoria economică — circulația monetară, descoperiri monetare, tehnica și producția monetară, medalia, noi metode de cercetări. Fiecare zi de lucru începea cu o comunicare în plenară, după care urmau comunicările pe secții, cîte 10—12 pe zi. De obicei, discuțiile au avut loc după fiecare comunicare în parte, cu excepția celor din cursul dimineților, care erau fragmentate la începutul ședințelor de după amiaza. Din rîndul participanților români au prezentat comunicări : C. Preda, *Unele probleme privind emisiunile monetare de tip Filip al II-lea din Dacia* ; Gh. Poenaru Bordea, *Atelierele lui Alexandru și Lysimach de pe coasta de vest a Pontului Euxin* ; O. Iliescu, *Cu privire la evoluția monedei dacice* (noi interpretări stilistice).

Cele aproape 150 de comunicări înscrise în program au tratat teme de o mare varietate și de un deosebit interes numismatic și istoric. Cele mai multe dintre referate au adus în discuție rezultate ale recentelor cercetări, descoperiri inedite, interpretări noi, aspecte particulare și de sinteză, toate la un loc reprezentînd o contribuție importantă la studiul numismaticii. De asemenea, conținutul acelorași comunicări a evidențiat, o dată în plus, rolul însemnat pe care-l joacă cercetarea numismatică în rezolvarea multor probleme de istorie.

Ședințele de lucru au fost precedate zilnic de cîte o conferință prezentată în plenară. Seria acestor conferințe a fost deschisă (10 sept.) de L. Robert (Paris) care a vorbit despre *Trois ateliers monétaires d'Ionie et de Carie*, urmat de W. E. Metcalf (New-York), cu tema *The Flavians in the East*, R. Kiernowscki (Varșovia), *Les monnaies dans la civilisation medievale, leur place et leur fonction* și H. Eichhorne (München), *Hochfinanz im Vorfeld der burgundischen Erbschaft 1002—1039.*

În ultima zi a congresului a avut loc adunarea generală a reprezentanților instituțiilor membre afiliate la Comisia internațională de numismatică. Principalul punct al ordinii de zi l-a constituit alegerea noului birou al comisiei, alcătuit din : președinte : R. A. G. Carson

(Anglia); vicepreşedinte: Peter Berghaus (R. F. Germania) și Istvan Gedai (R. P. Ungară); secretar: Kolbyorn Skaare (Norvegia); trezorier: H. A. Cahn (Elveția); membri consilieri: M. Bates (S.U.A.), E. Bernareggi (Italia), J. B. Giard (Franța) și O. Iliescu (R. S. România). Cu același prilej au fost aleși noi membri de onoare ai Comisiei internaționale de numismatică, printre care se numără binecunoscutul specialist român Bucur Mitrea. De asemenea, în cadrul aceleiași adunări generale s-a hotărît ca viitorul Congres internațional de numismatică să aibă loc la Londra în anul 1986, cînd Societatea regală de numismatică din Anglia va împlini 150 ani de la întemeiere.

Ziua de 12 septembrie a fost rezervată unei frumoase excursii oferite participanților de către organizatori, cu care prilej a fost vizitată zona prealpină din preajma lacului Thun și cîteva castele medievale din aceeași regiune. Printre eforturile comitetului se numără și organizarea, în holul universității, a unei reușite expoziții de carte, unde au figurat cele mai recente publicații de numismatică din lume. În rîndul acestora s-a situat și vol. II al revistei *Cercetări numismatice*, editată de Muzeul de istorie al R. S. România.

Specialiștii români prezenți la acest important congres s-au bucurat permanent de atenția colegilor lor din străinătate, cu care au stabilit contacte noi și utile, proiecte de colaborare și schimburi de publicații. Era în aceasta o dovadă în plus, exprimată și în alte împrejurări, a aprecierii deosebite de care se bucură cercetarea numismatică românească pe plan internațional.

C. Preda

SIMPOZIONUL ARHEOLOGIC AL *FUNDAȚIEI ALEXANDER VON HUMBOLDT*

În zilele de 25—30 noiembrie 1979 s-au desfășurat în Berlinul de vest, sub auspiciile *Fundației Alexander von Humboldt* din Bonn-Bad Godesberg, lucrările unei importante reuniuni științifice internaționale, la care au participat 72 de arheologi, istorici, epigrafiști și numismați, foști bursieri ai acestei fundații, provenind din 22 de țări. Tema simpozionului — *Palast und Hütte* (Palat și colibă) — a fost de o asemenea manieră concepută încît să poată constitui numitorul comun al unor contribuții din domenii diferite ale științei antichității. Sub acest *motto*, în chip voit romantic și totodată vag formulat, s-au prezentat numeroase comunicări (38 înscrise în program), tratînd problemele habitatului din vechiul Orient și din Europa, începînd din paleolitic și pînă la sfîrșitul antichității. În unele cazuri, autorii au prezentat rezultatele concrete ale săpăturilor lor, de mai mică sau mai mare amploare, alteori a fost însă vorba de încercări de sinteză, în care problema așezare-locuință a fost urmărită într-un context istorico-cultural mai larg. Și într-un caz și în celălalt, participanții au vădit aceeași preocupare pentru aspectele social-economice, politice și religioase ce se degajă din studiul așezărilor.

Lucrările s-au desfășurat în cadrul a trei secții: A. Preistoria Europei și Orientul antic; B. Epoca greco-romană; C. Antichitatea tîrzie.

Din România a participat un numeros grup de cercetători, care au prezentat comunicări oglindind cele mai noi progrese ale cercetării istorico-arheologice din țara noastră. Iată lista acestor comunicări (în ordine cronologică):

Petre Roman, *Modificări structurale ale tabloului cultural al Europei de sud-est în neoliticul tîrziu;*

Suzana Dumitriu, *Palate și colibe în colonia milesiană Istros;*

Constantin Preda, *Contribuția numismaticii la cunoașterea organizării social-politice a geto-dacilor (secolele III—I î.e.n.);*

Mircea Babeș, *Despre modul de locuire al geto-dacilor în perioada anterioară cuceririi romane;*

Ion Ioniță, *Metodologie și interpretare în cercetarea unei așezări din epoca romană tîrzie și epoca migrațiilor de la Iași, România;*

Radu Harhoiu, *Cu privire la habitatul din România în secolele V—VI e.n.*

Din România a mai participat, fără comunicare, și Emilian Popescu.

(Anglia); vicepreşedinte: Peter Berghaus (R. F. Germania) şi Istvan Gedai (R. P. Ungară); secretar: Kolbyorn Skaare (Norvegia); trezorier: H. A. Cahn (Elveţia); membri consilieri: M. Bates (S.U.A.), E. Bernareggi (Italia), J. B. Giard (Franţa) şi O. Iliescu (R. S. România). Cu acelaşi prilej au fost aleşi noi membri de onoare ai Comisiei internaţionale de numismatică, printre care se numără binecunoscutul specialist român Bucur Mitrea. De asemenea, în cadrul aceleiaşi adunări generale s-a hotărît ca viitorul Congres internaţional de numismatică să aibă loc la Londra în anul 1986, cînd Societatea regală de numismatică din Anglia va împlini 150 ani de la întemeiere.

Ziua de 12 septembrie a fost rezervată unei frumoase excursii oferite participanţilor de către organizatori, cu care prilej a fost vizitată zona prealpină din preajma lacului Thun şi cîteva castele medievale din aceeaşi regiune. Printre eforturile comitetului se numără şi organizarea, în holul universităţii, a unei reuşite expoziţii de carte, unde au figurat cele mai recente publicaţii de numismatică din lume. În rîndul acestora s-a situat şi vol. II al revistei *Cercetări numismatice*, editată de Muzeul de istorie al R. S. România.

Specialiştii români prezenţi la acest important congres s-au bucurat permanent de atenţia colegilor lor din străinătate, cu care au stabilit contacte noi şi utile, proiecte de colaborare şi schimburi de publicaţii. Era în aceasta o dovadă în plus, exprimată şi în alte împrejurări, a aprecierii deosebite de care se bucură cercetarea numismatică românească pe plan internaţional.

C. Preda

SIMPOZIONUL ARHEOLOGIC AL *FUNDAŢIEI ALEXANDER VON HUMBOLDT*

În zilele de 25—30 noiembrie 1979 s-au desfăşurat în Berlinul de vest, sub auspiciile *Fundaţiei Alexander von Humboldt* din Bonn-Bad Godesberg, lucrările unei importante reuniuni ştiinţifice internaţionale, la care au participat 72 de arheologi, istorici, epigrafişti şi numismaţi, foşti bursieri ai acestei fundaţii, provenind din 22 de ţări. Tema simpozionului — *Palast und Hütte* (Palat şi colibă) — a fost de o asemenea manieră concepută încît să poată constitui numitorul comun al unor contribuţii din domenii diferite ale ştiinţei antichităţii. Sub acest *motto*, în chip voit romantic şi totodată vag formulat, s-au prezentat numeroase comunicări (38 înscrise în program), tratînd problemele habitatului din vechiul Orient şi din Europa, începînd din paleolitic şi pînă la sfîrşitul antichităţii. În unele cazuri, autorii au prezentat rezultatele concrete ale săpăturilor lor, de mai mică sau mai mare amploare, alteori a fost însă vorba de încercări de sinteză, în care problema aşezare-locuinţă a fost urmărită într-un context istorico-cultural mai larg. Şi într-un caz şi în celălalt, participanţii au vădit aceeaşi preocupare pentru aspectele social-economice, politice şi religioase ce se degajă din studiul aşezărilor.

Lucrările s-au desfăşurat în cadrul a trei secţii: A. Preistoria Europei şi Orientul antic; B. Epoca greco-romană; C. Antichitatea tîrzie.

Din România a participat un numeros grup de cercetători, care au prezentat comunicări oglindind cele mai noi progrese ale cercetării istorico-arheologice din ţara noastră. Iată lista acestor comunicări (în ordine cronologică):

Petre Roman, *Modificări structurale ale tabloului cultural al Europei de sud-est în neoliticul tîrziu;*

Suzana Dumitriu, *Palate şi colibe în colonia milesiană Istros;*

Constantin Preda, *Contribuţia numismaticii la cunoaşterea organizării social-politice a geto-dacilor (secolele III—I î.e.n.);*

Mircea Babeş, *Despre modul de locuire al geto-dacilor în perioada anterioară cuceririi romane;*

Ion Ioniţă, *Metodologie şi interpretare în cercetarea unei aşezări din epoca romană tîrzie şi epoca migraţiilor de la Iaşi, România;*

Radu Harhoiu, *Cu privire la habitatul din România în secolele V—VI e.n.*

Din România a mai participat, fără comunicare, şi Emilian Popescu.

De notat că alături de cercetătorii din diferite ţări, foşti bursieri ai Fundaţiei Humboldt, au prezentat comunicări din partea ţării gazdă profesorii K. Narr (Münster), R. Hachmann (Saarbrücken) şi W. Hoepfner (Berlin-vest), în timp ce profesorii B. Hrouda (München), A. Borbein (Berlin-vest) şi J. Werner (München) au asigurat conducerea discuţiilor în cele trei secţiuni. Comunicările vor fi publicate într-un volum special, în pregătire la editura Ph. von Zabern din Mainz.

Putem afirma că, fără excepţie, comunicările şi intervenţiile pe marginea lor au fost de un foarte ridicat nivel ştiinţific. În ciuda unei tematici foarte variate, discuţiile au relevat numeroase puncte de interes comun, care concentrează atenţia cercetătorilor pe plan european. Comunicările româneşti au avut şi ele darul de a stîrni interesul participanţiloar atît prin prezentarea aspectelor specifice istoriei şi civilizaţiei străvechi de pe teritoriul ţării noastre, cît şi prin tratarea acestor aspecte în contextul mai larg regional sau general-european al vremii lor.

În timpul şederii lor la Berlin, participanţii la colocviu au fost primiţi la sediul Institutului arheologic german, care a sărbătorit în 1979 un secol şi jumătate de existenţă, de către preşedintele acestui reputat for ştiinţific, profesorul Werner Krämer. Ei au avut, de asemenea, ocazia de a vizita trei bogate muzee arheologice: Muzeul egiptean, Muzeul de antichităţi greco-romane şi Muzeul de pre- şi protoistorie.

Colocviul de la Berlin (vest) a constituit din toate punctele de vedere o reuşită. Alături de interesul ştiinţific al comunicărilor, merită relevată importanţa acestei reuniuni pentru întărirea legăturilor de colaborare dintre arheologii din diferitele ţări ale Europei, legături întemeiate pe contacte personale şi pe schimbul de experienţă şi de idei. Pentru iniţiativa generoasă şi pentru organizarea perfectă a simpozionului, participanţii au a fi recunoscători Fundaţiei Alexander von Humboldt, inimoşilor săi animatori dr. H. Pfeiffer, secretar general, şi dr. D. Papenfuss, precum şi colegilor germani care au făcut totul pentru succesul acestei manifestări internaţionale de amploare şi, se poate spune, de prestigiu.

M. Babeş

COLOCVIUL ROMÂNO-BRITANIC „DACII ŞI LOCUL LOR ÎN ISTORIA EUROPEI ÎN VREMEA LUI BUREBISTA"

Continuînd o serie de întruniri de lucru anterioare ale istoricilor, arheologilor şi epigrafiştilor români şi englezi, colocviul desfăşurat la Londra în perioada 1—6 mai 1980 a fost dedicat istoriei şi civilizaţiei geto-dacilor, privite în contextul european al epocii. Lucrările colocviului, organizat de către Centrul Marea Britanie — Europa de răsărit, au fost găzduite de Institutul de arheologie al Universităţii din Londra, care a creat condiţii optime de desfăşurare. Un mare merit în acest sens revine profesorului J. J. Wilkes (Londra), cunoscut specialist în domeniul arheologiei provincial-romane, care în calitatea sa de copreşedinte al colocviului a depus stăruitoare şi fructuoase eforturi atît în faza de pregătire, cît şi în cursul desfăşurării lucrărilor.

Din partea română, funcţia de copreşedinte al colocviului a fost îndeplinită de prof. D. M. Pippidi, membru corespondent al Academiei R. S. România, director al Institutului de arheologie din Bucureşti, personalitate binecunoscută în lumea ştiinţifică engleză în calitatea sa de fost preşedinte al Federaţiei Internaţionale a Societăţilor de studii clasice, precum şi aceea de „Corresponding Fellow" al Academiei Britanice.

Concepută ca un cadru de dezbatere aprofundată a tematicii anunţate, reuniunea de la Londra a antrenat un cerc, prin forţa lucrurilor, limitat de participanţi, nemijlocit interesaţi în progresul studiilor istorice, arheologice, epigrafice şi lingvistice relative la geto-daci. Din partea delegaţiei române au fost prezentate trei comunicări, iar din partea engleză şase. Vom încerca să le rezumăm în puţine cuvinte, în ordinea în care au fost susţinute.

Prof. R. A. Crossland (Scheffield) a abordat în comunicarea sa unele probleme generale de lingvistică tracică, insistînd asupra raporturilor dintre dialectul daco-moesian şi cel sud-tracic. Subliniind strînsa înrudire a celor două dialecte, autorul se apropie de poziţia lingviştilor români şi se distanţează de opinia lui Vl. Georgiev, după care am avea de-a face cu două limbi deosebite.

De notat că alături de cercetătorii din diferite țări, foști bursieri ai Fundației Humboldt, au prezentat comunicări din partea țării gazdă profesorii K. Narr (Münster), R. Hachmann (Saarbrücken) și W. Hoepfner (Berlin-vest), în timp ce profesorii B. Hrouda (München), A. Borbein (Berlin-vest) și J. Werner (München) au asigurat conducerea discuțiilor în cele trei secțiuni. Comunicările vor fi publicate într-un volum special, în pregătire la editura Ph. von Zabern din Mainz.

Putem afirma că, fără excepție, comunicările și intervențiile pe marginea lor au fost de un foarte ridicat nivel științific. În ciuda unei tematici foarte variate, discuțiile au relevat numeroase puncte de interes comun, care concentrează atenția cercetătorilor pe plan european. Comunicările românești au avut și ele darul de a stîrni interesul participanțiloar atît prin prezentarea aspectelor specifice istoriei și civilizației străvechi de pe teritoriul țării noastre, cît și prin tratarea acestor aspecte în contextul mai larg regional sau general-european al vremii lor.

În timpul șederii lor la Berlin, participanții la colocviu au fost primiți la sediul Institutului arheologic german, care a sărbătorit în 1979 un secol și jumătate de existență, de către președintele acestui reputat for științific, profesorul Werner Krämer. Ei au avut, de asemenea, ocazia de a vizita trei bogate muzee arheologice: Muzeul egiptean, Muzeul de antichități greco-romane și Muzeul de pre- și protoistorie.

Colocviul de la Berlin (vest) a constituit din toate punctele de vedere o reușită. Alături de interesul științific al comunicărilor, merită relevată importanța acestei reuniuni pentru întărirea legăturilor de colaborare dintre arheologii din diferitele țări ale Europei, legături întemeiate pe contacte personale și pe schimbul de experiență și de idei. Pentru inițiativa generoasă și pentru organizarea perfectă a simpozionului, participanții au a fi recunoscători Fundației Alexander von Humboldt, inimoșilor săi animatori dr. H. Pfeiffer, secretar general, și dr. D. Papenfuss, precum și colegilor germani care au făcut totul pentru succesul acestei manifestări internaționale de amploare și, se poate spune, de prestigiu.

M. Babeș

COLOCVIUL ROMÂNO-BRITANIC „DACII ȘI LOCUL LOR ÎN ISTORIA EUROPEI ÎN VREMEA LUI BUREBISTA"

Continuînd o serie de întruniri de lucru anterioare ale istoricilor, arheologilor și epigrafiștilor români și englezi, colocviul desfășurat la Londra în perioada 1—6 mai 1980 a fost dedicat istoriei și civilizației geto-dacilor, privite în contextul european al epocii. Lucrările colocviului, organizat de către Centrul Marea Britanie — Europa de răsărit, au fost găzduite de Institutul de arheologie al Universității din Londra, care a creat condiții optime de desfășurare. Un mare merit în acest sens revine profesorului J. J. Wilkes (Londra), cunoscut specialist în domeniul arheologiei provincial-romane, care în calitatea sa de copreședinte al colocviului a depus stăruitoare și fructuoase eforturi atît în faza de pregătire, cît și în cursul desfășurării lucrărilor.

Din partea română, funcția de copreședinte al colocviului a fost îndeplinită de prof. D. M. Pippidi, membru corespondent al Academiei R. S. România, director al Institutului de arheologie din București, personalitate binecunoscută în lumea științifică engleză în calitatea sa de fost președinte al Federației Internaționale a Societăților de studii clasice, precum și aceea de „Corresponding Fellow" al Academiei Britanice.

Concepută ca un cadru de dezbatere aprofundată a tematicii anunțate, reuniunea de la Londra a antrenat un cerc, prin forța lucrurilor, limitat de participanți, nemijlocit interesați în progresul studiilor istorice, arheologice, epigrafice și lingvistice relative la geto-daci. Din partea delegației române au fost prezentate trei comunicări, iar din partea engleză șase. Vom încerca să le rezumăm în puține cuvinte, în ordinea în care au fost susținute.

Prof. R. A. Crossland (Scheffield) a abordat în comunicarea sa unele probleme generale de lingvistică tracică, insistînd asupra raporturilor dintre dialectul daco-moesian și cel sud-tracic. Subliniind strînsa înrudire a celor două dialecte, autorul se apropie de poziția lingviștilor români și se distanțează de opinia lui Vl. Georgiev, după care am avea de-a face cu două limbi deosebite.

Comunicarea prezentată de R. F. Hoddinott (Londra), intitulată: *Influențe străine în Tracia, la nord și la sud de Dunăre, pînă în vremea lui Burebista*, a prilejuit o amplă și nuanțată trecere în revistă a factorilor străini (grecesc, scitic și celtic) care au influențat evoluția istorică și culturală a lumii trace în cursul mileniului I î.e.n., o atenție deosebită fiind acordată Daciei.

Un interes aparte a stîrnit comunicarea dr. I. Nandriș (Londra): *Aspecte ale economiei dacice și integrarea tradițiilor culturale în Europa de sud-est*, în care au fost comunicate rezultate inedite ale unor determinări de resturi vegetale din așezările din Munții Orăștiei. Pornind de la aceste date, autorul a expus o serie de considerații mai generale privind sistemul economic al triburilor geto-dace și adaptarea sa la condițiile ecologice locale.

Prof. C. Hawkes (Oxford) a prezentat o comunicare de vastă perspectivă istorică, analizînd cu finețe relațiile dintre Burebista, Caesar și Ariovist. Din această analiză rezultă că, în momentul victoriei sale asupra celților de la Dunărea mijlocie, Burebista devenise o amenințare nemijlocită pentru statul roman, punînd în pericol dominația romană în centrul și sud-estul Europei. Autorul crede chiar că Burebista ar fi fost în măsură să pătrundă în Italia, urmînd planul mai vechi al marelui Mithridates al VI-lea Eupator.

Sub titlul *Cultura geto-dacă clasică: structură și cronologie*, dr. Mircea Babeș (București) a făcut o prezentare sistematică a civilizației geto-dacilor în perioada Burebista-Decebal, în lumina arheologiei. Efortul autorului s-a îndreptat îndeosebi în direcția precizării cronologiei relative și absolute a acestei culturi, pe baza analizei inventarului așezărilor, a compoziției tezaurelor de argint și a circulației monetare în Dacia preromană.

Reputatul numismat prof. M. A. Crawford (Cambridge) a prezentat o seamă de considerații privind pătrunderea drahmelor din Dyrrhachium și Apollonia și a denarilor republicani în Dacia; cele dintîi au putut fi dobîndite în schimbul unor mari cantități de sare de care aveau nevoie păstorii de pe teritoriul de astăzi al Albaniei, în timp ce pătrunderea denarilor republicani (după mijlocul secolului I î.e.n.) s-ar lega mai curînd de negoțul de sclavi.

Întemeindu-se pe documentele epigrafice, în special pe cele descoperite în ultimii ani la Porțile de Fier, prof. J. J. Wilkes a urmărit etapele stabilirii controlului militar roman de-a lungul Dunării de Jos, care a avut înainte de toate rostul de a asigura circulația nestînjenită pe fluviu și care, pe de altă parte, a pregătit din punct de vedere strategic cucerirea Daciei.

În comunicarea sa, intitulată *Dacii și romanii*, conf. dr. D. Protase (Cluj-Napoca) a făcut o amplă expunere a relațiilor economice, culturale și politico-militare dintre geto-daci și romani, de la sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n. pînă la cucerirea traiană. Autorul a pus în evidență rolul pe care aceste relații l-au jucat în pregătirea succesului romanizării de mai tîrziu

Ultima comunicare a fost aceea a prof. D. M. Pippidi, care a urmărit în detaliu evoluția raporturilor dintre geto-daci și grecii din coloniile pontice, de la așezarea acestora pe țărmul dobrogean și pînă la căderea lor sub autoritatea romană. Un loc aparte în această expunere a fost rezervat politicii pontice a lui Burebista și efectelor pe care această politică le-a avut asupra soartei coloniilor grecești.

Concluziile colocviului au fost prezentate de Sir Ronald Syme, membru al Academiei Britanice, fost profesor de istorie antică la Universitatea din Oxford, care a subliniat, o dată în plus, interesul istoricilor și arheologilor englezi pentru problemele istoriei și civilizației geto-dacilor. El a avut cuvinte de prețuire pentru nivelul comunicărilor prezentate de delegații români și, în general, pentru rezultatele cercetării istorico-arheologice românești. Ca și Sir William Harpham, directorul Centrului Marea Britanie — Europa de răsărit (în cuvîntarea ținută la deschiderea colocviului), profesorul Syme a pledat pentru continuarea periodică a contactelor de lucru dintre specialiștii englezi și români, care în ciuda depărtării geografice sînt interesați în numeroase probleme comune de cercetare și sînt animați de aceeași dorință de a contribui la mai buna cunoaștere a trecutului îndepărtat al Europei.

În completarea programului, pentru delegația română s-a organizat o călătorie de documentare în nordul Angliei. Cu acest prilej au fost vizitate mai multe obiective arheologice importante de pe limesul roman („Zidul lui Hadrian"), precum și muzeele de preistorie și de artă greacă ale Universității din Newcastle upon Tyne.

În concluzie, putem aprecia că desfășurarea colocviului româno-englez de la Londra a constituit un succes, contribuind la mai buna cunoaștere a realizărilor istoriografiei românești în domeniul istoriei și civilizației geto-dacilor, la stimularea interesului cercurilor științifice britanice față de această problemă, la întărirea legăturilor de colaborare dintre specialiștii din cele două țări.

M. Babeș

COLOCVIUL PRIVIND: TERITORIILE ORAȘELOR DIN DOBROGEA ÎN EPOCA GREACĂ, ROMANĂ ȘI ROMANO-BIZANTINĂ

În zilele de 9 și 10 mai 1980, secția greco-romană a Institutului de arheologie din București a ținut cel de-al doilea colocviu al său, cu tema *Teritoriile orașelor din Dobrogea în epoca greacă, romană și romano-bizantină*, cu participarea unor invitați de la Centrul de istorie militară, Biblioteca Academiei R. S. România, Institutul teologic din București, Muzeul de istorie națională și arheologie din Constanța și Muzeul de istorie și arheologie din Tulcea. În decursul celor două zile de dezbateri a fost înfățișat stadiul cercetării actuale, pe plan național și internațional, privind formarea teritoriilor coloniilor grecești din Dobrogea, statutul lor politic, juridic și funcția economică și militară, raporturile cu populația getică etc. În a doua parte a lucrărilor a fost examinată situația teritoriilor, atît ale coloniilor de pe coasta Mării Negre, cît și ale unora dintre orașele înființate de Imperiul roman la frontiera dunăreană. În ultima parte a dezbaterilor au fost discutate problemele ridicate de aceste teritorii în perioada română tîrzie.

Colocviul a fost deschis de dr. Petre Alexandrescu, șeful secției greco-romane, care a prezentat *Noile orientări în cercetarea chorei coloniilor grecești*, punînd accentul pe acele puncte de vedere și descoperiri ale științei actuale care prezintă interes metodologic pentru cercetarea noastră. A fost subliniat interesul pe care îi prezintă lucrările grupului de arheologi care cercetează teritoriile orașelor grecești din sudul Italiei și din Sicilia, și ale celor care lucrează în sudul U.R.S.S. (în special la Olbia și în Crimeea). Catrinel Domăneanțu a deschis apoi seria referatelor cu privire la *chora* Histriei, cu o privire de ansamblu asupra stadiului actual al cercetărilor, continuînd cu prezentarea rezultatelor săpăturilor sale din *Așezarea agricolă de la Nuntași*. Maria Coja a prezentat *Descoperirile preromane de la Capul Doloșman*, punînd accentul pe descoperirea unui nivel de locuire precolonial, atribuit culturii Babadag III (bordeie și gropi). De semnalat descoperirea în cuprinsul unor bordeie a cîtorva fragmente de ceramică greacă arhaică din secolul al VI-lea î.e.n., ceea ce a făcut-o pe descoperitoare să sugereze posibilitatea unei „coborîri" a cronologiei propuse de Sebastian Morintz pentru faza a III-a a culturii Babadag în veacul al VI-lea î.e.n. Gavrilă Simion, în *Cercetările de la Beidaud*, a prezentat rezultatele săpăturilor din așezarea fortificată din această localitate, aparținînd culturii Babadag, precum și resturile arheologice din veacul al VI-lea î.e.n., atestînd a locuire ulterioară, apărută în perioada de formare a *chorei* Histriei. Mihaela Adameșteanu a prezentat cercetările sale din *Așezarea de la Vișina*, una dintre așezările agricole ținînd de *chora* coloniei grecești de la Capul Doloșman. Ernest Oberländer a ținut un referat cu privre la tezaurul de *Vîrfuri de săgeți cu valoare monetară descoperite lîngă Capul Doloșman*, discutînd problema apartenenței acestor „monede". Vlad Zirra a prezentat rezultatele campaniilor de săpături din *Cimitirul plan grecesc din satul Histria*, cercetat integral și în curs de publicare. Echipa de arheologi de la Muzeul de istorie națională și arheologie din Constanța, compusă din Al. Rădulescu, Maria Bărbulescu și V. Georgescu, a prezentat *Cercetările de la Albești*. Discuțiile care s-au purtat în jurul acestei descoperiri din *chora* orașului Callatis s-au referit la funcția complexului elenistic cercetat, Emilia Doruțiu Boilă sugerînd posibilitatea interpretării acestuia ca un *pyrgos*, în acord cu interpretarea propusă în raportul preliminar publicat în *Materiale și cercetări arheologice*, Oradea, 1979, p. 173. În încheierea primei părți a acestui colocviu, Vladimir Iliescu a prezentat comunicarea *Relații agrare în chora orașelor grecești în secolul al IV-lea î.e.n.*

În partea a doua, dedicată cercetărilor din epoca romană, Alexandru Suceveanu a prezentat comunicarea *Autohtonii și romanizarea în teritoriile rurale ale Tomisului și Histriei*, pe baza cercetărilor sale de la Fîntînele și de la Straja. Victor Baumann a prezentat cercetările

În concluzie, putem aprecia că desfăşurarea colocviului româno-englez de la Londra a constituit un succes, contribuind la mai buna cunoaştere a realizărilor istoriografiei româneşti în domeniul istoriei şi civilizaţiei geto-dacilor, la stimularea interesului cercurilor ştiinţifice britanice faţă de această problemă, la întărirea legăturilor de colaborare dintre specialiştii din cele două ţări.

M. Babeş

COLOCVIUL PRIVIND: TERITORIILE ORAŞELOR DIN DOBROGEA ÎN EPOCA GREACĂ, ROMANĂ ŞI ROMANO-BIZANTINĂ

În zilele de 9 şi 10 mai 1980, secţia greco-romană a Institutului de arheologie din Bucureşti a ţinut cel de-al doilea colocviu al său, cu tema *Teritoriile oraşelor din Dobrogea în epoca greacă, romană şi romano-bizantină*, cu participarea unor invitaţi de la Centrul de istorie militară, Biblioteca Academiei R. S. România, Institutul teologic din Bucureşti, Muzeul de istorie naţională şi arheologie din Constanţa şi Muzeul de istorie şi arheologie din Tulcea. În decursul celor două zile de dezbateri a fost înfăţişat stadiul cercetării actuale, pe plan naţional şi internaţional, privind formarea teritoriilor coloniilor greceşti din Dobrogea, statutul lor politic, juridic şi funcţia economică şi militară, raporturile cu populaţia getică etc. În a doua parte a lucrărilor a fost examinată situaţia teritoriilor, atît ale coloniilor de pe coasta Mării Negre, cît şi ale unora dintre oraşele înfiinţate de Imperiul roman la frontiera dunăreană. În ultima parte a dezbaterilor au fost discutate problemele ridicate de aceste teritorii în perioada română tîrzie.

Colocviul a fost deschis de dr. Petre Alexandrescu, şeful secţiei greco-romane, care a prezentat *Noile orientări în cercetarea chorei coloniilor greceşti*, punînd accentul pe acele puncte de vedere şi descoperiri ale ştiinţei actuale care prezintă interes metodologic pentru cercetarea noastră. A fost subliniat interesul pe care îi prezintă lucrările grupului de arheologi care cercetează teritoriile oraşelor greceşti din sudul Italiei şi din Sicilia, şi ale celor care lucrează în sudul U.R.S.S. (în special la Olbia şi în Crimeea). Catrinel Domăneanţu a deschis apoi seria referatelor cu privire la *chora* Histriei, cu o privire de ansamblu asupra stadiului actual al cercetărilor, continuînd cu prezentarea rezultatelor săpăturilor sale din *Aşezarea agricolă de la Nuntaşi*. Maria Coja a prezentat *Descoperirile preromane de la Capul Doloşman*, punînd accentul pe descoperirea unui nivel de locuire precolonial, atribuit culturii Babadag III (bordeie şi gropi). De semnalat descoperirea în cuprinsul unor bordeie a cîtorva fragmente de ceramică greacă arhaică din secolul al VI-lea î.e.n., ceea ce a făcut-o pe descoperitoare să sugereze posibilitatea unei „coborîri" a cronologiei propuse de Sebastian Morintz pentru faza a III-a a culturii Babadag în veacul al VI-lea î.e.n. Gavrilă Simion, în *Cercetările de la Beidaud*, a prezentat rezultatele săpăturilor din aşezarea fortificată din această localitate, aparţinînd culturii Babadag, precum şi resturile arheologice din veacul al VI-lea î.e.n., atestînd a locuire ulterioară, apărută în perioada de formare a *chorei* Histriei. Mihaela Adameşteanu a prezentat cercetările sale din *Aşezarea de la Vişina*, una dintre aşezările agricole ţinînd de *chora* coloniei greceşti de la Capul Doloşman. Ernest Oberländer a ţinut un referat cu privre la tezaurul de *Vîrfuri de săgeţi cu valoare monetară descoperite lîngă Capul Doloşman*, discutînd problema apartenenţei acestor „monede". Vlad Zirra a prezentat rezultatele campaniilor de săpături din *Cimitirul plan grecesc din satul Histria*, cercetat integral şi în curs de publicare. Echipa de arheologi de la Muzeul de istorie naţională şi arheologie din Constanţa, compusă din Al. Rădulescu, Maria Bărbulescu şi V. Georgescu, a prezentat *Cercetările de la Albeşti*. Discuţiile care s-au purtat în jurul acestei descoperiri din *chora* oraşului Callatis s-au referit la funcţia complexului elenistic cercetat, Emilia Doruţiu Boilă sugerînd posibilitatea interpretării acestuia ca un *pyrgos*, în acord cu interpretarea propusă în raportul preliminar publicat în *Materiale şi cercetări arheologice*, Oradea, 1979, p. 173. În încheierea primei părţi a acestui colocviu, Vladimir Iliescu a prezentat comunicarea *Relaţii agrare în chora oraşelor greceşti în secolul al IV-lea î.e.n.*

În partea a doua, dedicată cercetărilor din epoca romană, Alexandru Suceveanu a prezentat comunicarea *Autohtonii şi romanizarea în teritoriile rurale ale Tomisului şi Histriei*, pe baza cercetărilor sale de la Fîntînele şi de la Straja. Victor Baumann a prezentat cercetările

sale cu privire la *Villae rusticae în teritoriul Noviodunum*, rezultate dintr-o amplă anchetă întreprinsă in regiune și ale unor săpături. Maria Bărbulescu a dezbătut problema ridicată de descoperirea pietrei de hotar de la Nuntași.

În ultima parte a colocviului au fost discutate cîteva comunicări și rapoarte privind teritoriile orășenești in perioada romano-bizantină. Prof. Emilian Popescu a prezentat cadrul problemei în comunicarea sa *Considerații asupra teritoriilor orașelor în secolele IV — VI e.n.*, discutînd atit datele obținute din izvoarele istorice, cît și cele epigrafice și arheologice. Alexandru Barnea a dezvoltat tema *Aspecte ale evoluției economice a vieții urbane și rurale pe teritoriul Dobrogei în secolele IV — VI e.n.* Andrei Opaiț și Mihai Zahariade au prezentat în continuare cercetările din *Fortificația de la Topraichioi*, jud. Tulcea, abordînd problema fortificării teritoriilor rurale în veacul al IV-lea e.n. Pe aceeași linie de cercetare se situează și descoperirile efectuate de Mihai Bucovală și Gheorghe Papuc, prezentate în comunicarea *Fortificațiile de la Ovidiu*.

Lucrările colocviului au oferit prilejul unui amplu schimb de păreri și al dezbaterii a numeroase idei noi, privind direcțiile de cercetare ale problemei teritoriilor orășenești în Dobrogea antică.

Petre Alexandrescu

Paleolit blijnego i srednego vostoka Ed. „Nauka”, Filiala Leningrad, 1978; 264 p., 35 figuri, 13 tabele. Redactor responsabil P. I. Boriskovski.

Sub titlul enunțat a apărut cel de-al doilea volum al ediției *Paleoliticul lumii.* Primul volum al acestei serii, în care s-a tratat problema apariției și evoluției omului și paleoliticul Africii, a apărut în 1977 [1].

În alegerea și tratarea problematicii celui de-al doilea volum s-a avut în vedere faptul că, teritorial, țările unite sub denumirea de Orient Apropiat și Mijlociu se află în vecinătatea zonelor sudice ale Uniunii Sovietice, iar paleoliticul acestor țări are multe trăsături comune cu cel din Caucaz, Asia Centrală și alte zone din limitele U.R.S.S.

Volumul cuprinde două părți. Prima, intitulată *Paleoliticul din zona est mediteraneană*, este redactată de I. I. Korobkov. Autorul tratează în principal problemele paleoliticului din Siria, Liban, Israel și Iordania, zonă considerată ca reprezentînd „paleloliticul clasic”, care oferă cheia înțelegerii problematicii epocii pietrei în întregul ei, atît pe plan local, cît și a aceleia din Europa și nordul Africii. În mod special însă este legat de paleoliticul din Caucaz, care nu poate fi tratat și descifrat izolat de primul.

În zona est-mediteraneană s-au făcut cercetări multiple, în consecință paleoliticul este bine cunoscut de mai multă vreme. Cercetările de aici au constituit baza documentară pentru elaborarea unor lucrări importante în acest domeniu, ce s-au realizat în perioada 1920—1930 de către D.A.E. Garrod, R. Neuville și A. Rust.

În ultimii ani cercetările s-au extins considerabil, cunoscînd o nouă etapă de înflorire. Pe baza lor s-au scris numeroase studii și lucrări, în consecință, în condițiile necunoașterii directe a materialului arheologic, greutatea principală pe care a întîmpinat-o I. I. Korobkov a constat în sistematizarea abundenței informații bibliografice și găsirea unei metode și concepții proprii de abordare a tematicii, ceea ce autorul a reușit în bună măsură.

Se subliniază în primul rînd că, începînd cu etapele cele mai timpurii, paleoliticul est-mediteranean s-a dezboltat independent, în sînul său formîndu-se treptat diverse industrii musteriene și variante ale acestora, toate fiind legate de anume grupe antropologice de populații. Autorul admite că asemenea grupe au putut fi în contact, dar că nu se poate vorbi de o progresivitate mai mare sau mai mică la una sau alta dintre colectivități. În acest sens I. I. Korobkov privește și apariția timpurie a preaurignacianului, înțelegîndu-l ca un rezultat firesc al evoluției îndelungate a culturii taiasiene, în varianta sa așchială, și nu ca o dovadă a unei evoluții antropologice și sociale timpurii a populațiilor din Orientul Apropiat.

Cea de-a doua parte, intitulată *Paleoliticul de pe platoul Asiei Anterioare* este redactată de V. A. Ranov. Autorul se referă în special la paleoliticul din Turcia, Irak, Iran și Afganistan. Mulți ani V. A. Ranov a cercetat cu deosebit succes paleoliticul din Tadjikistan, Uzbekistan și din alte republici unionale central-asiatice, creîndu-și astfel o bază solidă pentru cercetarea paleoliticului din celelalte țări asiatice. În aceste țări paleoliticul este mai puțin studiat decît în cele est-mediteraneene. Este însă deosebit de bogat, expresiv și important pentru înțelegerea paleoliticului din Caucaz și Asia Centrală. În problematica ce o ridică rămîne încă neclară apariția primilor oameni în această zonă. Din paleoliticul inferior se cunosc doar piese izolate, descoperite întîmplător și atribuite tipologic acheuleanului și culturii de prund. În schimb este bine reprezentat paleoliticul mijlociu — musterianul sau levalloiso-musterianul — din care autorul detașează mai multe faciesuri culturale și o zonă de interferență est-mediteraneană și central-asiatică.

În tratarea problemelor paleoliticului superior autorul acordă atenție deosebită celor trei grupe culturale ce se constată a fi concentrate pe anume teritorii ce corespund Turciei (cultura atlitiană), sud-vestului Iranului (cultura baradostiană) și nordului Afganistanului (cultura kupruktiană). Se subliniază însă că nici una din aceste culturi nu s-a extins pînă în Asia Centrală.

Prima parte a volumului cuprinde cinci capitole. În capitolul 1, intitulat *Mediu paleo-*

[1] M. Bitiri, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 307—310.

geografic în țările est-mediteraneene (p. 9—24), I. I. Korobkov face caracterizarea zonei din acest punct de vedere și constată că în prezent aici se detașează două zone geografice bine distincte. Este vorba, pe de o parte, de fișia îngustă de litoral cu climă blîndă mediteraneană și soluri fertile și, pe de alta, de zona întinsă a podișului, ocupată de deșert și semideșert, cu climă aspră continentală. În părțile nordice ale Libanului și Siriei cele două zone sînt separate de lanțuri muntoase, care le accentuează și mai mult diferențele climatice. Datele geologice, paleontologice și polinice, după cum și descoperirile paleolitice din zonele acum pustii dovedesc că mediul natural în etapele timpurii ale antropogenului era deosebit față de cel prezent, avînd un climat favorabil ce a permis instalarea timpurie și larga răspîndire a grupelor de vînători primitivi pe teritoriul est-mediteranean.

În două tabele (p. 20 și 22) autorul reproduce corelarea teraselor riurilor și a teraselor marine, datările și împărțirea geologică, fixînd și poziția cronostratigrafică a principalelor descoperiri paleolitice, date pe care le folosește pe tot parcursul lucrării. Capitolele 2—4 (p. 25—155) reprezintă partea documentară a lucrării, în care I. I. Korobkov analizează și sintetizeaz materialul arheologic provenit din cele mai importante obiective paleolitice din Valea Iordanului (Ubeidiya, Jisr Banat Jakub și Ma' ayan Barukh) și din zona montană a Palestinei (Carmel, Mugaret et Tabun, Mugaret et Skhul etc.), din Valea Skifta (Jabrud) și Oaza Palmyra din Siria, precum și pe cele din Valea Bekaa, zona de litoral și cea montană a Libanului.

Toate acestea stau la baza concluziilor sale concentrate în capitolul 5, intitulat *Industriile paleolitice, caracterul, raportul și dezvoltarea lor în zona est-mediteraneană* (p. 155—185).

Se constată că cele mai vechi dovezi de activitate umană în țările est-mediteraneene sint de vîrsta pleistocenă, fiind legate de depozite atribuite glaciațiunii Günz și datate la aproximativ 800—900 mii de ani în urmă. Deși mai noi decît cele africane (datate la circa 3 milioane ani), tipologic ele trebuie corelate cu același stadiu, olduvaian, de dezvoltare a culturii. În evoluția sa această cultură s-a întins de-a lungul a două milioane de ani și trecînd prin fazele Koobi-Fora, Olduvai și Ubeidiya a ocupat 2/3 din istoria străveche a umanității.

După componența tehnico-tipologică a materialelor litice, autorul procedează la detașarea unor variante culturale sau „ramuri industriale", înțelegînd prin aceasta dovezile de cultură materială ale unor anume grupuri de populații. Între acestea reținem în primul rînd varianta culturală locală de tip olduvaian tirziu.

Această industrie se caracterizează prin piese bifaciale cioplite pe bolovănași (spre deosebire de cele de la Olduvai, cioplite pe așchii), piese sferoidale și poliedrice, lipsa cioplirii levalloisiene în etapele timpurii, evoluția treptată a uneltelor de prund, care în etapele tîrzii ajung să predomine. În perioada ce corespunde interglaciarului Mindel-Riss și mai cu seamă glaciațiunii Riss, in zona est-mediteraneană se constată importante schimbări în viața și activitatea comunităților paleolitice. Se produce diversificarea tipurilor de unelte, perfecționarea pieselor cioplite bifacial și apare tehnica levalloisiană. Se înmulțesc așezările acheuleene, începe popularea peșterilor (Oumm Quatafa) și se produce separarea de complexele cu bifaciale a unei industrii specifice, taiasiene, fără bifaciale.

Problemele taiasianului intră de mai mult timp în preocupările autorului [2]. În lucrarea de față revine asupra acestora pe plan mai larg și stabilește variantele locale și etapele evolutive ale taiasianului în zona est-mediteraneană.

După caracterele tehnico-tipologice și dimensionale ale uneltelor, autorul detașează două variante ale acestei culturi libano-siriană, cu piese alungite care amintesc formele levalloisiene vechi și industria taiasiană a Palestinei sau tabuniană, cu piese mai scurte. Evoluția lor a putut fi urmărită în principal în complexele de la Yabroud IV și Oumm-Quataf-Tabun.

Insistențele autorului asupra acestor probleme sînt justificate prin aceea că asemenea complexe au fost mai puțin studiate, atenția tuturor fiind polarizată mereu de cele acheuleene în detrimentul, așa cum se exprimă autorul, „neînțelesei" industrii taiasiene.

Cea de-a treia problemă asupra căreia ne vom opri se referă la industria lamelară, lipsită de piese bifaciale, dar cu numeroase forme levalloisiene și un aspect tehnicotipologic al inventarului specific paleoliticului superior, dezvoltată în R/W și la începutul lui Würm. Denumită preaurignaciană, sau amudiană, această industrie a prilejuit cele mai contradictorii opinii în legătură cu originea culturilor paleoliticului superior și a lui Homo sapiens.

Unii cercetători au văzut în preaurignacian, sau „paleoliticul superior O", obîrșia culturilor paleoliticului superior ce aparțin lui Homo sapiens atît în Orientul Apropiat,

[2] I. I. Korobkov, MIA Moscova, 173, 1971, p. 80 și urm.; I. I. Korobkov, M. M. Mansurov, MIA Moscova, 185, 1975, p. 64 și urm.

cît şi în Europa [3] iar alţii l-au interpretat ca fiind rezultatul migrării din nord a unor populaţii sapiente, care de la început au fost asimilate de substratul neandertalian local, dar au determinat formarea liniei neandertaliene progresive de tip Carmel [4].

Observaţii recente asupra modului de amplasare a aşezărilor jabrudiene şi preaurignaciene au condus la formularea unei ipoteze total deosebite, potrivit căreia preaurignacianul reprezintă o deprindere specifică pentru anume comunităţi de a selecta şi concentra unele tipuri de unelte destinate tăiatului şi jupuitul vînatului. În acest sens aşezarea din peştera Mugaret et Bezez este considerată aşezare „de bază", iar adăpostul Zumoffen, aflat mai jos, atelier pentru cioplitul bifacialelor şi locul de primă tranşare a vînatului [5].

Comentînd argumentele aduse în favoarea acestei interpretări şi punînd în evidenţă altele contra, autorul nu-şi însuşeşte această opinie, personal considerînd preaurignacianul de origine talasiană, cu care-l găseşte de obicei în asociere cu jabrudianul. Formele de unelte specifice paleoliticului superior (gratoare, burine, cuţite cu ceafă), care constituie elementul de bază în caracterizarea preaurignacianului, I. I. Korobkov le identifică în complexe taiasiene vechi încă din perioada acheuleanului mijlociu, astfel încît, în viziunea sa, preaurignacianul apare ca rezultat firesc al unui proces îndelungat de evoluţie a utilajului litic în cadrul altei industrii şi nu ca o apariţie bruscă, inexplicabilă. Invocă în acest sens complexele taiasiene de vîrstă mindeliană, în care apar şi forme bifaciale (Latamna) şi face observaţia că mai tîrziu, în complexele de vîrstă rissiană, acestea se dispersează şi se individualizează ca industrie aşchială în mai multe variante. Constată totodată că complexele acheuleene, despărţite de cele taiasiene, se dezvoltă în ritm rapid către o tehnologie lamelară (acheuleanul Evronului şi Kissufimului, acheuleanul tîrziu libanez). În acele variante acheuleene în care separarea de taiasian s-a făcut mai tîrziu (varianta Ma'ayan Barukh) dezvoltarea tehnicii levallois a întîrziat, dar s-a cristalizat faciesul micoquian cu forme bifaciale (stratul D_1 Oumm Qutafa). Formele bifaciale de tip micoquian se întîlnesc în fiecare variantă acheuleană, dar separarea lor în complexe independente a avut drept consecinţă formarea unei industrii nelevalloisiene specifice. de tradiţie jabrudiană. În urma acestei analize I. I. Korobkov sugerează că probabil în acelaşi fel s-a petrecut şi cu preaurignacianul: întîlnindu-se iniţial în complexele unitare ale industriilor cu procentaj levalloisian scăzut (industria jabrudiană — varianta lamelară, industria taiasiană — varianta siriană), a putut să se cristalizeze într-una din ele. Care au fost procesele ce au stat la baza fenomenului de individualizare şi dispersare a industriei preaurignaciene este greu de precizat, dar această tendinţă poate fi urmărită concret în complexe de vîrste diferite. Autorul consideră că este posibil ca la baza ei să stea procese economice spontane de perfecţionare a producţiei de unelte. Aşadar, ipotezele cu privire la originea preaurignacianului sînt numeroase. Mai sigur rămîne faptul că la cumpăna dintre glaciaţiunile Riss şi Würm şi la începutul Würmului acesta apare independent, cu complexe litice specifice în care abundă forme de unelte apropiate celor din paleoliticul superior, în două variante (sirian-Jabrud I şi libanez-Adlun) fiecare cu anume elemente tehnologice şi tipologice specifice.

Prin numărul ridicat de staţiuni musteriene şi levalloisiene cercetate s-ar fi putut considera clară problema paleoliticului mijlociu în Orientul Apropiat. Dar tocmai multitudinea lor şi varietatea tehnico-tipologică a materialelor descoperite, specifică unor anume staţiuni sau straturi, a prilejuit şi prilejuieşte încă numeroase şi diverse opinii asupra caracterului şi originii acestora. Pentru descifrarea lor în momentul de faţă sînt de evidenţiat trei moduri de interpretare: 1) tradiţională, bazată pe sistemul variantelor culturii musteriene detaşate de T. Bordes pentru vestul Europei — sistemul Perrot [6]; 2) specificitatea culturii paleoliticului mijlociu în Orientul Apropiat — sistemul Skinner [7]; şi 3) „pragmatic", prin care se înlătură deosebirile tipologico-statistice dintre variantele culturale şi complexele musteriene din Levant, ca fiind formale, ultimul împărţindu-le în trei etape cronologice, care din punct de vedere tipologic corespund straturilor B—D din peştera Tabun — Sistemul Copeland [8].

Problema cea mai importantă, dar şi cea mai complicată, rămîne aceea a originii

---

[3] C. F. Howell, PAPS, 103, 1959, nr. 1.

[4] F. Bordes, The Bulletin of the Research Concil of Israel. Ser. G, 9, 1960, nr. 3—4.

[5] L. Copeland, *The Middle and Upper Paleolithic of Lebanon and Syria in the light of recent research. Problems in Prehistory*, Dallas, 1975.

[6] J. Perrot, *La préhistoire palestinienne.* Supplément au dictionnaire de la Bible, 8, Paris, 1967, nr. 43.

[7] J. Skinner, *The flake industries of Southwest Asia: a typological study*, Columbia, Univ, 1965.

[8] L. Copeland, *op. cit.*

culturii levalloiso-musteriene în Orientul Apropiat, mulți cercetători refuzînd să accepte posibilitatea transformării complexelor acheuleene și premusteriene în levalloiso-musterian.

I. I. Korobkov consideră însă că această problemă poate fi dezlegată numai printr-o abordare complexă a industriilor levalloiso-musteriene, avînd în vedere atît evoluția unor variante musteriene pe baza unor complexe mai vechi, cît și formarea altor variante prin contaminarea și influențarea reciprocă a diferitelor grupe de populații musteriene. Această ultimă posibilitate a fost admisă și de Rust încă în anii 1930, cu prilejul studierii materialelor de la Jabrud. La acestea I. I. Korobkov adaugă că aprecierea de ansamblu asupra întregii problematici culturale trebuie făcută în contextul studierii condițiilor paleomediului zonei, legînd elementele tipologice mai timpurii de specificul construcției fizice a omului de pe teritoriul respectiv. Privind astfel lucrurile, autorul distinge nu mai puțin de nouă variante culturale levalloiso-musteriene în zona est-mediteraneană: 1. Levalloiso-musterianul jabrudian — ramura cea mai timpurie a acestei culturi în zona est-mediteraneană; 2. levalloiso-musterianul de tip Tabun; 3. levalloisian; 4. varianta acheleo-levalloisiană; 5. micromusterianul denticulat (faciesul microlevallois); 6. musterian de tip Abou Sif; 7. levalloiso-musterianul de tip Palmir; 8. musterianul de tip Shubabbik — Amud; 9. musterianul de tip Keoue.

Probleme deosebite ridică și culturile paleoliticului superior, originea și dezvoltarea lor. După ce o perioadă bună de timp acestea s-au considerat rezolvate prin lucrările lui R. Neuville și D.A.E. Garrod, acum cercetările sînt reluate prin metode noi, perfecționate, se stabilesc scheme regionale și se fac eforturi serioase pentru fundamentarea lor tipologică și sedimentologică. Un loc important îl ocupă preocuparea stabilirii unei noi liste tipologice și a unei terminologii proprii, care să oglindească specificul local. Această tematică a fost dezbătută la un simpozion special organizat la Londra în septembrie 1969, în urma căruia s-a publicat un proiect al sistemului tipologic pentru paleoliticul din Orientul Apropiat, realizat de Copeland, Tixier și Hours[9].

Partea a doua a volumului cuprinde patru capitole, în care V. A. Ranov tratează, separat, problemele paleoliticului din Turcia (cap. 1, p. 190—198), Irak (cap. 2, p. 199—212), Iran (cap. 3, p. 213—226) și Afganistan (cap. 4, p. 227—241).

Autorul subliniază că în limitele a ceea ce geografii denumesc Platoul Asiei Anterioare teritoriile celor patru țări au trecut geologic unitar și vîrstă relativ tînără a reliefului, elemente ce-i determină caracterul de zonă fizico-geografică independentă. Bazîndu-se pe această unitate a zonei, autorul consideră că și culturile paleolitice vor fi avut anume caractere comune, în consecință încearcă să distingă elementele de asemănare spre a le grupa într-o subprovincie separată.

Referitor la paleoliticul Turciei, V. A. Ranov constată că cele mai multe din publicațiile de specialitate au caracter preliminar, ceea ce îngreuiază interpretarea materialelor. Mai mult decît atît, spre deosebire de I. I. Korobkov, care caută să urmărească evoluția unei culturi și să-i găsească rădăcini cît mai adînci în timp, V. A. Ranov urmărește în principal identificarea căilor de migrare a comunităților primitive, din sud în special, spre a dovedi popularea pe această cale a Europei Centrale și Răsăritene, incluzînd aici și Caucazul. Pornind de la o astfel de concepție, constată cu regret că specialiștii turci acordă mai puțină atenție paleoliticului zonelor caucaziene și sud-estice, teritorii care în concepția sa au constituit o punte de legătură între zonele est-mediteraneene, Mesopotamia, Balcani, Caucaz, Iran și Asia Centrală. Într-o atare situație teritoriul Turciei ar fi trebuit să dețină un rol cheie, care să primească, să transforme și să transmită mai departe, spre nord, valuri migratoare. În aceeași ordine de idei consideră că teritoriul Turciei va fi avut un rol important și în dezvoltarea tradițiilor levalloiso-musteriene, răspîndite spre nord pînă la Molodova pe Nistru și spre răsărit în Asia Centrală, în Gobi. Sugerează totuși rezerva că aceasta numai în cazul în care asemenea tradiție tehnică nu a apărut convergent în fiecare caz în parte.

Teoria migrațiilor este veche, dar descoperirile mai recente nu vin întotdeauna în sprijinul unei astfel de interpretări.

Paleoliticul inferior din Turcia este puțin studiat, majoritatea materialelor provin din culegeri la suprafață. Doar descoperirile din peștera Karain, cu o stratigrafie clară, sugerează că acheuleanul a fost precedat de o industrie așchială de tip taiasian.

Musterianul, în faciesul său levalloiso-musterian, este mai bine studiat, dar încă nu are o împărțire cronologică.

Cît privește paleoliticul superior, autorul nu exclude nici posibilitatea dezvoltării levalloiso-musterianului într-un aurignacian local, ce cu siguranță a avut mai multe faciesuri, dar care rămîn încă neidentificate.

Paleoliticul Irakului este într-un stadiu mai avansat de cercetare și valorificare științifică, situație explicabilă prin interesul deo-

[9] F. Hours, Paleorient, 2, 1974, 1.

sebit stîrnit de descoperirea senzațională a resturilor osteologice neandertaliene de la Shanidar. Și aici însă, principalele obiective cercetate rămîn încă incomplet publicate.

Între materialele atribuite paleoliticului inferior, cele de la Barda-Balka par a indica un acheuleo-soanian specific, cu rădăcini mergînd către Ubeidiya.

Mai bine documentat este musterianul dezvoltat, probabil un musterian tipic, cunoscut la Hazar Merd, Shanidar și în alte puncte, dar care pare a fi pătruns aici într-un stadiu deja format. La Shanidar există și paleolitic superior, dar între ultimul musterian (stratul D) și cel paleolitic superior datele absolute indică o diferență de timp de 11 mii de ani. Și alte descoperiri specifice paleoliticului superior par a fi destul de tîrzii, astfel încît rămîne neclară încă și originea baradostianului.

Referitor la paleoliticul Iranului, autorul se lovește de insuficiența informației, cauzată de valorificarea incompletă a materialelor descoperite. Deși s-au cercetat mai bine de zece așezări care prezintă interes deosebit, doar cele din peșterile Bisitun sau Behistun și Ké Aram I sînt publicate ceva mai complet.

Paleoliticul inferior rămîne practic necercetat, iar pentru paleoliticul mijlociu doar problema musterianului tîrziu a fost mai amplu dezbătută. Astfel, materialele din peștera Hazar Merd și Bisitun au fost atribuite inițial de către Garrod, și respectiv Movius, faciesului levalloiso-musterian, ca în ultimii ani problema apartenenței culturale să fie reluată de către C. F. Howell și Mc. Burney[10], care subliniază că descoperiri mai recente indică un procentaj levalloisian foarte scăzut. Aceeași concluzie este subliniată și de J. H. Skinner, care a folosit metoda lui Bordes în studierea materialelor de la Bisitun.

În baza acestor date se consideră că musterianul Iranului se deosebește de levalloiso-musterianul est-mediteranean, în consecință nu trebuie omologat cu așezările din Siria, Liban și Palestina.

Momentul trecerii la cultura baradostiană a paleoliticului superior nu este încă precizat. Se relevă însă că de la Jafteh provin date mai vechi pentru această cultură decît de la Shanidar — 38 și mai mult de 36 de mii de ani. Transformarea musterianului în baradostian nu poate fi încă susținută întrucît așezările baradostiene conțin procentaje cu totul nesemnificative de unelte musteriene. Dar nici ipoteza migrației nu este încă dovedită, leagănul acestei culturi rămînînd încă necunoscut. Sînt stabilite însă limitele răspîndirii ei în răsărit, întrucît nu se cunosc astfel de obiective nici în Asia Centrală și nici în Afganistan. Pentru teritoriul Iranului nu s-a stabilit periodizarea baradostianului, dar se constată că acesta a ocupat cea mai mare parte a paleoliticului superior, iar în etapa finală s-a transformat în cultură de tip Zarzi, ultima făcînd legătura, sau transformîndu-se direct în cultură mezolitică.

Paleoliticul Afganistanului, deși se cercetează intens, este cunoscut doar în zonele nordice ale țării. Cele mai vechi materiale aparțin musterianului și provin din așezările deschise de la Darra-i-Dadil, Darra-i-chakmak, Hazar Sum și din cîteva peșteri.

După opinia autorului, și aici, ca și în alte zone din Orientul Mijlociu, musterianul apare într-o formă dezvoltată.

Paleoliticul superior este reprezentat de cultura kara-kamariană, apropiată de aurignacianul Orientului Apropiat și de cea aq-kupruktiană — variantă locală, caracterizată printr-un amestec de elemente tehnice masive și microlitice. Originea și relațiile lor nu sînt încă definite, materialul existent permite doar emiterea cu prudență a unor ipoteze privind evoluția culturii aq-kupruktiene din cea kara-kamariană și aceasta întrucît cele două culturi sînt separate de o perioadă de timp ce se ridică la 15 mii de ani.

În condițiile necunoașterii directe a materialului arheologic, care este și valorificat incomplet, autorul n-a putut formula concluzii generale mai largi, cercetarea paleoliticului în această zonă continuînd să fie încă în perioada acumulării materialului documentar.

Și totuși, cercetările din ultimul timp, între care și descoperirea unor stațiuni levalloiso-musteriene în Mongolia și marea asemănare dintre acestea și culturile musteriene din Altai și Asia Centrală, i-au permis formularea unei ipoteze privitoare la existența unei noi vetre, central-asiatice, a musterianului. În aceste condiții, între zona est-mediteraneană și cea central-asiatică trebuie să fi existat una de tranziție în a cărei cultură materială să se oglindească influențe din ambele părți. O astfel de zonă, sugerează autorul, va fi fost Platoul Asiei Anterioare.

Pentru paleoliticul superior situația pare a fi mult mai complexă. În zona ce a intrat în preocupările lui V. A. Ranov se constată trei grupe de așezări. Unele de tip aurignacian mijlociu, cum ar fi cea din „First cave" din Anatolia, care cunosc aceeași evoluție ca și paleoliticul Palestinei, Siriei și Libanului, evoluînd în cultura atlitiană de la Beldibi sau Kum-Bucazl. În sud-vestul Iranului și probabil pe un teritoriu ceva mai întins do-

---

[10] C. B. M. Mc Burney, PPS, N. S., 30, 1964; idem, PPS, N. S., 34, 1969.

mină baradostianul, iar în nordul Afganistanului s-a întins o cultură cu totul aparte aq-kupruktiană, care se deosebeşte de primele două prin lipsa pieselor retuşate abrupt şi printr-o combinaţie specifică de unelte macro- şi microlitice. La acestea autorul mai adaugă descoperirea în Asia Centrală a unui aspect cultural nou în aşezările Samarkand şi Şugnou, ale căror materiale nu dovedesc legături nici cu cultura aq-kupruktiană a Afganistanului, nici cu baradostianul. Se consideră că primele două au cunoscut mai multe influenţe est-mediteraneene, iar ultimele siberiano-mongoliene. Atenţie deosebită în acest sens urmează a se acorda documentării legăturilor culturale dintre aurignacian şi baradostian şi culturile paleoliticului superior din Caucaz. Se sugerează că nu este exclus ca aurignacianul Turciei să fie autohton, dezvoltat pe baze locale şi transformat apoi în mezolitic de tip natufian. Cultura baradostiană, parcurgînd mai multe etape evolutive, stă la baza paleoliticului final de tip Zarzi. În Afganistan, mezoliticul, practic, nu este cunoscut, dar în sudul Tadjikistanului acesta pare a fi format pe baza paleoliticului superior de la Şugnou. Microlitizarea unei părţi a uneltelor culturii aq-kupruktienc permite autorului să prevadă rădăcini locale pentru mezoliticul din nordul Afganistanului.

Concluziile formulate şi problemele ridicate nu exprimă decît stadiul actual al cercetării şi locul important pe care-l ocupă această zonă în istoria comunităţilor primitive.

Volumul, în întregul lui, prezintă deosebit interes prin concentrarea unei vaste informaţii bibliografice, care adesea ne rămîne inaccesibilă, prin etalarea a numeroase şi diverse puncte de vedere şi prin formularea de multe ori a unor noi şi interesante interpretări.

Maria Bitiri

INDICE

TOM. 31 1980

RECENZII

ABREVIERI

ACMI	Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, Bucureşti.
ACMIT	Anuarul Comislunll monumentelor istorice, Secţia pentru Transilvania, Cluj.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AEM	Archäeologlsch-Eplgraphische Mltteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
AIGR	Anuarul Institutului geografic român, Bucureşti.
AnInstIaşi	Anuarul Institutului de istorie şi arheologie, Iaşi.
AnnEp	Année Epigraphique, Paris.
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis. Revistă a Muzeului Unirii din Alba Iulia, Alba Iulia.
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi-Bucureşti.
ARMSI	Academia Română. Memoriile Secţiunii istorice, Bucureşti.
ARMSŞ	Academia Română. Memoriile Secţiei ştiinţifice, Bucureşti.
AUI	Analele Universltăţii, Iaşi.
AVSL	Archlv des Vereins für siebenburgische Landeskunde, Sibiu-Braşov.
Banatica	Banatica. Publicaţie a Muzeului de istorie a judeţului Caraş-Severin, Reşiţa.
BCMI	Buletinul Comisiunii monumenelor istorice, Bucureşti.
Garpica	Carpica. Publicaţie a Muzeului de istorie din Bacău, Bacău.
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.
Colloque	Union internationale des sciences prehistoriques et protohistoriques. Colloque, Nisa, 1976.
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucureştl.
Dacia, N. S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histolre ancienne, Bucureşti.
Danubius	Danubius, Publicaţie a Muzeului de istorie Galaţi.
DIR	*Documente privind istoria României*, Bucureşti, 1951—1960.
DlssPann	Dlssertations Pannonlcae, Budapesta.
DolgCluj	Dólgozátok — Traveau de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie, Cluj.
DolgSzeged	Dólgozátok — Arbeiten des Archäologischen Instituts der Universität Szeged.
DRH	*Documenta Romaniae Historica*, Bucureşti.
EPRO	*Études préliminaires des religions orientales*, Leiden.
ESA	Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
Glasni Sarajevo	Glasni Zemaljskig Muzeja Bosni i Hercegovini, Sarajevo.
IDR	*Inscripţiile Daciei Romane*, Bucureşti.
IGB	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Sofia.
IzvastijaSofia	Izvestija na Arheologiceskija Institut, Sofia.
JOAI	Iahreshefte des Östereichischen Archäcologischen Instituts, Viena.
Közlemények	Közlemények azerdélyi nemzeti Roska M., Cluj.
Materiale	Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti.
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ.
MIAMoscova	Materialy i issledovania po arheologii SSSR, Moscova.

OR	D. Tudor, *Oltenia romană*, ediţia a III-a, Bucureşti, 1968; ediţia a IV-a, Bucureşti, 1978.
PAPS	Proceedings of the American Philosophical Society, New York.
Peuce	Peuce. Publicaţie a Muzeului Deltei Dunării, Tulcea.
PPS	Proceedings o the Prehistoric Society, Londra.
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin.
RA	Revue archéologique, Paris.
RE	Pauly-Wissowa-Kroll etc., Realencyclopädie der klassischen Altertumswiesenschaft, Stuttgart, 1893 sqq.
Repertorium	M. Roska, *Erdely Regeszeti Repertoriuma*, Cluj, I, 1942.
RevMuz	Revista muzeelor, Bucureşti.
RMM—MIA	Revista muzeelor şi monumentelor. Monumente istorice şi de artă, Bucureşti.
SAMoscova	Sovetskaja arheologja, Moscova.
SCIA	Studii şi cercetări de istoria artei, Bucureşti.
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti.
SCSIaşi	Studii şi cercetări ştiinţifice, Iaşi.
SMIM	Studii şi materiale de istorie medie, Bucureşti.
StCl	Studii clasice, Bucureşti.
Suceava	Suceava. Anuarul Muzeului judeţean, Suceava.
Tibiscus	Tibiscus. Publicaţie a Muzeului Banatului, Timişoara.

REVISTE ŞI ANUARE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE CLUJ-NAPOCA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE „A. D. XENOPOL" IAŞI
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTA PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois par an. Prix d'un abonnement annuel: $ 30. Toute commande de l'étranger sera adressée à ILEXIM, departamentul import-export presă, P. O. Box 136—137, telex 11 226, R 79 517, str. 13 Decembrie nr. 3, Bucureşti, România, où à ses représentants à l'étranger.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
79 717, Calea Victoriei 125, Bucureşti
tel. 50 76 80

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

SCIVA, tomul 31, nr. 4, Bucureşti, octombrie—decembrie 1980, p. 495—660

I. P. Informaţia c. 2620

Lei 25